

FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

Academiejaar 2007–2008

DE INVLOED VAN LUCANUS' *Pharsalia* OP HET *Waltharius*

Michiel SEGAERT

Promotor: Prof. dr. W. Verbaal

Scriptie voorgedragen tot het behalen van de graad van
LICENCIAAT TAAL- EN LETTERKUNDE KLASSIEKE TALEN

HAEC QUICUNQUE LEGIS, STRIDENTI IGNOSCE CICADAE
RAUCELLAM NEC ADHUC VOCEM PERPENDE, SED AEVUM,
UTPOTE QUAE NIDIS NONDUM PETIT ALTA RELICTIS.

– *Waltharius* 1453 – 1455

Voorwoord

Het beginpunt voor de lezer is het eindpunt voor de schrijver - het is bijna een traditie wat licentiaatsverhandelingen betreft. Het gaat ook op voor dit werk. Nu ik de laatste redactionele aanpassingen heb gemaakt in de tekst die volgt, vang ik mijn voorwoord aan en beëindig daarmee de reis, die ik ongeveer twee jaar geleden ben begonnen.

Door niet te voorziene omstandigheden is de reis langer uitgedraaid dan ik had gedacht. Gelukkig bleken Waltharius en Lucanus aangenaam gezelschap te zijn, zodat de uitstap niet verveelde. Toch ben ik tevreden binnenkort een punt te kunnen zetten achter mijn verhandeling. Alles moet ooit eindigen: het is tijd dat de kers op de taart van mijn vier jaar durende opleiding - die toevallig 5 jaar heeft ingenomen - geconsumeerd kan worden.

Voordat u daaraan kunt beginnen, beste lezer, voel ik mij verplicht eerst nog enkele mensen te vermelden, die mij gesteund hebben bij deze creatie. Dankbaarheid is iets zoals bescheidenheid: hoe meer je het tentoonspreidt, hoe minder oprecht het lijkt. Ik verkies dus een kort, maar des te oprechter dankwoord te wijden aan de mensen, die deze verhandeling mee mogelijk hebben gemaakt.

Eerst en vooral noem ik uiteraard mijn promotor, prof. dr. Wim Verbaal. Niet alleen zijn inzet om me al die tijd op het juiste pad te houden, maar vooral zijn morele steun, enthousiasme en vertrouwen zullen me nog lang bijblijven. Het was me een genoegen om te werken met hem als promotor.

Ook dr. Yanick Maes gun ik van harte een plaats in deze catalogoog. Dankzij de vruchtbare gedachtewisselingen die ik met hem over mijn onderwerp had, bleef ik sceptisch en alert. Deze gesprekken waren steeds een bron van inspiratie.

Concreter bedank ik graag nog dhr. KVD en prof. dr. Marc Van Uytfanghe voor het wekken en vasthouden van mijn interesse in middeleeuws Latijn en dhr. Ruben Tavernier voor de vele, geduldige technische hints bij het tekstverwerkend aspect van deze verhandeling. Ook de hulp van Renato Martin en Dirk De Bie bij het doorzwoegen van Italiaanse bronnen was onmisbaar. Ten slotte vermeld ik nog enkele mensen die me op zulke diverse manieren hebben gesteund, dat een gedetailleerde uitwijding erover even veel ruimte zou

innemen als de verhandeling zelf: mijn ouders, broer en verdere familie, Berenice (die de laatste maanden het woord ‘veerman’ waarschijnlijk meer heeft gehoord heeft dan goed voor haar is), de toffe collega-studenten, prof. dr. Marc De Grootte en prof. dr. Freddy De creus (voor de aangename koffiepauzes), Chrisje, Nadia, het Klassiek Kartel, Marie-Sophie en de Meandermensen.

Bij deze leg ik dan de pen neer. Moge de rest voor zich spreken.

Michiel Segaert

2 mei 2008

Inhoudsopgave

Voorwoord	i
Inleiding	vi
0.1 Afbakening thema en vraagstelling	vi
0.2 Modus operandi	vii
0.3 Bibliografie	xi
1 Lucanus' <i>Nachleben</i>: een historische schets	1
1.1 Lucanus tijdens en na Lucanus	1
1.1.1 Gemengde gevoelens	1
1.1.2 De <i>Pharsalia</i> als gemeengoed	6
1.2 Hiaat of continuïteit?	9
1.2.1 Het grote hiaat	9
1.2.2 Manuscripten en scholia	12
1.2.3 Besluit	17
2 Introductie op het <i>Waltharius</i>	19
2.1 Wat is het <i>Waltharius</i> ?	19
2.1.1 Hoezo, <i>Waltharius</i> ?	19
2.1.2 Er was eens...	23
2.2 Enkele aspecten van het <i>Waltharius</i>	27
2.2.1 De invloed van taal	27
2.2.2 Humor, ironie en spot	30
2.2.3 En hoe past Lucanus in het plaatje?	35
3 Een blik op Lucanus	37
3.1 De ene (middel-)eeuw is de andere niet	37
3.1.1 Probleemstellingen bij 'middeleeuwse' Lucanusreceptie	37
3.1.2 Toepasbaarheid van het kader voor de 10e eeuw	39
3.2 Een verwachtingskader voor Lucanusreceptie in de 10e eeuw	42
3.2.1 Personages	42

Caesar	42
Pompeius	43
Cato	45
Andere	46
3.2.2 Gebeurtenissen	47
3.2.3 Eigenschappen	49
Lucanus als bron van exacte kennis	50
Historicus	51
Geograaf	51
Filosoof	51
Lucanus als dichter van de gruwel	53
Lucanus ‘ <i>tragicus</i> ’: <i>contemptus mundi</i>	54
4 <i>Quid Lucanus cum Walthario?</i>	57
4.1 Lucanuscitaten enkel op vormelijk niveau	58
4.1.1 Verschillende contexten	58
4.1.2 Voornamelijk Vergilius	60
4.1.3 Een afgeleide lans	63
4.1.4 Veel zwaarden en ingewanden	65
4.2 Vormelijke verwijzingen met duidelijk inhoudelijk verband	67
4.2.1 Een geografische aanhef	67
4.2.2 Over oorlogen, oorlogjes en het dagelijkse leven aan Atilla’s hof	71
4.2.3 Water en wijn	77
4.2.4 Een drietand die vliegt als een slang	81
4.3 Vormelijke verwijzingen met mogelijk inhoudelijk verband	83
4.3.1 Curio’s echo	84
4.3.2 Rollende ogen van Vergilius, Ovidius en Lucanus	87
4.3.3 Een Herculeïsche Waltharius?	92
4.3.4 Sidderen van angst	94
4.3.5 Ongepaste blijdschap	97
4.3.6 Kloppende harten	101
4.4 Voornamelijk inhoudelijke verwijzingen	104
4.4.1 Een tocht door het donker	104
4.4.2 Wie betaalt de veerman?	109
4.4.3 Een Pannonische <i>ursus/-a</i>	114
5 Conclusies	120
5.1 Een tweede blik op Lucanus	120
5.1.1 Personages	120
5.1.2 Gebeurtenissen	122

5.1.3	Eigenschappen	122
5.2	Het <i>Bellum Civile</i> van de <i>Waltharius</i> -dichter	123
5.2.1	Talige bouwstenen	123
5.2.2	Soorten allusies	124
5.2.3	Marcus Annaeus Lucanus: <i>The best of</i>	126
6	Besluit	128
A	De plannen van Waltharius na zijn verloving	I
B	Commentaren bij Pompeius' vlucht	III
C	Vergelijkingspunten voor <i>Waltharius</i> 1052	VI
D	Vergiliusverwijzingen in de aanhef van het <i>Waltharius</i>	IX
E	<i>Bella movere</i> bij Vergilius	XI
F	Streckers bronverwijzingen bij <i>Waltharius</i> 1130 – 1146	XII
G	<i>Loci similes</i> bij <i>Waltharius</i> 441 (niet uit Lucanus)	XIII
H	Reacties bij de (terug-)komst van Waltharius en Caesar	XV
I	'Bronnen' voor <i>Waltharius</i> 627	XVII
	Bibliografie	XIX

Inleiding

0.1 Afbakening thema en vraagstelling

Zoals de titel al zegt, gaat deze verhandeling over de invloed van Lucanus' *Pharsalia* op het *Waltharius*. De beïnvloeding die concreet zal worden geanalyseerd, vertrekt steeds vanuit het niveau van het citaat. We onderzoeken dus alleen verbanden tussen beide werken, die ook ondersteund worden door talige gelijkenissen (verbaal, metrisch en/of syntagmatisch). Gelijkenissen die enkel voortkomen uit eventuele overlappende thematieken, gemeenschappelijke kenmerken of motieven, die aan het (Latijnse) epos in het algemeen kunnen worden toegeschreven, e.d. worden buiten beschouwing gelaten.

Wat wel in het onderzoek wordt opgenomen, is de beïnvloeding op het niveau van de allusie. Het gaat hier om *loci similes*, die vastgesteld worden op basis van talige gelijkenissen, maar ook inhoudelijke waarde hebben in de context waarin ze geciteerd worden. Op deze manier kunnen opvallende gemeenschappelijke verhaalmotieven ook aan bod komen in de analyse, als ze aan het criterium voldoen ook een talige gelijkenis als basis te hebben. Deze talige gelijkenis zien wij namelijk als de meest sluitende argumentatie, wanneer het om receptie-onderzoek gaat. Dat is niet omdat er volgens ons geen andere mogelijke vormen van receptie zijn, maar talige gelijkenissen zijn het duidelijkst objectief waarneembaar in de tekst.

Het zorgt soms voor zekere moeilijkheden om tot een correcte en bruikbare terminologie te komen, wat betreft de verhouding tussen citaten en allusies en hun waarde. Wij bakenen onze terminologie dan ook als volgt af: onder citaten of aanhalingen begrijpen wij elke vorm van resonantie van het ene werk in het andere op een talig niveau. Van zodra deze resonantie het puur talige overschrijdt (dus: zich manifesteert op inhoudelijk, verhaaltechnisch of conceptueel niveau), spreken wij over allusies of verwijzingen.

De vraagstelling waarop ons onderzoek gebaseerd is, bestaat uit de volgende vier elementen:

1. *Is receptie van Lucanus in het Waltharius mogelijk?*

Een studie over *Nachleben* van Lucanus in het *Waltharius* is niet vanzelfsprekend. Er is namelijk nog maar weinig onderzoek verricht naar de eeuwen waarin het *Waltharius* geschreven zou kunnen zijn, wat betreft receptie van Lucanus. Het lijkt ons dan ook nodig te verklaren welke de raakvlakken zijn, waarlangs de *Waltharius*-dichter tot Lucanusreceptie zou kunnen komen. Deze raakvlakken zijn immers een *conditio sine qua non* voor het vervolg van ons onderzoek.

2. *Welke aspecten van Lucanus' werk zijn onderhevig aan dergelijke receptie?*

We stellen ons de vraag welke kenmerken en passages van Lucanus' oeuvre daadwerkelijk gebruikt worden voor receptie in het *Waltharius*.

3. *Op welke plaatsen in het Waltharius vinden we citaten of allusies naar Lucanus?*

De verzen uit het *Waltharius*, waarin Lucanus wordt aangehaald, moeten worden aangeduid. Uiteraard impliceert deze vraag ook argumentatie waarom elk van de genoemde verzen als een citaat en eventueel een allusie op Lucanus kan worden beschouwd.

4. *Welke functie vervullen deze citaten of allusies binnen het Waltharius?*

Naast het onderzoek of er citaten of allusies zijn, stellen we ons ook de vraag waarom die er zijn. We onderzoeken m.a.w. op welke manier de *Waltharius*-auteur Lucanus-materiaal in zijn gedicht verwerkt en wat dat materiaal aan het werk bijdraagt - wat de meerwaarde ervan is voor het *Waltharius*. Dit overlapt ten dele met het tweede element van onze vraagstelling, in die zin dat bepaalde eigenschappen van Lucanusreceptie - zoals b.v. vaak geciteerd worden in een bepaalde context - nauw verbonden kunnen zijn met de functie, die de receptie in dat geval vervult.

0.2 Modus operandi

De eerste twee hoofdstukken van onze verhandeling hebben een dubbele functie. In de eerste plaats vormen ze een algemene inleiding op de materie, waarmee we in deze verhandeling werken, nl. op de receptiegeschiedenis van Lucanus en het middeleeuwse epos *Waltharius*. In de tweede plaats bieden ze ook een antwoord op het eerste element van onze vraagstelling. Via deze inleiding worden namelijk de genoemde raakvlakken blootgelegd, waarlangs Lucanusreceptie in het *Waltharius* mogelijk wordt.

Voor deze verhandeling leek het ons niet nuttig aparte ruimte te voorzien, waarin we Lucanus' leven en werk algemeen bespreken. Omdat het hier in de eerste plaats om zijn *Nachleben* gaat, proberen we enkel daarvan een overzicht te geven. We maken daarvoor in ons eerste hoofdstuk een historische schets van de evolutie van Lucanusreceptie, die begint bij zijn tijdgenoten en eindigt in de 10e eeuw. De eeuwen die daarna komen, zijn immers niet meer relevant voor het *Waltharius*. Op deze manier proberen we duidelijk te maken in hoeverre de *Waltharius*-dichter Lucanus' oeuvre al dan niet kon kennen.

Ons tweede hoofdstuk is gewijd aan het *Waltharius*. In de eerste plaats geven we een overzicht van de auteurs- en dateringskwestie en de verhaallijn van het gedicht. Dit is niet rechtstreeks relevant voor het onderzoek naar eventuele Lucanusreceptie, maar kan een hulpmiddel zijn voor de lezers, die niet met dit werk vertrouwd zijn. Verder is het ook zo dat de afbakening van voornamelijk de datering een zekere rol kan spelen in de mate van Lucanusreceptie, die we binnen het *Waltharius* kunnen veronderstellen. De verhaallijn kan de lezer dan weer helpen om beter te volgen bij onze detailanalyse van hoofdstuk 4, wat betreft de context van de aangehaalde *Waltharius*citaten. In het tweede deel van dit hoofdstuk behandelen we twee elementen, die wel een rechtstreeks belang voor deze studie hebben, nl. het gebruik van de Latijnse taal en humor. Dit vervolledigt ons onderzoek naar mogelijke raakvlakken tussen de receptiegeschiedenis van Lucanus en het *Waltharius* en introduceert tegelijk enkele eigenschappen van dit epos, die relevant blijken bij ons onderzoek over mogelijke functies van Lucanuscitaten en -allusies in dit werk. Ten slotte zetten we de raakvlakken tussen de *Pharsalia* en het *Waltharius* nog kort even op een rij.

In ons derde hoofdstuk proberen we een kader te schetsen, hoe Lucanusreceptie in het *Waltharius* er zou kunnen uitzien. We zetten namelijk enkele thema's en contexten op een rij, waarin allusies naar Lucanus waarschijnlijk zijn. Dit heeft betrekking op het tweede en het vierde aspect van onze vraagstelling. We geven er namelijk een overzicht welke elementen uit Lucanus' werk aantrekkelijk blijken voor nawerking en waarom.

Voor we deze verwachtingshorizon uittekenen, leggen we eerst uit welke problematiek daaraan verbonden is. Omwille van verschillende redenen, die we daar uitleggen, moet dergelijk kader met voorzichtigheid gebruikt worden. Het overzicht daar is dus nog geen definitief antwoord op het tweede en/of vierde element van onze vraagstelling.

De hoofdmoot van deze verhandeling is het vierde hoofdstuk. Daar maken wij een detailanalyse van de aanhalingen van Lucanus, die we in het *Waltharius* kunnen terugvinden. We doen een poging om deze aanhalingen in een logische volgorde te behandelen. Daarom worden ze in vier groepen verdeeld. De groep, die we het eerst behandelen, bestaat uit de

aanhalingen, die enkel betrekking hebben tot het talig niveau. Het zijn m.a.w. de citaten, waarin we Lucaniaanse elementen vinden, maar die we niet als een allusie beschouwen. Door de bespreking van deze groep hopen wij te bewijzen dat er in ieder geval al zeker Lucanuscitaten in het *Waltharius* staan. Dit blijft een premisse voor het vervolg van de analyse.

In de tweede groep behandelen we de citaten, waaraan we dankzij een duidelijk contextueel verband ook een allusie naar de inhoud kunnen koppelen van de passage waaruit de *Waltharius*-dichter de aanhaling heeft gehaald. Het gaat hier om verzen, waarbij de argumentatie om het op te vatten als een citaat en een allusie ons erg sterk lijkt. Wij doen daarna ook een poging om het nut van deze verwijzingen te interpreteren. Met deze reeks aanhalingen proberen we aan te tonen dat de *Waltharius*-dichter Lucanus niet alleen citeerde, maar er ook op alludeerde. Eens we dit als premisse hebben kunnen vaststellen, kunnen we beginnen aan een derde soort citaten.

In de voorlaatste afdeling brengen we de verzen onder, waar de argumentatie om ze als een citaat en/of allusie op te vatten, minder solide bouwstenen heeft wanneer we elk geval op zich bekijken. De talige gelijkenissen zijn er namelijk vager of lijken minder specifiek naar Lucanus te verwijzen. Het idee dat we ze toch als zodanig mogen opvatten, wordt dan aannemelijker gemaakt door de premissen, die we met de vorige twee groeperingen konden stellen. Als we namelijk verschillende citaten of allusies kunnen vaststellen, die vrij zeker op Lucanus kunnen worden teruggebracht, kunnen we veronderstellen dat het *Waltharius* er ook heeft die ons meer obscuur lijken. Zeker bij de verzen waarin we een zekere gelijkenis kunnen vaststellen met passages, waarvan we hebben kunnen aantonen dat de *Waltharius*-dichter hen elders gebruikt, wordt het wel erg waarschijnlijk dat ook die gelijkenissen niet op toeval berusten.

Als laatste hebben we het over de Lucanuscitaten in het *Waltharius*, waaraan we een allusie kunnen verbinden die betrekking heeft op een gehele passage of scène. Het gaat om passages uit het *Waltharius*, die voornamelijk conceptueel of structureel lijken gebaseerd te zijn op bronnen uit Lucanus. Dit zijn waarschijnlijk de interessantste elementen voor onze verhandeling. Het bestaan van dergelijke vormen van allusie wordt dan aannemelijk gemaakt, doordat we eerder al opvallende vormen van allusie kunnen aantreffen. De conceptuele of structurele gelijkenissen tussen deze passages vormen daarbij dan soms wel de belangrijkste argumenten om het als dergelijke receptie op te vatten, maar ze moeten eerst ook via talige elementen met elkaar in verbinding te brengen zijn. Ook hier blijft het talige criterium dus geldig.

Onze werkwijze waarmee we alle vormen van aanhaling en verwijzing analyseren, is telkens dezelfde. In de eerste plaats onderzoeken we het talig materiaal, op basis waarvan we

een verband kunnen veronderstellen. We brengen dus argumenten aan in hoeverre er al dan niet talige Lucaniaanse elementen in het vers te vinden zijn. Daarna onderzoeken we of het citaat al dan niet als allusie kan worden opgevat. Ons criterium om het als dusdanig te beschouwen is een contextueel inhoudelijk en/of verhaaltechnisch verband tussen de beide passages, die via het citaat met elkaar verbonden worden. Als we dergelijk verband opgemerkt hebben, proberen we ten slotte de functie of waarde van de allusie te interpreteren. Bij een groot deel van deze analyses, moeten we ook materiaal van andere klassieke auteurs in het onderzoek opnemen. Receptie-onderzoek bevindt zich natuurlijk op het domein van waarschijnlijkheden. Voor wie niet akkoord gaat met onze argumentatie om een bepaald vers als een citaat of allusie te beschouwen, vervalt voor dat vers dan ook de rest van onze argumentatie vanaf dat punt.

Binnen dit hoofdstuk verwerken wij uiteraard het derde element van onze vraagstelling. Alle citaten en allusies naar Lucanus, die we in het *Waltharius* aantreffen, worden hier aangeduid en beargumenteerd. Tegelijk is het ook een volgende stap voor het tweede en vierde element van onze vraagstelling. Uit deze detailanalyse blijkt immers in hoeverre de verwachtingen van het derde hoofdstuk al dan niet terecht zijn. Er wordt duidelijk gemaakt welke kenmerken en passages van Lucanus nu inderdaad gebruikt worden binnen de nawerking van de *Waltharius*-dichter. Er blijkt ook al welke functies deze citaten en allusies allemaal kunnen hebben. De antwoorden op deze vragen zijn natuurlijk wel nog niet overzichtelijk.

In ons vijfde hoofdstuk werken we het tweede en het vierde element van onze vraagstelling af, door een algemeen overzicht te geven van de conclusies die we uit onze detailanalyse kunnen trekken. In het eerste deel toetsen we het verwachtingskader, dat we in het derde hoofdstuk opstellen, aan de resultaten, die we in het vierde hoofdstuk bekomen. Hieruit wordt duidelijk welke kenmerken, die men aan Lucanus' oeuvre toeschrijft, nu eigenlijk aan bod komen in het *Waltharius*. In het tweede deel zetten we kort op een rij welk gebruik de *Waltharius*-dichter maakt van Lucanusmateriaal, zowel op het niveau van het citaat als op dat van de allusie, en welke meerwaarde dit materiaal biedt aan het werk. We bespreken ten slotte nog eens welke passages uit de *Pharsalia* het meest opvallen bij de detailanalyse. Daarmee sluiten we het tweede en vierde element van onze vraagstelling af.

Ons zesde en laatste hoofdstuk is het besluit. Hier toetsen we in hoeverre we erin slagen om met onze methodologie een antwoord te kunnen geven op onze vraagstelling. Indien nodig herhalen we enkele van onze belangrijkste conclusies en wijden nog enkele woorden aan mogelijk vervolgonderzoek.

0.3 Bibliografie

Bij bibliografische aanduidingen in de loop van onze tekst vermelden we enkel de naam van de auteur, het jaartal van zijn publicatie en eventueel een paginanummer. De volledige lijst bibliografische gegevens is te vinden op het einde van deze verhandeling, na de bijlages. In deze lijst is niet alleen de geraadpleegde secundaire literatuur te vinden, maar ook de verschillende tekstuitgaven en vertalingen, die gebruikt zijn bij dit onderzoek.

Onder de secundaire literatuur bevinden zich noodgedwongen enkele vrij gedateerde of ‘traditionele’ studies. De reden hiervoor is dat er weinig moderner materiaal voorhanden is. Wij proberen deze literatuur naar waarde te schatten, maar wijken wel soms af van de methodes, beweringen of conclusies die hierin aan bod komen. Dit wordt uiteraard - waar nodig - beargumenteerd.

Bij Latijnse citaten is de gebruikte tekstuitgave steeds te vinden in onze bibliografie-lijst. Omwille van praktische redenen kunnen we niet voor elk Latijns citaat een kritische tekstuitgave raadplegen. Hiervoor maken we dan gebruik van het internet of secundaire literatuur, wat we dan ook in voetnoot aanduiden. Waar mogelijk werden deze citaten later wel tegenover de OCT-uitgave gecontroleerd op eventuele alternatieve lezingen.

Hoofdstuk 1

Lucanus' *Nachleben* tot en met de tiende eeuw: een historische schets

In dit hoofdstuk geven we een historisch overzicht van Lucanus' aanwezigheid en populariteit in de literatuur. Deze geschiedenis is namelijk niet rechtlijnig, maar lijkt in sommige periodes te schommelen van grote appreciatie tot desinteresse en terug. Hiermee willen we duidelijk maken waar we nawerking van Lucanus in het *Waltharius* kunnen situeren binnen deze geschiedenis. Onze schets behandelt dus in principe geen latere periodes dan de 10e eeuw, waarin we het *Waltharius* situeren, en we behandelen uitgebreid de problematiek rond Lucanusreceptie in deze periode.

We gaan hier nog niet in op de aard van Lucanus' nawerking. Daarvan scheppen we een beeld in het derde hoofdstuk van deze verhandeling.

1.1 Lucanus tijdens en na Lucanus: Lucanusreceptie t.e.m. de 6e eeuw

1.1.1 Gemengde gevoelens

Tijdens Lucanus' leven werd zijn werk ongetwijfeld positief gewaardeerd. Hij had een goede band met keizer Nero, die in zijn beleid sterk de kunst promootte. De voornaamste manier waarop een dichter in die tijd zijn werk kon voorstellen, was via recitaties: publieke lezingen van poëzie, die men op uitnodiging van de dichter kon bijwonen. Men kan zich voorstellen dat een uitnodiging voor een recitatie van Lucanus, die immers belangrijke

connecties had bij o.a. keizer Nero¹, erg begeerd was vanuit politieke motieven², maar ook als dichter werd Lucanus erg gewaardeerd.³ We kunnen ons dus voorstellen dat ook toen Nero zijn werk verbood (nadat de band tussen beiden vertroebeld was geraakt), er nog steeds privélezingen van werden gegeven.⁴ Alles wijst erop dat zolang de dichter in leven was, zijn werk erg veel populariteit genoot.

Over de waardering voor Lucanus kort na zijn dood, bestaat er minder consensus. Wij geven hier eerst de visie van Ahl⁵ en zijn medestanders op deze periode, maar brengen daarna toch ook enkele bedenkingen aan bij dit omstreden beeld. Volgens hun denkplaatje bleef het opvallend stil rond deze eens geprezen dichter, nadat zijn leven en werk vrij bruusk beëindigd werden door een gedwongen zelfdoding.⁶ De verklaring die hiervoor wordt gegeven, is dat andere kunstenaars ook als ze zijn werk en ideeën wel konden appreciëren, historisch-culturele en politieke redenen hadden om dat niet openlijk te laten blijken:

Silius, Valerius and Statius are separated from Lucan by the civil wars following Nero's death and by the change of ruling dynasties that followed. The civil strife Lucan prayed for came and went. But it did not bring about the restoration of a less totalitarian regime. On the contrary, the new bloodshed confirmed and strengthened the imperial autocracy. In the wake of these changes came not disillusionment, but an increasingly oppressive literary climate. If Vergil proved to be a poet the Flavian writers could not rival, Lucan was one they

---

¹Cf. Suetonius' *Vita Lucani*: 'Siquidem aegre ferens, recitante se subito ac nulla nisi refrigerandi sui causa indicto senatu recessisse' (Cit. *The Latin Library*)

Als Nero zich kon terugtrekken van één van Lucanus' recitaties, betekent dat logischerwijze dat hij erop aanwezig was.

²Joyce (1993, p. XIII)

³Hij werd b.v. bij Statius voorgesteld als een stedelijke Orpheus:

'non tu flumina nec greges ferarum
nec plectro Geticas movebis ornos,
sed septem iuga Mariumque Thybrim
et doctos equites et eloquente
cantu purpureum trahes senatum' – *Silvae* II VII 43 – 47

Cit. *Perseus Digital Library*

⁴Joyce (1993, p. XIV)

⁵Cf. Ahl (1976 en 1993)

⁶Cf. Suetonius' *Vita Lucani*: 'Ad extremum paene signifer Pisonianae coniurationis exstitit. [...] Verum detecta coniuratione nequaquam parem animi constantiam praestitit. [...] Impetrato autem mortis arbitrio libero codicillos ad patrem corrigendis quibusdam versibus suis exaravit, epulatusque largiter brachia ad secandas venas praebeuit medico. Poemata eius etiam praelegi memini, confici vero ac proponi venalia non tantum operose et diligenter sed inepte quoque.'

Cit. *The Latin Library*

dared not rival. No matter how attractive Lucan's new approach to epic, the *Pharsalia* was too direct and dangerous to follow. [...] At best these writers could admire Lucan from a distance and read of the anguish they knew too well, but dared not describe.⁷

Lucanus' tijdgenoten, zoals Valerius Flaccus en zelfs Statius, grepen volgens deze denkpijpe dus terug op traditionelere vormen van epos. De *Argonautica* van Flaccus en de cycli rond Thebe en Achilles van Statius hebben namelijk weer een mythologische i.p.v. een historische achtergrond, waardoor een belangrijke eigenschap van Lucanus' werk genegeerd zou worden. Zelfs de *Punica* van Silius Italicus, die wel een historisch onderwerp heeft, impliceert dezelfde blik op 'veilige', niet-Lucaniaanse epiek: het behandelt een verleden dat nog vrij was van keizerlijke thema's en gestuurd werd door de traditionele epische goden.⁸ Deze blik op Lucanusreceptie kort na zijn dood wordt niet alleen impliciet gedestilleerd uit dergelijke epiek; er wordt zelfs een erg expliciete bron voor gevonden:

The clearest indication that this was the tenor of the times is the criticism levelled at the *Pharsalia* in Petronius' *Satyricon* (paragraphs 118 – 124), published (perhaps) shortly after Lucan's death. Although Lucan is never mentioned by name, Petronius clearly means that he is the poet who would profit from a study of the sample *Civil War* sketched out there. Petronius, a literary conservative, is alarmed and a little affronted by Lucan's innovativeness. In particular, Petronius advocates in his sample epic a return to traditional use of the gods to explain motivation and events.⁹

Volgens deze visie vormt Lucanus' invloed dus niet meer dan *powerfull undercurrents*¹⁰ bij zijn tijdgenoten en directe opvolgers. Dergelijk beeld op de receptie is natuurlijk niet geheel onterecht, maar verdient toch een extra nuance. We kunnen ons namelijk vragen stellen bij de relatie tussen de 'classicistische' beweging die we bij de genoemde auteurs terugvinden, en het zogenaamde *increasingly oppressive literary climate*¹¹, dat een absolute heerschappij met zich meebrengt. Het verband tussen beiden voorstellen als eenduidig causaal (*het literaire klimaat is onderdrukkend en daarom werkt men classicistisch*), lijkt wat simplistisch, aangezien we deze verhouding ook kunnen omkeren (*men schuift dit classicisme naar voor als een norm, wat een literair onderdrukkend klimaat in de hand werkt*)

---

⁷Ahl (1976, p. 80 – 81)

⁸Joyce (1993, p. xv)

⁹Joyce (1993, *ibid.*)

¹⁰Ahl (1976, p. 80)

¹¹Ahl (1976, *ibid.*)

of zelfs gewoon naast elkaar zien. Het juiste antwoord op de vraag naar die verhouding, voor zover hier een *juist* antwoord mogelijk is, ligt waarschijnlijk in een ingewikkeld kluwen tussen deze drie verschillende visies erop. Merk in dit verband b.v. op dat één van de volgens Joyce¹² 'bange' en dus classicistische auteurs, nl. Petronius, zelf gedwongen werd tot zelfdoding door Nero. Ook al was dit vermoedelijk door valse beschuldigingen, roept het toch vragen op bij de zozegde voorzichtigheid, die als motivatie wordt aangedragen bij zijn literaire voorkeur.

In dit licht kunnen we de genoemde auteurs ook niet meer eenduidig als onderhevig aan die beweging veronderstellen. Zelfs in de veilige en mythologiserende setting blijft het een feit dat de *Punica* van Silius Italicus door zijn historische setting veel aan Lucanus' inbreng te danken heeft. Ook wijzen wij graag op de thematiek van Statius' *Thebaïis*. Hoewel dit zich afspeelt in een mythisch verleden in het 'verre' Griekenland, suggereert het onderwerp - een burgeroorlog en zelfs broederkrijg om het koningschap over Thebe - dat Lucanus' invloed op dit epos verder reikt dan het niveau van een onderstroom.

Ook de genoemde Petroniuspassage roept verschillende vragen op. Weinig auteurs zijn zo moeilijk voor één gat te vangen als Petronius. Hoe moet zijn 'kritiek op Lucanus' hier bijvoorbeeld opgevat worden? Als gemeente kritiek of juist als kritiek op Lucanus' *criticasters*? Zijn *sample epic* is namelijk niet erg literair hoogstaand, wat het idee van een gemeente kritiek lijkt te ondermijnen. Als we het dan beschouwen als kritiek op de *criticasters*, houdt dat dan in dat hij hen ongelijk geeft of gewoon dat ze volgens hem hun zaak niet goed genoeg beargumenteren?

Het is een moeilijk op te lossen problematiek. We gaan er hier echter niet verder op in, omdat dit ons te ver zou leiden van ons eigenlijke onderwerp. Relevant voor ons onderzoek is voornamelijk dat Lucanus voldoende indruk maakte op zijn tijdgenoten om bij auteurs zoals Petronius en Statius bepaalde denkprocessen teweeg te brengen, die - of ze er nu goed- of afkeurend tegenover stonden - impact hadden op hun werk.

Wat de aard van die impact ook mag zijn, we kunnen sowieso kort na Lucanus' dood een kleine opbloei in zijn populariteit vaststellen, al kent ook deze zijn controverses. Lucanus wordt met zekere regelmaat genoemd in de geschiedschrijving, zoals bij Suetonius, die hem belangrijk genoeg vindt om er één van zijn *Vitae* aan te wijden. Fischli¹³ wijst erop dat Tacitus, naast de passages die over Lucanus gaan in de *Annales*, hem ook in zijn *Dialogus de Oratoribus* ter sprake brengt. Men argumenteert dat een redevoering poëtische opsmuk

---

¹²Joyce (1993, p. xv)

¹³Fischli (1944, p. 16)

moet halen uit auteurs zoals Horatius, Vergilius en Lucanus.¹⁴ Hij wordt hier dus in één adem genoemd met andere grote Romeinse dichters als een bron voor nawerking door redenaars. Wat Fischli wel vergeet te vermelden, is dat de ‘aanhanger’ van Lucanus in de *Dialogus* uiteindelijk het onderspit delft tegenover een traditionelere spreker, wat natuurlijk een erg vreemd licht werpt op deze lofprijzing. We stoten hier dus op soortgelijke problemen als we hebben aangeduid bij Petronius. Quintilianus prijst hem op gelijkaardige manier, maar dan zonder die ambiguïteit. In zijn *Institutiones* typeert hij hem als eerder een inspiratiebron voor redenaars dan voor dichters en benadrukt daarmee zijn mooi en helder taalgebruik.¹⁵ Dat is normaal, aangezien Quintilianus specifiek voor redenaars schrijft, maar deze ‘retorische’ trend is ook voor andere auteurs steeds duidelijker merkbaar:

Die Rhetorisierung der lateinischen Literatur war um die Mitte des 2. Jahrhunderts schon so weit vorgeschritten, dass sämtliche literarische Gattungen vom Gesichtspunkt der Rhetorik aus betrachtet und bewertet wurden. Man forderte, dass Sallust nicht als Historiker, sondern als Redner gelesen werde; man pries in Orpheus den ausgezeichneten Redner und warf die Frage auf, ob Vergil als Dichter oder als Redner zu betrachten sei.¹⁶

Deze bloei van populariteit blijkt echter beperkt in de tijd:

Schon unter Hadrian (117 – 138) ist ihr Ruhm im Schwinden, und im Zeitalter der Antonine, in der Nähe eines Fronto, wo man verachtete, was das 1. Jahrhundert bewundert hatte, muss die Zahl ihrer Verehrer sehr klein geworden sein.¹⁷

De periode waarin verwijzingen naar Lucanus een duidelijke bloei kende, duurde dus niet lang en het is moeilijk om tot een besluit te komen over hoe men hem beoordeelde. Ondanks deze korte interesse, die men voor hem toonde, was er daarna weinig tot geen sprake van nawerking¹⁸ voor een periode van meer dan 200 jaar, of toch niet van nawerking waarvan

---

¹⁴Cf. *Dialogus de Oratoribus* XX: ‘exigitur enim iam ab oratore etiam poeticus decor, non Accii aut Pacuvii veterno inquinatus, sed ex Horatii et Virgilii et Lucani sacrario prolatus’

Cit. *Perseus Digital Library*

¹⁵‘Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, *magis oratoribus quam poetis imitandus.*’ – *Institutiones* X 1 90

Cit. *The Latin Library*

¹⁶Fischli (1944, p. 14 – 15)

¹⁷Fischli (1944, p. 16)

¹⁸Fischli (1944, *ibid.*) wijst op de historicus Florus als de grote uitzondering, die wel gretig gebruik maakte van Lucanus.

voldoende materiaal aan ons is overgeleverd. Dat is normaal, want deze eeuwen kenmerken zich sowieso als een periode waarin er weinig tot geen poëzie is te vinden. Dergelijke opmerking kan dus in de receptiegeschiedenis van verschillende auteurs gemaakt worden.

1.1.2 De *Pharsalia* als gemeengoed

Ondanks de stilte rond Lucanus, komt hij vanaf de 4e eeuw toch opnieuw tevoorschijn. Voor deze heropleving van Lucanusinteresse zijn verschillende redenen aan te duiden. Zo beweert Fischli dat de taalwetenschap van het Latijn een nieuwe impuls kreeg, doordat Byzantium tot hoofdstad van het rijk werd gemaakt.¹⁹ Men kan zich voorstellen dat ook Lucanus, die is geprezen omwille van zijn mooie taal en retorisch nut, mee zou genieten van dergelijke bloei. Fischli verklaart echter niet het verband dat hij veronderstelt tussen Byzantium en de Latijnse letterkunde, waardoor we deze uitleg beter met een korrel zout nemen.

Een belangrijkere reden is misschien het feit dat in deze eeuw de strijd om invloed tussen christenen en heidenen pas echt werd ingezet. Het christendom won steeds aan belang (wat in 391 culmineerde tot het christendom als staatsgodsdienst) en hun intellectuele elite zocht ter verdediging van hun zaak naar auteurs, die zich dicht bij de christelijke ideeën begaven²⁰ of waar men zich als christen zelfs mee kon identificeren. Daarmee gingen ze dan in discussie met het traditionele heidendom, dat verdedigd werd door intellectuelen die op hun beurt ook auteurs zochten om voor hun kar te spannen. Lucanus was hierin voor beide partijen uitstekend geschikt:

Da war Lucan ein Dichter, an dem weder die einen noch die andern vorbeisehen konnten. Der Gehalt und die Wucht seiner Sentenzen empfahlen ihn dem Grammatiker und dem Prediger; sein Ethos und Pathos, das hohe Lied auf die alten römischen Tugenden liess sich zur Verteidigung des heidnischen Römers und zur Rechtfertigung des römischen Christen verwenden. Selbst dort, wo man sich vor der Berührung mit der heidnischen Literatur ängstlich hütete, durfte das Werk willkommen sein, das die Götter verleugnete und frei war von "schändlicher Unzucht", und das von einem Manne geschrieben war, den, fast wie die Märtyrer, Nero, der Christenverfolger, in den Tod getrieben hatte und den, wie auch Seneca den Oheim, das Gerücht mit dem Urchristentum in Zusammenhang brachte.²¹

---

¹⁹Fischli (1944, p. 16)

²⁰Cf. Fischli (1944, *ibid.*)

²¹Fischli (1944, p. 16 – 17)

Een mogelijke reden, die we niet in secundaire literatuur hebben teruggevonden, maar ons wel plausibel lijkt, is dat de thematiek van Lucanus' epos misschien meer in de smaak kwam te liggen tijdens de crisis van de 4e eeuw. In deze eeuw - op het einde waarvan het Romeinse Rijk zelfs geen politieke eenheid meer vormde - kunnen de politieke veranderingen een extra gunstige voedingsbodem geboden hebben voor dergelijke thematiek, die in combinatie met bovenstaande redenen een zekere rol kan hebben gespeeld in een heropleving van Lucanusinteresse. Natuurlijk zou dezelfde argumentatie ook opgaan voor eerdere periodes waarin we geen Lucanusreceptie terugvinden, zoals b.v. de woelige 3e eeuw waarin de verscheurdheid van Lucanus' wereldbeeld en thematiek (cf. infra, 3.2.3) even goed had kunnen aanslaan. Ook deze argumentatie vraagt dus een korrel zout, al zou het naast andere argumentatie als een extra element kunnen worden beschouwd. In ieder geval is er in de 4e eeuw naast de heropleving van de letteren in het algemeen een specifieke interesse op te merken voor de 'zilveren' auteurs. Auteurs zoals Statius en Juvenalis e.a. genieten weer meer populariteit en uiteraard duikt dan ook Lucanus op als een literaire interesse van de 4e eeuw.

Vanaf dan werd Lucanus dus weer belangrijk. Hij werd namelijk opgenomen onder de schoolauteurs. Dit had o.a. als gevolg dat Lucanus weer veel werd gelezen en steeds meer in de belangstelling kwam, maar ook dat hij vaak werd aangehaald door grammatici.²² Hier moeten we waarschijnlijk het ontstaan situeren van de zogenaamde *florilegia*, letterlijk bloemlezingen van mooie *sententiae*, die al dan niet werden gebruikt om een bepaald grammaticaal principe te illustreren. Op deze manier bereikten deze *sententiae* sneller een breed publiek.²³

Dergelijk gebruik van het werk van Lucanus, betekent het begin van een opvallende stijging in populariteit. We vinden die zelfs in de epigrafie terug. In grafinschriften vindt men erg regelmatig verwijzingen naar de *Pharsalia*.²⁴ Lucanus' populariteit stijgt naar een voorlopig toppunt:

Schon im 6. Jahrhundert steht Lucans Ansehen so hoch, dass er neben Vergil der beliebteste und am meisten gelesene Epiker des Altertums ist; er behält diese Höhe bis hinein in die Neuzeit.²⁵

---

²²Fischli (1944, p. 17)

²³Cf. Sanford (1934, p. 2)

²⁴Fischli (1944, p. 17)

²⁵Fischli (1944, *ibid.*). Deze datering is wat problematisch, aangezien er maar weinig bronnen te vinden zijn over de 6e eeuw. Het werk van Fischli moet met een zekere voorzichtigheid gebruikt worden, omdat het - naast een zekere veroudering - soms ook wat lijkt uit te gaan van een soort lineaire en 'evolutionaire'

Uit dit alles kunnen we veronderstellen dat binnen de 4e-eeuwse traditie van het maken van *variorum* commentaren - taalkundige of inhoudelijke commentaren bij voornamelijk schoolauteurs - er ook dergelijk commentaar op het *Bellum Civile* verscheen. Joyce²⁶ dateert dan ook waarschijnlijk terecht in deze eeuw de bron(nen) van de *Pharsaliacommentaren*, die voortleefden als de *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes super Lucanum* - twee van de belangrijkste middeleeuwse scholia bij Lucanus (cf. infra, 1.2.2).²⁷ Ook de vondst van twee overgebleven manuscriptfragmenten, die varianten bevatten die los staan van latere middeleeuwse tradities²⁸, is illustratief voor de bedrijvigheid rond Lucanus van de 4e (tot de 6e?) eeuw.

In deze periode is er dan ook veel sprake van wat wij *creatieve receptie* noemen, nl. het verwerken van een auteur, i.c. Lucanus, in het eigen creatieve schrijfproces via citaten en/of allusies. Verschillende auteurs verwijzen expliciet of impliciet naar de *Pharsalia* in hun eigen werk, waaronder enkele bekende namen. We geven een greep uit het gamma: van o.a. Hieronymus, Augustinus, Orosius, Ausonius, Boëthius, Juvencus, Prudentius, Claudianus, Venantius Fortunatus, Arator, Dracontius en verschillende anderen kunnen wij passages in verband brengen met Lucanus. Naast aandacht voor de *Pharsalia*, wordt er trouwens ook aandacht aan Lucanus als historisch persoon besteed: Vacca (waaraan soms ook 'de bron' van de *Commenta* en *Adnotationes* soms wordt toegeschreven) maakte in de 5e of 6e eeuw nog een *Vita Lucani*.

We kunnen dus concluderen dat Lucanus vanaf de 4e eeuw een toppunt aan populariteit beleefde, waarbij hij uiteindelijk misschien zelfs die van Vergilius benaderde. Dit uitte

---

visie op (receptie-)geschiedenis. Dit kan misschien ten dele verklaard worden vanuit de historische en geografische omstandigheden van deze publicatie, maar mag natuurlijk ons oordeel niet beïnvloeden over zijn inzichten die waardevol blijken.

²⁶Joyce (1993, p. xv – xvi)

²⁷Dergelijke dateringen blijven natuurlijk problematisch. Cf. Werner (1998, p. 147):

Whatever we may posit about the Republican history from which our material was derived, we can no longer trace the precise history of the *Adnotationes* and *Commenta* scholia. But the repetitious notes in the *Commenta*, and the probability that what we find in the *Adnotationes* is nothing more than a variant of the first note in the *Commenta*, would suggest that this material had already undergone a significant history as marginalia before it was compiled in the *Commenta* and *Adnotationes*. Nothing else can explain the degree of disorder, inconsistency, repetitiousness, and overlap.

We kunnen dus voornamelijk zeggen dat er wel degelijk een geschiedenis achter deze commentaren zit, maar niet van welke aard die is. Ook het beginpunt ervan is dus moeilijk te bepalen, maar het is erg aannemelijk dat we die bij de (niet bewaarde!) *variorum* commentaren moeten situeren.

²⁸Werner (1998, p. 2)

zich in de literatuur op veel verschillende manieren, zoals het maken van commentaren en creatieve receptie. Om niet geheel duidelijke redenen, vinden we vanaf de 6e eeuw echter weinig sporen terug van Lucanus' invloed - zo lijkt het er b.v. op dat hij in de loop van deze eeuwen zijn positie als schoolauteur verloor. In hoeverre we hier kunnen spreken over een hiaat in de geschiedenis van Lucanusreceptie, behandelen we in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk.

1.2 Hiaat of continuïteit? - Lucanus na de 6e eeuw

1.2.1 Het grote hiaat

Na de 4e, 5e of 6e eeuw volgt bij veel secundaire literatuur een hiaat wat betreft Lucanusreceptie, die loopt tot de 11e eeuw. Bij bepaalde literatuur begint de studie ook gewoon vanaf de 11e eeuw, met de impliciete of expliciete boodschap dat echt relevante Lucanusreceptie pas op dit punt begint.²⁹ Soms komen ook wel uitzonderingen aan bod, maar daar wordt geen verklaring voor gegeven.³⁰ Deze hiaat wordt dus blijkbaar als een vanzelfsprekendheid ervaren, wat soms bevreemdende gevolgen heeft: Fischli zegt b.v. het ene moment nog dat Lucanus zijn populariteitspiek behoudt van de zesde eeuw tot de Moderne tijd³¹, maar maakt twee pagina's later de sprong van Augustinus (4e – 5e eeuw)³² naar de 11e – 12e eeuw met de 'droge' mededeling dat men pas vanaf dan weer met de inhoud van de *Pharsalia* bezig is.³³

Aangezien dit soort sprongen met zo'n vanzelfsprekendheid gemaakt worden, is het dus zoeken naar een onderzoeker, die zich waagt aan een verklaring voor dit verschijnsel. D'Angelo³⁴ doet in het besluit van zijn artikel een poging. Opmerkelijk is dat hij deze hiaat bevestigt, ook al heeft hij er net een studie opzitten over de invloed van Lucanus op het *Waltharius*. In zijn poging de vraag te beantwoorden waarom er voorlopig nog weinig onderzoek is gebeurd naar de 9e en 10e eeuw, onderscheiden wij drie elementen: kwaliteit van de overlevering, bekendheid van Lucanus en compatibiliteit met de Karolingische visie.³⁵

²⁹Cf. Crosland (1930), Löfstedt (1947) en Sanford (1934), die hun argumenten nagenoeg alleen demonstreren met auteurs vanaf de 11e eeuw, en Lewis (1963), die in zijn hoofdstuk over Lucanusreceptie in de middeleeuwen soms vreemde sprongen maakt naar auteurs als Dante of Boccaccio.

³⁰Cf. Crosland (1930, p. 39 – 40): een uitwijding over Lucanusreceptie in het *Den Haag-fragment* (cf. infra, 3.2.2) uit de 10e eeuw.

³¹Fischli (1944, p. 17)

³²Fischli (1944, p. 18 – 19)

³³Fischli (1944, p. 19)

³⁴D'Angelo (1991, p. 179 – 190)

³⁵Fischli's (1944, p. 18 – 19) idee dat dit zou liggen aan het feit dat men vanaf Augustinus altijd enkel die

Volgens D'Angelo is de kwaliteit van Lucanus' overlevering in de 9e eeuw slecht. Zijn omschrijving ervan laat geen twijfel over: *citazioni scarse, poco estese, decontestualizzate, oppure sottovalutazione della sua figura e della sua opera espresse chiaramente*.³⁶ Uiteraard is er weinig goede nawerking mogelijk als er maar weinig goed materiaal zou zijn om deze op te baseren.

Hiermee verbonden is het dan ook logisch dat Lucanus in deze periode minder bekend is dan b.v. in de 11e eeuw. Voordien bestaan er enkel wat oppervlakkige vormen van *Nachleben*.³⁷ Voor een preciezere datering vanaf wanneer de bekendheid van Lucanus echt doorbreekt, kunnen we een *terminus post quem* vaststellen. Op het einde van de 10e eeuw, nl. in 984, vinden we in het *Libellus Scholasticus* van Walther von Speyer een eerste attestatie van Lucanus' (her)introdactie in de schoollectuur van die tijd.³⁸ Dit impliceert natuurlijk dat de middeleeuwse *intelligentia* vertrouwd was met zijn werk.

Bij het laatste en meest uitgewerkte element komen we ook op het terrein van Von Moos. Hij noemt verenigbaarheid met de middeleeuwse mentaliteit namelijk als het belangrijkste criterium voor inhoudelijke nawerking van een klassiek auteur in deze periode.³⁹ Hij legt in zijn artikel dan ook overtuigend uit hoe dat bij Lucanus het geval is. . . vanaf de 11e eeuw, de periode waarin deze onderzoeker gespecialiseerd is.⁴⁰ Toch vindt D'Angelo het tragische wereldbeeld van Lucanus onmogelijk echt verenigbaar met de middeleeuwse wereld:

In realtà lo spirito della *Pharsalia* è complessivamente antimedievale, ad una sua ripresa totale era impossibile sia al Medioevo in generale, sia - in particolare - alla cultura carolingia, di stampo prevalentemente "clericale".⁴¹

Als we dan toch, in overeenstemming met wat we vaststellen in latere eeuwen, aansluiting moeten vinden tussen beide mentaliteiten, dan zouden we die gemakkelijker vinden vanaf de 11e eeuw:

La struttura etico-filosofica della *Pharsalia*, potremmo dire, è inadatta alla ottimistica, o comunque fiduciosa visione di palingenesi dei Carolingi di prima e

---

delen overnam, die met de christelijke visie verenigbaar waren, beschouwen we als een soortgelijk argument als dit laatste.

³⁶D'Angelo (1991, p. 185)

³⁷D'Angelo (1991, p. 184)

³⁸'Lucanum veteres non asseruere poëte' – *Libellus Scholasticus* 102

³⁹Von Moos (1979, p. 131)

⁴⁰N.B. Hij heeft het wel even kort over het feit dat er ook vòòr de 11e eeuw literatuur is, die met Lucanus' visie verenigbaar is, maar het is zo dat *die für diesen Kontext besondere geeigneten Lucanstellen vergleichsweise selten aktualisiert* worden. Uit een voetnoot bij deze uitspraak, blijkt dat hij het in de eerste plaats over het *Waltharius* heeft. Cf. Von Moos (1979, p. 165)

⁴¹D'Angelo (1991, p. 185 – 186)

seconda generazione, mentre essa sembra essere assai più vicina alla spiritualità delle età di crisis, tanto che si potrebbe pensare ad un legame fra la situazione di instabilità socio-politica dei secoli XI e XII e la parallela rinascita dell'interesse per Lucano.⁴²

Hij besluit dit betoog nog met argumenten dat Lucanus zelfs niets zou te bieden hebben aan de Karolingische intellectueel.⁴³

Volgens deze visie kunnen we dus concluderen dat Lucanusreceptie voor de 11e eeuw eerder uitzonderlijk moet zijn. Na een moeilijk te dateren daling in de interesse, wordt er niet meer met Lucanus gewerkt tot de 11e eeuw. Uiteraard is deze visie niet uit de lucht gegrepen, maar toch willen wij de striktheid waarmee deze hiaat meestal gezien wordt wat nuanceren. In de secundaire literatuur wordt namelijk - op enkele uitzonderingen na - nogal sterk gehouden aan de 11e eeuwse grens.

Ten eerste lijkt de argumentatie om hier een te sterk hiaat te veronderstellen op sommige punten wat inconsistent. Zo is b.v. de *terminus post quem* voor Lucanus in de schoollectuur al op het einde van de 10e eeuw te situeren. Men hoeft niet al te optimistisch te zijn om de introductie ervan dus ergens halfweg die 10e eeuw te situeren, wat de afgrenzing van het hiaat op basis van Lucanus' bekendheid al een klein beetje versoepelt.⁴⁴ Verder maakt het geponeerde verschil in mentaliteit vòòr de 11e eeuw nawerking misschien wel moeilijker, maar daarom zeker niet onmogelijk - iets waar Von Moos en Crosland al op hebben gewezen.⁴⁵ We mogen ook niet de mogelijkheid uit het oog verliezen dat mensen teksten, die geschreven zijn vanuit een andere mentaliteit, toch vanuit hun eigen mentaliteit kunnen interpreteren.⁴⁶ De middeleeuwse geest was op dat vlak veel 'flexibeler' dan in veel gevallen wordt aangenomen. Deze argumentatie is dus misschien niet onterecht, maar zeker ook niet sluitend. Sowieso lijkt de achtergrond ervan ons wat te berusten op een cirkelredenering: er is niets interessants te vinden, dus wordt het niet onderzocht; maar hoe kan er iets interessants gevonden worden zonder onderzoek? In die zin lijkt het hier eerder om een blinde vlek dan een hiaat te gaan.⁴⁷

---

⁴²D'Angelo (1991, *ibid.*)

⁴³D'Angelo (1991, p. 186 – 187)

⁴⁴Joyce (1993, p. XVI) verschuift deze grens bijvoorbeeld al: 'from the mid-tenth century to the 1400s, Lucan was listed in the top category of meritorious pagan authors, along with Terence, Vergil, Horace, Ovid, Statius, Juvenal, Persius and Sallust'

⁴⁵Cf. Crosland (1930, p. 39 – 40) over het Den Haag-fragment en Von Moos (1979, p. 165).

⁴⁶Cf. Fischli (1944, p. 28) over de manier waarop materiaal uit de *Pharsalia* gebruikt werd om het eigen standpunt te illustreren. Het citaat wordt aangehaald in hoofdstuk 3.

⁴⁷Cf. Fischli (1944, p. 17 – 19) als voornaamste voorbeeld hiervan: de eerder genoemde sprong, die

Ten tweede kan op heel deze visie een ander licht worden geworpen, wanneer de manuscripten- en scholiatraditie als invalshoek wordt genomen. De genoemde studies gebruiken namelijk vooral creatieve receptie als criterium. Het is inderdaad waar dat er hiervan voorlopig minder voorbeelden van vòòr de 11e eeuw gevonden zijn (al kan dat, zoals gezegd, natuurlijk ook liggen aan het feit dat deze periode veel minder onderzocht is). Toch hoeft dit niet te betekenen dat men op andere vlakken, zoals via manuscripten of scholia, ook niet of nauwelijks actief met de teksten van Lucanus bezig was. Wij bespreken de manuscripten- en scholiatraditie in het volgende onderdeel.

1.2.2 Manuscripten en scholia

Over het belang van de manuscripten- en scholiatraditie voor Lucanusreceptie vroeger dan de 11e eeuw schrijft D'Angelo - hij heeft het er nota bene slechts in een voetnoot over - het volgende:

Ed in questo senso mi pare interessante l'apparente dialettica che con ciò viene a creare il fatto che nel periodo carolingio furono copiati numerosi manoscritti lucanei (cf. Gotoff, op. cit., p. 96), ma in realtà [...] il discorso sulla fortuna di un autore non deve limitarsi al solo momento "materiale".⁴⁸

Dit is er een mooi voorbeeld van hoe de geschiedenis van manuscripten en scholia veelal ter zijde wordt gelaten. Zijn argumentatie om deze 'enkel materiële getuigen' buiten beschouwing te laten, vallen *grosso modo* onder de categorieën die we in het vorige onderdeel hebben besproken. Uiteraard schuift hij hierbij voornamelijk de zogenaamde incompatibiliteit tussen Lucanus' mentaliteit en de Karolingische naar voor, waarvan we al duidelijk gemaakt hebben dat deze niet sluitend is. De andere twee elementen van de argumentatie - slechte kwaliteit van de tekstoverlevering en een gebrek aan bekendheid - worden dan weer genuanceerd door de studie naar manuscripten en scholia zelf.

Wij proberen hier een overzicht te geven van deze tradities in de Karolingische tijd, omdat de conclusies die uit dit onderzoek kunnen getrokken worden, volgens ons een belangrijke relativering inhouden van het *hiaatgevoel* dat in de secundaire literatuur lijkt te overheersen. Natuurlijk wordt het idee van een hiaat er niet volledig door opgeheven, maar het vormt een belangrijk element in de bepaling ervan. Hiervoor onderzoeken wij in de eerste plaats in hoeverre we al dan niet kunnen spreken over een voortzetting van de traditie en daarna in hoeverre dit belang heeft voor de receptiegeschiedenis van Lucanus.

---

ondanks de eerdere aankondiging van een constante populariteit van Lucanus vanaf de 6e eeuw toch gemaakt wordt van Augustinus naar de 11e eeuw.

⁴⁸D'Angelo (1991, p. 185)

Zowel bij de scholia als bij de manuscripten komen we terecht in een periode vòòr de 11e-eeuwse afgrenzing van het hiaat, die we in de secundaire literatuur vaak impliciet vinden. De manuscripten waarop dergelijk onderzoek berust, dateren namelijk al uit de 9e en 10e eeuw en steunen duidelijk op eerdere bronnen, waarover weinig te zeggen valt omdat die niet meer te reconstrueren zijn. Het gaat natuurlijk te ver om te beweren dat zo de brug tussen 6e en 11e eeuw kan worden geslagen, maar misschien benadert het beeld van een terug opgenomen draad de werkelijkheid beter.

Gotoff stelt het in zijn onderzoek naar de 9e-eeuwse manuscripten als volgt:

Lucan was widely read and carefully studied in the final centuries of the Empire. Popular for its highly rhetorical style and of historical interest as an account of the Civil War, his epic became a pagan schooltext. Witness to this are the sets of ancient commentary that go by the names of the *Commenta Bernensia* and the *Adnotationes super Lucanum*. [...] Their very presence speaks unmistakably for the interest scholars in the fifth and sixth century had in Lucan.⁴⁹

Hieruit concludeert hij dan ook dat de kwaliteit van de Karolingische manuscripten aansluit bij die van deze eeuwen, al waren deze sterk gecontamineerd.⁵⁰ Het is hier belangrijk dat de kwaliteit van de teksten in deze eeuwen inderdaad slecht is, maar niet in zo'n mate dat de link met de zesde eeuw onduidelijk wordt. Deze uitspraken gelden natuurlijk in de eerste plaats voor de manuscriptentraditie.

Ook bij de scholia kan het verband gemaakt worden met de topperiode voor Lucanus' populariteit. Zoals gezegd was er in de 4e (en 5e) eeuw een bloei in het maken van commentaren. Het is wel zo dat de (tot vandaag nog bekende) continue commentaren over Latijnse auteurs veelal in onbruik raakten na de zesde eeuw, maar het is erg aannemelijk dat die als marginalia overleefden tot in de Karolingische periode.⁵¹ Alleen dat kan verklaren waarom de meest bekende scholia op Lucanus, nl. de *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes super Lucanum*, duidelijk op dergelijk ouder materiaal steunen.

---

⁴⁹Gotoff (1971, p. 1)

⁵⁰Cf. Gotoff (1971, p. 2 – 6)

⁵¹Werner (1998, p. 147)

Voor alle duidelijkheid gaan we eerst even dieper in op deze scholia.⁵² Het gaat om twee uitgebreide commentaren op de *Pharsalia*, die een duidelijk praktisch doel hadden, nl. de lezer helpen om het taalgebruik en de ideeën van Lucanus te begrijpen.⁵³ Oorspronkelijk werden ze, voornamelijk op basis van de verschillende titels, als twee verschillende commentaren gedacht, maar ondertussen worden ze - o.a. omwille van overlappingsen - eerder gezien als twee verschillende evoluties van één traditie. Het grote probleem is, zoals gezegd, dat deze traditie niet langer te reconstrueren is:

Judging by the fragmentary and inconsistent nature of the remains, the hypothetical commentary from which the earliest material must have derived had almost completely perished by the Carolingian age. It is impossible even to say whether the ultimate source for this material was a single commentary, or several. The character of the commentary, whatever it was, whoever wrote it, are lost to us. What is clear is only that by the ninth century the mangled and scattered remains which survived to become the foundation of the medieval tradition are very much as we find them in the *Commenta*, the *Adnotationes*, and related scholia.⁵⁴

Verder op dezelfde pagina beargumenteert Werner wel dat de bron hoogstwaarschijnlijk een enkel manuscript is, dat nu verloren is. Deze 'uiteindelijke bron' moeten we dan situeren bij de *variorum* commentaren, maar daarvan is nu niets overgebleven of reconstrueerbaar. We kunnen de *Commenta* en *Adnotationes* slechts beschouwen als scholiastische compilaties van dit oudere materiaal.⁵⁵

Uit dit alles blijkt dus dat de verminderde interesse in Lucanus ook vanuit onderzoek naar de manuscripten of scholia niet kan worden ontkend, maar wel gerelativeerd. Ten eerste merken we dat we sporen kunnen terugvinden van nieuwe interesse in Lucanus vanaf de 9e eeuw, al is het onder de vorm van werk in de manuscripten- en scholiatraditie i.p.v. als creatieve receptie. Ten tweede stellen we vast dat voor deze nieuwe interesse de draad

---

⁵²N.B. Deze scholia zijn uitgegeven door Usener (*Commenta Bernensia*) en Endt (*Adnotationes super Lucanum*). Hun uitgaven zijn echter niet onomstreden. Cf. Werner (1998, p. 137 – 139): Useners tekst zou geen rekening houden met de B scholia, waardoor zijn uitgave onvolledig en zelfs een artificiële compilatie zou zijn; en Werner (1998, p. 142 – 143): Endt is inconsistent over de manuscripten die hij als bron gebruikt. Sowieso blijkt het moeilijk om een eenduidige uitgave te maken van de *Commenta* of *Adnotationes*. Werner zelf maakt voor haar onderzoek gebruik van het 9e eeuwse manuscript Bern 370 (C) en het 12e-eeuwse Wallerstein I 2 (W). Cf. Werner (1998, p. 15)

⁵³Werner (1998, p. 15)

⁵⁴Werner (1998, p. 147 – 148)

⁵⁵Werner (1998, p. 143)

terug wordt opgenomen waar ze neergelegd is: men sluit aan bij het materiaal uit de 4e, 5e en 6e eeuw, dat (vermoedelijk als marginalia) werd overgeleverd tot de Karolingische tijd. Nu is de vraag alleen in hoeverre we dit kunnen zien als een voortzetting of heropleving van Lucanusreceptie.

We nemen even de activiteiten van de karolingers onder de loep, die werkten rond Lucanusmanuscripten of -scholia. Werner ontleedt in het hoofdstuk *Physical Characteristics, Scribes, and Scholiasts in a Representative Manuscript (Beinecke MS 673)* de manier waarop deze scholiasten en klerken werkten. Ze werkt pagina's lang verschillende voorbeelden uit waaruit duidelijk blijkt dat klerken en vooral scholiasten erg kritisch omgingen met de tekst en commentaren, die hen voorlagen. Op basis van haar bevindingen, omschrijft ze hun activiteiten als volgt:

The essential activity of the scholiast was thus pragmatic, not scholarly. His aim was to correct the text. With few exceptions, he did not bother to preserve obviously wrong readings simply because they were also in his exemplar, and there is very little evidence that he wasted any thought over textual alternatives. Moreover, glosses and corrections were recorded at the same time and as a part of the same activity. [...] The scholiast then, did not strictly separate the activity of recording short interlinear glosses on the poem from that of correcting the text; and the lack of distinction between these activities has important consequences for our understanding of the nature of the scholiastic activity. It shows that in their copying of the commentary the scholiasts were not primarily engaged in scholarship. Their primary object was the production of the manuscript.

We have stated that proofreading by the scholiast was evidently the main method of correction. This is not to deny the occasional role of the text scribe, about which we must now say a few words. The text scribe did sometimes emend his own text. His emendation often consisted in the addition of a letter, less frequently in the deletion of letters written in error. [...] These improvements were most likely made immediately, as they were noticed. But nothing indicates that the text scribe made a methodical effort to proofread his own text after he had written it. The scholiast corrected most of the simple errors and added almost all of the missing words.⁵⁶

---

⁵⁶Werner (1998, p. 24 – 25)

In haar besluit zegt ze het korter:

The diversity of scholia in these related manuscripts reveals much about the ways in which the readers of Lucan diligently worked to understand their author in the Carolingian period. Manuscripts were constantly sought out and consulted for their commentary as well as for variant readings. But the two traditions, textual and scholiastic, did not necessarily go hand in hand.⁵⁷

I.v.m. de activiteit van de klerken die de manuscripten overschrijven, brengt Gotoff enkele nuanceringen aan. Hij situeert echte ingrepen op de tekst namelijk vooral op het terrein van de scholiasten, terwijl de overschrijvende klerken meestal (dus wel niet altijd) de tekst ongemoeid laten, *misreading or slavishly following mistakes in other manuscripts*.⁵⁸ Werners studie richt zich dan ook in de eerste plaats tot de scholiasten en haalt haar argumentatie uit hun werk. Toch erkent ook Gotoff dat de praktijk van het verbeteren, zij het in veel mindere mate dan Werner hier voorstelt, ook door klerken toegepast werd én dat deze ook verschillende manuscripten erop nakeken om tot een lezing te komen:

The relationship of the ninth-century manuscripts to each other [...] tells a great deal about the behaviour of copyists in the early Carolingian period. Manuscripts were copied, corrected against other manuscripts, and used as models for fresh copies. And the process seems endless.⁵⁹

In ieder geval komt hij tot de conclusie dat elk van de 9e-eeuwse manuscripten zijn eigenheid heeft en dat er in de manuscripten van de 10e eeuw zich blijkbaar een opmerkelijke verschuiving heeft voorgedaan.⁶⁰ Hij besluit zijn boek dan ook door erop te wijzen dat dergelijke studie een uniek perspectief biedt op de aard van tekstoverdracht in de Vroegkarolingische periode⁶¹; waarmee hij impliceert dat de populaire voorstelling van middeleeuwse klerken als levende, maar kritiekloze kopieerapparaten moeilijk met de werkelijkheid in overeenstemming te brengen is. Ze probeerden bewust met de teksten vertrouwd te raken en de kwaliteit ervan te verbeteren. Ook in de manuscripten- en scholiatraditie ging men dus aandachtig met de inhoud en vorm van de teksten om. Ook dit kan als receptie of toch ten minste als een gunstige voedingsbodem ervoor beschouwd worden (zeker in de monastieke milieus, die zowel de manuscripten- en scholiatraditie als het literaire domein beheersten).

---

⁵⁷Werner (1998, p. 172)

⁵⁸Gotoff (1971, p. 9 – 10)

⁵⁹Gotoff (1971, p. 96)

⁶⁰Gotoff (1971, p. 95)

⁶¹Gotoff (1971, p. 98)

Hoewel de overlevering waarop de manuscripten en scholia uit de 9e en 10e eeuw gebaseerd zijn vermoedelijk slechts als marginalia overleefden, was het werk errond in deze eeuwen zeker niet marginaal. De Karolingische traditie was ongetwijfeld uitgebreider dan slechts de overgebleven manuscripten en scholia. Naast hetgeen we al ter sprake brachten, zijn er nog vele fragmenten die op een uitgebreidere (en vroegere!) reikwijdte kunnen wijzen. We kunnen dus wel concluderen dat er meer werk was rond Lucanus dan wij *post factum* waarnemen, maar we kunnen niets concluderen over de aard en de begrenzingen van wat buiten ons gezichtsveld valt.⁶²

Toch ontdekt Werner dat *the lesser scholia in other manuscripts cover the way a rich tradition of commentary was perpetuated, altered, and became at last thoroughly medieval*.⁶³

De scholiatraditie loopt door tot ver in een periode, waarin creatieve receptie van Lucanus onmiskenbaar bedreven werd. We vermelden de *Glosule super Lucanum* van Arnulfus van Orléans. Ook dit is een uitgebreide commentaar op de *Pharsalia*, die waarschijnlijk als hulpmiddel voor studenten moest dienen.⁶⁴ Het interessante is dat ook hij zich duidelijk baseert op voorgangers, die nog anders zouden zijn dan (die van) de *Commenta* of *Adnotationes*, maar wel teruggaan tot minstens de 5e of zelfs 4e eeuw.⁶⁵ Uiteraard werden in latere eeuwen niet alleen nieuwe scholia, maar ook nieuwe manuscripten opgesteld.

1.2.3 Besluit

Het poneren van een echte hiaat in de Lucanusreceptie van de middeleeuwen is dus controversieel. Het is waar dat zeker vanaf de 6e eeuw de interesse daalt, maar vanaf de 9e eeuw en misschien zelfs vroeger wordt de draad terug opgenomen waar hij is neergelegd. De klerken en scholiasten die scholia en manuscripten van de *Pharsalia* opstellen, grijpen duidelijk terug naar de traditie vòòr hen en blijken erg productief (en dus waarschijnlijk ook groot in aantal) te zijn. Hierbij verrichten ze geen hersenloos overschrijfwerk, maar zijn duidelijk ook mentaal aandachtig met de tekst bezig. Het is dus goed denkbaar dat zeker de scholiatraditie - hoewel natuurlijk in mindere mate na de 5e eeuw of 6e eeuw - toch een zekere continuïteit heeft, die een *revival* kent ten laatste in de 9e – 10e eeuw, maar zeker ook later nog doorloopt. Wie zich blindstaart op een hiaat in de Lucanusreceptie, dat zou beginnen na de 5e eeuw of 6e eeuw en pas voorbij zou zijn vanaf de 11e eeuw, waar

---

⁶²Werner (1998, p. 170)

⁶³Werner (1998, p. 149)

⁶⁴Cf. Marti (1958, p. XXXI – XXXII)

⁶⁵Cf. Marti (1958, p. XXX – XXXII)

men weer uitgebreide creatieve receptie aantreft, heeft dus geen onjuist maar een vertekend beeld. De activiteit rond Lucanus die we vroeger al kunnen vaststellen of veronderstellen, blijkt namelijk ook een belangrijk criterium naast de relatieve *boom* aan creatieve receptie en enthousiasme die we vanaf de 11e eeuw aantreffen. Verder vermelden wij nog dat uit een figuur als de 12e-eeuwse Arnulfus van Orléans blijkt dat we ook geen 11e-eeuwse hiaatgrens mogen situeren als een soort overgang van scholiatraditie op creatieve receptie, aangezien beiden naast elkaar blijven voorbestaan.

We kunnen dus concluderen dat het hiaat er wel is, maar dat deze minder breed en diep is dan in veel onderzoek wordt aangenomen. De argumenten die ervoor worden aangebracht zijn namelijk inderdaad geldig, maar zeker niet sluitend, wat een vroegere heropleving of zelfs een marginale voortzetting van Lucanusreceptie mogelijk maakt. Voornamelijk in studies naar manuscripten- en scholiageschiedenis van de *Pharsalia* komt de continuïteit aan bod, maar daarnaast is er voorlopig nog weinig onderzoek gebeurd naar deze vroegere Lucanusreceptie. De meeste secundaire literatuur maakt zonder veel uitleg de sprong van de 4e, 5e of 6e eeuw naar de 11e (of zelfs nog later). Er bestaan dus geen systematische overzichten over de aard van Lucanusreceptie in de 10e eeuw of vroeger - en dergelijk onderzoek hier verrichten zou uiteraard de bedoelingen van deze verhandeling ver overschrijden -, maar we kunnen er wel zeker van zijn dat men ook in deze periode actief met de *Pharsalia* bezig is. In hoeverre dit zich voor het *Waltharius* specifiek vertaalt in eventuele creatieve receptie, komt aan bod in het vervolg van deze studie.

Hoofdstuk 2

Introductie op het *Waltharius*

In dit hoofdstuk geven we een korte inleiding op het *Waltharius*. In het eerste deel gaan we dieper in op de problematiek die er bestaat omtrent auteur en datering van dit werk, en op het verhaal dat erin verteld wordt. In het tweede deel lichten we dan weer enkele bijzondere eigenschappen van het werk toe, met name de impact van het feit dat dit werk in het Latijn geschreven is en de aanwezigheid van humor. Aan deze laatste eigenschap verbinden wij ook de aanwezigheid van christelijke elementen in dit epos. Ten slotte verduidelijken we nog kort even op welk vlak er raakpunten met de *Pharsalia* van Lucanus kunnen of moeten worden gezocht.

2.1 Wat is het *Waltharius*?

2.1.1 Hoezo, *Waltharius*? - Inleiding, auteurskwestie en datering

Een inleiding geven op het *Waltharius* kan kort maar krachtig:

Das *Waltharius*-Epos ist eine Ausnahmerecheinung der Literaturgeschichte: Ein Mönch des 9. oder 10. Jahrhunderts, wahrscheinlich in St. Gallen, schreibt für seine Mitbrüder in lateinischen Hexametern ein Epos, das einen volkssprachlichen Sagenstoff behandelt. In kühner Synthese sind hier drei grundlegend verschiedene Traditionen verschmolzen: mittelalterliche Heldensage, Christentum und die Latinität der antiken Epik. Das Resultat ist ein eingängiges, nachgerade fesselndes Erzählwerk; tiefenstrukturell indes handelt es sich um eine spannungsvolle Verbindung, die eine kulturgeschichtlich bedeutsame Stufe

im Verschmelzungsprozeß jener drei Bereiche darstellt.¹

Hier klinkt het allemaal erg rechtlijnig en concluderend. Helaas wordt er in slechts enkele zinnen erg veel gezegd en veel ervan is nog steeds problematisch. Deze auteur laat zijn korte inleiding dan ook opvolgen door de belangrijke nuancering:

Der *Waltharius* ist ein literaturgeschichtlich außerordentlich komplexes und voraussetzungsreiches Gebilde [...]. Entsprechend allerdings sind auch die Probleme, die er aufwirft, außerordentlich, und zwar bereits in zwei elementaren Fragen: Wer war jener Mönch, der das Epos verfaßt hat, und wann ist es geschrieben worden?²

Een rechtlijnige inleiding op het *Waltharius* roept dus belangrijke vragen op, voornamelijk omtrent auteur en datering. Uiteraard hangen beide vragen grotendeels samen. Hoewel al veel studies over deze materie zijn verschenen, is er nog geen consensus over. Integendeel, hoe meer standpunten worden ingenomen en beargumenteerd, hoe verder we van een oplossing af lijken.

Toch is elk onderzoek uiteindelijk gebaseerd op hetzelfde werk en vertrekt het dus vanuit dezelfde aanwijzingen. Een eerste spoor dat kan leiden tot een mogelijke auteur, vinden we in de proloog, die in verschillende manuscripten aan het *Waltharius* voorafgaat. Daarin draagt namelijk een zekere Geraldus het werk op aan een *pontifex summus Erckambaldus*.³ We zouden dus de eenvoudige interpretatie kunnen maken dat Geraldus de auteur is, waarbij we alleen nog moeten uitmaken over welke Geraldus het gaat.

Ondanks dit gegeven werd het werk traditioneel gezien toch niet aan een Geraldus toegeschreven, maar aan een zekere Ekkehart I van St. Gallen, die leefde in de 10e eeuw. Dat komt door een uitspraak van zijn opvolger, Ekkehart IV, die ons liet weten dat hij een *vita Waltharii manu fortis* heeft verbeterd, die zijn voorganger op jonge leeftijd zou geschreven hebben.⁴ Dit lijkt een veel duidelijker toeschrijving dan aan een ‘vage’ Geraldus, waarover we verder weinig te weten komen uit de tekst of proloog zelf. Soms werd dan ook de conclusie getrokken dat die Geraldus gewoon Ekkehart I was en die Erchambald de Bisschop van Straßburg.⁵

---

¹Vogt-Spira (1994, p. 5)

²Vogt-Spira (1994, p. 5 – 6)

³Proloog 5 – 6

⁴‘Scripsit et in scolis metrico magistro, vacillanter quidem, quia in affectione, non in habitu erat puer, vitam Waltharii manu fortis, quam Magontiae positi Aribone archiepiscopo iubente pro posse et nosse nostro correximus.’ – *Casus Sancti Galli* c. 80

Cit. Grimm en Schmeller (1883, p. 57)

⁵Cf. Strecker (1951, p. 2)

Ondanks het feit dat deze toeschrijving door de traditie ondersteund wordt, zijn er toch weer andere argumenten die hierover twijfel zaaien. Het voornaamste argument is de ‘speelsheid’ van het *Waltharius*. Deze frivoliteit past namelijk minder goed in de schoolse oefening die men van een jonge Ekkehart I zou kunnen verwachten. Men vermoedt dus soms dat zijn werk eigenlijk over een andere (christelijke?) held ging met dezelfde naam en niet is overgeleverd.⁶ Deze argumentatie had ook onvermoede gevolgen voor de theorievorming rond Geraldus. Waar namelijk de interpretatie van Geraldus als Ekkehart I en Erchambald als de Bisschop van Straßburg wegviel (want Ekkehart werd niet meer als de auteur beschouwd), begon men soms ook aan de authenticiteit van de proloog te twijfelen met al dan niet succesvolle argumentatie. Men ontdekte dat de proloog en het werk zelf waarschijnlijk aan twee verschillende auteurs kunnen worden toegeschreven.⁷

Als gevolg van dit kluwen aan aanwijzingen ontstond dan ook een kluwen aan theorievorming. Binnen deze discussie, die nog altijd voortgaat, kunnen we over het algemeen 3 grote stromingen onderscheiden⁸:

1. Men houdt vast aan de *Casus Sancti Galli* en beschouwt dus Ekkehart I als de auteur. De Geraldusproloog is dan meestal de dedicatie van een geschenkuitgave aan een zekere Erchambald. Voor beiden zijn verschillende kandidaten in te vullen, waarbij Erchambald van Straßburg en Geraldus, de St. Galler Magister, het meest genoemd worden.⁹
2. Men houdt vast aan de proloog en beschouwt een Geraldus als auteur. De belangrijkste kandidaten zijn nog steeds de St. Galler Magister en bisschop Erchambald van Straßburg.¹⁰
3. Men laat beide bovenstaande meningen buiten beschouwing, omdat men uitgaat van een vroegere datering. Hier duiken dan ook volledig nieuwe namen en theorieën op, zoals Grimaldus¹¹ en Ermoldus Nigellus¹². Deze stroming won vooral aan belang om-

---

⁶Strecker (1951, p. 1)

⁷Cf. Strecker (1951, p. 2). Wij laten dan ook voor de rest van onze verhandeling deze proloog buiten beschouwing.

⁸Cf. Vogt-Spira (1994, p. 8)

⁹Voor verdedigingen van dit standpunt, cf. o.a. Berschin (1986), Krammer (1973), Langosch (1973, 1983), Schaller (1965, 1983, 1988, 1989), Schieffer (1975, 1980), Vogt-Spira (1994) en Vollmann (1981).

¹⁰Voor verdedigingen van dit standpunt, cf. o.a. Bate (1978), Hauck (1954), Haug (1965) Pennisi (1983), Schumann (1950, 1951) en Stach (1943)

¹¹Cf. Önnersfors (1979, 1988, 1992)

¹²Cf. Werner (1990)

dat ze gevolgd werd door Strecker, die de belangrijkste teksteditie van het *Waltharius* tot nu toe verzorgde.¹³

Al deze stellingnames hebben belangrijke argumenten voor; maar vooral het feit dat er bij elk ook tegenargumenten kunnen aangebracht worden, maakt het een ingewikkelde kwestie. De verdediging van een Geraldus als auteur wordt meestal weerlegd door argumenten dat de proloog geen deel van het oorspronkelijke werk, maar - zoals gezegd - een dedicatie van een geschenkuitgave lijkt.¹⁴ Het idee van een vroegere datering berust over het algemeen op verwijzingen van en naar tijdgenoten, voornamelijk Walahfrid Strabo¹⁵, wat dan weer vaak wordt afgedaan als *Plausibilitäten, keine Beweise*.¹⁶ Tegen de Ekkehart I-stellingname, die voornamelijk berust op de *Casus Sancti Galli* van Ekkehart IV, brengt men dan weer in dat dit waarschijnlijk op een ander gedicht slaat, met een andere Waltharius in de hoofdrol.¹⁷ De verdedigers van elke strekking proberen op hun beurt dan weer de tegen hen aangebrachte argumenten te weerleggen, wat leidt tot een discussie die moeilijk te overzien¹⁸ en voorlopig onbeslist is. Alle onderzoekers, hoe overtuigd ze ook zijn, moeten er noodgedwongen rekening mee houden dat er in hun stellingen hierover steeds ruimte overblijft voor twijfel en kritiek.

Aan de eeuwige onzekerheid over de auteur hangt meteen ook onzekerheid over de datering vast. Als we niet weten wie het precies geschreven heeft, kunnen we namelijk ook niet weten in welke periode hij het schreef. Anderzijds, als we toch een precieze datering hadden, zouden er ook heel wat minder theorieën rond mogelijke auteurs mogelijk zijn. Toch doet men soms pogingen om via de taal in het *Waltharius* tot een zekere afbakening te komen. Dit blijkt echter ongeveer even moeilijk als de pogingen om de auteur te ontmaskeren. Als je je namelijk baseert op b.v. intertekstualiteit met contemporaine auteurs (cf. Walahfrid Strabo), dan kom je eerder tot een datering in de 9e eeuw¹⁹, terwijl bepaalde stijlmiddelen,

---

¹³Voor verdedigingen van deze stelling(en), cf. o.a. Dronke (1977, 1984), Önnorfors (1979, 1988, 1992), Strecker (1941, 1951), Werner (1990) en Wolf (1934, 1940 – 41).

¹⁴O.a. Önnorfors (1979, p. 15 – 17), Strecker (1951, p. 2) en Vogt-Spira (1994, p. 9)

¹⁵Cf. Önnorfors (1979, p. 37 – 41) en Strecker (1951, p. 2)

¹⁶Vogt-Spira (1994, p. 10)

¹⁷Cf. Strecker (1951, p. 1)

¹⁸Uiteraard is het kluwen aan argumenten voor en tegen veel genuanceerder en complexer dan het hier wordt voorgesteld. In deze discussie worden nog verschillende goede argumenten ingezet, waar we hier niet dieper op ingaan. Het is hier namelijk slechts de bedoeling een overzicht te geven van de dynamiek binnen deze dialoog, waardoor een vereenvoudiging van de standpunten noodzakelijk is met het oog op duidelijkheid.

¹⁹Strecker (1951, p. 2)

zoals b.v. de leoninische rijm²⁰, als uitgangspunt juist de 10e eeuw suggereren. Elke theorie over de auteurs- en dateringskwesitie van het *Waltharius* kenmerkt zich dus door onzekerheid:

Person des Dichters, Heimat des Gedichtes bleibt unbekannt, als sicher kann nur gelten, daß der Dichter ein Deutscher war. Ebenso unsicher ist natürlich die Entstehungszeit [...]. Diese Unsicherheit muß man meines Erachtens unbedingt zugeben.²¹

Wat kunnen wij dan weten over het ontstaan van het *Waltharius*? In ieder geval weten we zeker dat de auteur een monnik is. In het eerste vers draagt hij het gedicht nl. op aan zijn *fratres*. Verder kunnen we ook veronderstellen dat hij een grote bibliotheek tot zijn beschikking had, gezien de kennis van Latijnse literatuur die hij tentoonspreidt.²² Het werk was al in de 11e eeuw bekend in St. Gallen, zoals blijkt uit het feit dat Herimannus in zijn herziening van Ekkehart I's *Vita Sanctae Wiboradae* passages uit het *Waltharius* gebruikt.²³ Daardoor kunnen wij ook afleiden dat de auteur uit de Duitse cultuursfeer komt en zullen we er voor deze verhandeling dan ook van uitgaan dat het werk ongeveer in de 10e eeuw valt te situeren - ook al sluiten we 9e eeuw uiteraard niet uit. Verder kunnen we niets zeker weten. We staan er dan ook niet langer bij stil. Er is namelijk één ding waarover bij het onderzoek tegenwoordig wel consensus is en dat is dat *the issue of date and authorship [does] not overshadow the artistic excellence of this remarkable narrative*.²⁴

2.1.2 Er was eens...

Wat houdt deze *remarkable narrative* nu eigenlijk in? Hoewel het verhaal één doorlopend geheel vormt, kunnen we drie grote delen onderscheiden. Het verhaal wordt verder nog ingeleid door een (voornamelijk geografische) aanhef van 10 verzen en een korte epiloog van 4 sluit het af.

Het eerste deel van het verhaal wordt vaak de Hunnenepisode genoemd. Hierin wordt namelijk verhaald hoe Atilla de Hun met zijn manschappen drie rijken verovert, nl. dat van de Franken, dat van de Bourgondiërs en dat van de Aquitaniërs. De heersers van deze

²⁰Cf. Strecker (1951, p. 16). Dit stijlmiddel wordt natuurlijk ook al eerder gebruikt, maar komt volgens Strecker voornamelijk aan bod in de 10e eeuw.

²¹Strecker (1951, p. 2)

²²Cf. Streckers (1951) bronnenapparaat en Vogt-Spira (1994, p. 13 – 14)

²³Cf. Becht (1989 – 90, p. 7 – 9), die dit dan ook als een hommage aan Ekkehart I als de auteur van het *Waltharius* ziet.

²⁴Kratz (1984, p. xv)

rijken geven zich over aan Atilla en om hun overeenkomst te bekrachtigen, geven ze elk een kind als gijzelaar mee. De Franken staan het adelskind Hagen af, de andere twee rijken hun prins en prinses, Waltharius en Hildegonde. Deze laatste waren door hun ouders aan elkaar verloofd.

Eens ze aangekomen zijn in het hof van Atilla, worden de jongeren opgevoed als zijn eigen kinderen en krijgen veel aanzien en hoge posities in het Hunnenrijk. Daar komt echter verandering in, wanneer Gunther, de vroegere kroonprins van de Franken, zijn vader opvolgt als koning. Hij verbreekt namelijk het verdrag met de Hunnen, waardoor Hagen zich gedwongen voelt te vluchten en terug te keren naar zijn land. Atilla wordt daarop zo bang dat Waltharius, zijn favoriet, hetzelfde zal doen, dat hij hem probeert uit te huwelijken bij een adellijke Hunnenfamilie. Toch is het juist daarom dat Waltharius de benen neemt, want hij en Hildegonde zijn verliefd op elkaar. Ze bekrachtigen in het geheim hun verloving en plannen een ontsnapping: terwijl Hildegonde de benodigdheden verzamelt, organiseert Waltharius een drinkgelag waarbij hij alle Hunnen dronken voert. Onder dekking van de nacht kunnen ze gemakkelijk aan de benevelde Hunnen ontsnappen met een paard en een groot bedrag uit de schatkist. Wanneer Atilla de volgende dag - met een monumentale kater - hun verdwijning opmerkt, heeft hij veel verdriet, maar niemand van zijn manschappen durft de dappere Waltharius te achtervolgen.

Hiermee eindigt het eerste deel, de Hunnenepisode. Dit wordt soms opgevat als soort prelude op het eigenlijke onderwerp, nl. de gevechten van Waltharius. Het opent meteen ook de weg voor enkele belangrijke thema's uit het vervolg van het *Waltharius*, zoals de kwestie met de Hunnenschat en Hagens gewetensdilemma.²⁵

We komen aan bij het tweede deel, dat over Waltharius' tweegevechten. De vlucht van het koppel is zwaar, maar verloopt nagenoeg probleemloos, totdat ze in Worms in het Frankenrijk aankomen. Hier laten ze zich door een veerman over de Rijn zetten, maar hoewel ze een schat meedragen, betalen ze hem met enkele vissen die ze op hun weg gevangen hebben. De veerman - een trouwe onderdaan van koning Gunther - besluit deze vissen niet zelf op te eten, maar aan de vorst te geven. Wanneer Gunther vissen op zijn tafel ziet, die niet uit zijn rijk komen, ondervraagt hij de veerman hoe hij eraan gekomen is. Zo wordt de aanwezigheid van Waltharius en Hildegonde bij de Franken ontdekt. Waar Hagen erg blij is, omdat hij zijn goede vriend Waltharius terug kan zien, is Gunther gelukkig omdat hij denkt hun schat te kunnen inpikken. De koning kiest 12 ridders uit, waaronder de onwillige Hagen, om met hem het paar te gaan overvallen.

Waltharius neemt net een rustpauze in een nauwe bergpas, wanneer Hildegonde de stofwolk

---

²⁵Cf. Langosch (1973, p. 11)

van hun achtervolgers opmerkt. Ook Hagen merkt Waltharius' gunstige positie op en hij probeert - verscheurd tussen trouw aan zijn vriend en trouw aan zijn koning - Gunther nog van zijn voornemen af te halen, door te vertellen over een profetische droom die hij heeft gehad. Daarin joegen ze op een beer, die met zijn beten aan Gunther een been en aan Hagen een oog kostte. De koning antwoordt door hem zwaar te beledigen, waarop Hagen besluit zich uit de onderneming terug te trekken en wat verderop te gaan toekijken. Na enkele mislukte onderhandelingen komt het tot een treffen tussen Gunthers mannen en Waltharius, maar door zijn positie in die nauwe bergpas, kunnen ze hem maar één voor één aanvallen. Waltharius vecht met succes - en zowel hij zelf als zijn vijanden bewaren een goed gevoel voor humor, waar het erop aan komt om elkaar te beschimpen -, maar toch leidt het tot een drama. De zesde ridder die hem aanvalt is namelijk Patavrid, een neef van Hagen. Zowel zijn oom als zijn tegenstander willen hem van het gevecht afhouden, maar Patavrid laat zich niet overtuigen en sneuvelt in de strijd. De tweegevechten culminereren in een grote vierkamp, wanneer de laatste drie ridders samenspannen en via een drietand met een touw Waltharius' schild proberen uit zijn handen te trekken. Waltharius wordt hierdoor gedwongen tot een uitval en doodt de drie ridders. Hierdoor blijven van zijn vijanden enkel nog Gunther zelf en Hagen over.

Het derde en laatste deel vertelt de eindstrijd van Waltharius tegen Gunther en Hagen. Eens Gunther namelijk beseft dat hij er alleen voor staat, vlucht hij van het strijdperk naar Hagen. Ze verzoenen zich opnieuw met elkaar, want Hagens eer beveelt hem de strijd aan te binden met Waltharius omwille van Patavrids dood. Hagen werkt dan ook een plan uit om Waltharius de volgende dag te overvallen. Het koppel brengt inderdaad de nacht door in hun verschansing en vertrekt, wanneer ze de volgende ochtend geen vijanden meer zien. Het is Hildegonde die het eerst merkt hoe er plots twee paarden op hen komen afgestormd. Voor ze de strijd aangaan, komt er echter eerst een gesprek tussen Waltharius en Hagen. Waltharius probeert nog zijn vroegere boezemvriend van het vechten te laten afzien, maar die beweert dat dit door de dood van Patavrid onmogelijk is geworden. Aangezien er dus geen keuze meer is, binden de drie krijgers met elkaar de strijd aan.

Het eindgevecht loopt slecht af voor alle betrokkenen. Waltharius slaagt erin Gunthers been tot en met de knie af te hakken. Hagen hauwt dan de belager van zijn koning de rechterhand af, waarop Waltharius wraak neemt en Hagen in één houw een oog, een deel van zijn slaap en zijn lippen en drie tanden onttrekt. Door hun zware verwondingen wordt elk van de krijgers overtuigd om de strijd te staken. Waltharius verdeelt zijn schat en beveelt Hildegonde wijn voor hen te schenken. Onder het drinken wordt de vriendschap tussen Hagen en Waltharius opnieuw hersteld door het maken van rauwe grappen over elkaars

wonden. Ze vernieuwen hun vriendschapseden en gaan elk hun eigen kant op. Waltharius wordt voor dertig jaar de gelukkige koning van zijn volk.

Dit is in grote lijnen het verhaal dat in het *Waltharius* verteld wordt. Deze sage komt niet zomaar uit het niets. Hoewel het werk in het Latijn geschreven is, heeft de verhaallijn een duidelijke Germaanse oorsprong. Zo bestaan er wel uitgewerkte studies naar een eventuele historische kern achter het verhaal²⁶, maar het is waarschijnlijk relevanter dat het behoort tot hetzelfde Germaanse legenden- of sagencomplex als b.v. het Nibelungenlied.²⁷

Er zijn namelijk verschillende overleveringen van de zogenaamde *Walthersage*, die naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd zijn op (vermoedelijk mondeling overgeleverde) sagentradities uit de Germaanse wereld²⁸, die niet aan ons zijn overgeleverd, maar wel voorafgingen aan het *Waltharius* (dat nota bene waarschijnlijk één van de oudste overleveringen van het verhaal is²⁹). Zeker vanaf de 9e eeuw kunnen we ervan uitgaan dat monniken de verhalen van Germaanse sagen kenden en zelfs enthousiast onthaalden.³⁰ Zo moet ook de beroemde klacht van Alcuinus (“*Quid Hinieldus cum Christo?*”³¹) in het licht gezien worden van de populariteit die deze sagen kenden in kloosters. We moeten dus niet ver zoeken om te weten waar de auteur - zoals gezegd een monnik uit de Duitse cultuursfeer - de mosterd vandaan haalde.

Toch is het *Waltharius* meer dan een gewone samenvatting of herkauwing van materie uit oudere sagencomplexen. Door zijn taalkeuze b.v. maakt hij een duidelijke verbinding van het Germaanse verhaal, nl. de *Walthersage*, met de Latijnse epische en algemeen literaire traditie.³² Daarbovenop kent zijn compositie van het verhaal ook een lichte accentverschuiving naar een christelijke thematiek: voornamelijk die van *avaritia*³³, maar ook de thema's *superbia*³⁴ en *ira*³⁵ komen in verschillende passages aan bod. Het *Waltharius* wordt zo een ontmoetingspunt tussen Germaanse materie, Latijnse cultuur en christelijke thematiek. Over de impact van deze twee nieuwe elementen in de Germaanse verhaallijn,

²⁶Cf. o.a. Brady (1951) en Learned (1889 en 1892)

²⁷Kratz (1984, p. xv)

²⁸Cf. Learned (1889, p. 176 – 181)

²⁹Cf. Learned (1889, p. 178 – 181): het is moeilijk om de relatieve leeftijd van het *Waltharius* en de *Waldere*-fragmenten (een andere overlevering van de *Walthersage*) tegenover elkaar te bepalen, maar samen worden ze over het algemeen wel als de twee oudste aanzien. Een beperkt overzicht van de theorieën rond het verband tussen de verschillende versies is te vinden bij Langosch (1973, p. 7 – 14).

³⁰Cf. Hauck (1954, p. 23 – 26)

³¹‘Wat heeft Ingeld met Christus te maken?’ – *Alcuini Epistola 124*

³²Cf. Kratz (1977, p. 127), Streckers (1951) bronnenapparaat en Vogt-Spira (1994, p. 14 – 15)

³³Cf. Kratz (1977, p. 130 – 133), Parkes (1974, p. 460 – 461) en Vogt-Spira (1994, p. 16 – 17)

³⁴O.a. Langosch (1973, p. 7) en Kratz (1977, p. 130 – 133)

³⁵O.a. Vogt-Spira (1994, p. 16 – 17)

hebben we het in het volgende deel van dit hoofdstuk.

2.2 Enkele aspecten van het *Waltharius*

2.2.1 De invloed van taal

Zoals gezegd is het *Waltharius* een epos in het Latijn over Germaanse verhaalstof. Dit is o.a. duidelijk te zien aan de namen van de hoofdpersonages, die latinisering van Germaanse namen.³⁶ Soms werd zelfs verondersteld dat het niet meer dan een vertaling zou zijn van een bestaande, maar niet bewaarde Germaanse heldensage. Het voornaamste argument hiervoor - naast de verhaalstof - was de aanwezigheid van zogenaamde germanismen in de Latijnse tekst. Toch blijken de meeste van deze germanismen gewoon zeldzamere Latijnse constructies te zijn³⁷, dus is het niet helemaal zeker of we die inderdaad als germanismen moeten opvatten. Wanneer we er ook rekening mee houden dat de auteur zijn *Vatersprache* zeker voldoende beheerst om er vlot zijn wil mee te doen³⁸, wat de aanwezigheid van deze zeldzamere vormen aannemelijker maakt, wordt deze argumentatie twijfelachtig.

De argumentatie om dit gedicht op te vatten als een originele compositie met traditioneel materiaal, staat daarentegen veel sterker in zijn schoenen. We kunnen er namelijk verschillende poëtische stijlmiddelen in vinden, die heel wat moeilijker zijn in te werken binnen de beperkingen van een vertaling tegenover de vrijheden, die de auteur zich kan permitteren bij een originele compositie.³⁹ Een nog beter argument vinden we bij de duidelijke aansluiting van de auteur bij de literaire traditie van het Latijn. Zo noemt Zwierlein⁴⁰ b.v. veel motieven (zoals omschrijvingen bij gevechtscènes, verwondingen, voorspellende dromen) uit het traditionele Latijnse epos, die terugkomen in het *Waltharius*, maar niet eigen zijn aan de Germaanse sagentraditie. Ook typisch voor de klassieke epische traditie, is het gebruik van similes (b.v. in *Waltharius* 585, 899, 1337 – 1343), wat dus ook weer een aanwijzing is voor een aansluiting bij de Latijnse literatuur.⁴¹ Door de implementatie van de klassieke elementen in de Germaanse verhaalstof, komt de auteur dus tot een eigen compositie, die ondanks het al bekende onderwerp toch vernieuwend is:

---

³⁶Cf. Langosch (1973, p. 5 – 6) voor gedetailleerdere uitleg over de eigenschappen van deze latinisering.

³⁷Strecker (1951, p. 19)

³⁸Cf. Langosch (1973, p. 30)

³⁹Cf. Strecker (1951, p. 17)

⁴⁰Zwierlein (1970)

⁴¹Kratz (1977, p. 127)

Im Kern der dichterischen Leistung liegt die Umgestaltung des Liedes zum Epos; der Umfang wurde auf mindestens das Zehnfache vergrößert; der knappe und andeutende, sprunghafte und die direkte Rede bevorzugende Stil der Vorlage wurde in die verweilende und ausmalende, um Kontinuität und das Erzählerische bemühte Art des Epos umgestaltet. Dabei mußte der Epiker viel Neues erfinden, so schon, wenn er sich von dem einen Ort und dem einen Täg löste.⁴²

Eén van de duidelijkste sporen, die de aansluiting bij de Latijnse literaire traditie heeft nagelaten, is het veelvuldige en zorgvuldige gebruik dat de auteur maakt van zijn Latijnse voorgangers. Hij neemt vaak uitdrukkingen, woordenschat, versdelen, verzen en zelfs inhoudelijke elementen over uit het werk van eerdere auteurs, b.v. uit Vergilius' *Aeneïs*, die hij aan zijn eigen werk aanpast.⁴³ Het *Waltharius* kan natuurlijk als verhaal op zich gelezen worden, maar voor bepaalde interpretatiepistes is het bij momenten zeker nuttig om ook te weten waarnaar de dichter (al dan niet subtiel) verwijst, zoals b.v. blijkt uit de theorieën van Kratz⁴⁴ (cf. infra, 2.2.2).

Bij het gebruiken van materiaal van andere auteurs doet de dichter meer dan slaafs kopieerwerk:

Das Alte wird nicht unselbständig nachgeahmt, sondern angeeignet und angewandelt; es wird genutzt, um das Neue noch besser zu gestalten und das Eigene noch mehr von vergänglicher Schlacke befreit, noch gültiger darzubieten.⁴⁵

Ook Zwierlein⁴⁶ duidt doorheen zijn werk verschillende voorbeelden van dit fenomeen aan, maar voornamelijk bij D'Angelo⁴⁷ zijn er goede omschrijvingen en voorbeelden van te vinden hoe de *Waltharius*-dichter nu eigenlijk met zijn klassieke bronnen omgaat. Hij legt uit dat de auteur bij verwijzingen regelmatig materiaal gebruikt van verschillende auteurs, dat hij in een eigen origineel vers of een originele passage giet (b.v. syntagma's van de ene auteur binnen een vers van de andere). Het gaat hier dus om gemengde zinspeling, waarbij de verschillende auteurs als het ware tegen elkaar worden uitgespeeld. Soms verhouden die auteurs zich dan in bepaalde passage evenwichtig tegenover elkaar, maar het gebeurt even goed dat één ervan dominerend is t.o.v. de andere. Deze bijzondere schrijfmethode van de dichter wordt door D'Angelo *homerisch* genoemd; een term die we van hem zullen overnemen in deze verhandeling:

---

⁴²Langosch (1973, p. 14)

⁴³Cf. o.a. Langosch (1973, p. 35) en Wagner (1939, p. 64 – 65)

⁴⁴Kratz (1977, 1980, 1984)

⁴⁵Langosch (1973, p. 39)

⁴⁶Zwierlein (1970)

⁴⁷D'Angelo (1991)

Sotto il profilo specifico della tecnica allusiva il debito del *W-Dichter* verso i suoi modelli è da individuare sia sul livello strettamente verbale, sia su quello di una ripresa anche tematico concettuale. Relativamente al primo aspetto, le tipologie di prestito occupano tutti i gradi della *climax* della memoria allusiva: dalla minuta reminiscenza lessicale, da riecheggiamenti di *Versanfänge* e di clausole, alla ripresa di gruppi di più versi più o meno variati. Particolarmente interessante è la frequenza consistente di una tecnica - che potremmo definire “omerica” - che prevede la contaminazione, in una medesima linea, di materiale verbale e concettuale di provenienza diversa che, lungi dal creare squilibri, dà vita ad una nuova entità semantico-poetica. Ma l'*imitatio* riguarda anche - come detto - motivi, temi, episodi. Ed anche in questo senso L'Anonimo si comporta con grande autonomia - pur nel costante riferimento - rispetto ai suoi modelli.⁴⁸

Van deze schrijftechniek van de dichter geven we verschillende voorbeelden in het vierde hoofdstuk van deze verhandeling, waarin we onze analyse maken over Lucanusreceptie binnen het *Waltharius*.

Het verhaal van *Waltharius* vormt natuurlijk één geheel, maar toch is er veel aandacht uitgegaan naar de compositie, zoals we kunnen vaststellen bij meer goede, Latijnse epiek. Het kenmerkt zich door duidelijk opgestelde verhaalstructuren in geproportioneerde onderdelen met thematische parallellen. Dit bevestigt het idee dat het gedicht als geheel en in zijn onderdelen sterk is doordacht. Men kan een gedetailleerde voorstelling en studie maken rond de compositie van het *Waltharius*⁴⁹, maar dat zou ons voor deze verhandeling te verleiden. Wel willen we nog enkele woorden wijden aan de aard van deze structureringen. Algemene kenmerken hiervan, die we in het *Waltharius* vaak tegenkomen, zijn driedigtheid en focusvernauwing. Een voorbeeld hiervan vinden we al in de aanhef, waar er wordt ingezoomd vanuit een wereldperspectief, langs geheel Europa naar de specifieke rijken van de Franken, de Bourgondiërs en de Aquitaniërs, dus drie rijken in het continent dat op zijn beurt een *tertia pars orbis* (cf. *Waltharius* 1) is. Als demonstratie van zijn artistieke controle over het verhaal, komt de auteur ook af en toe nog eens tussen als ik-persoon om dit nog eens te benadrukken (b.v. *quam postea narro* in vers 15, *memoravimus* in vers 1391 e.a.).⁵⁰

---

⁴⁸D'Angelo (1991, p. 163)

⁴⁹Cf. Langosch (1973, p. 14 – 30 en 103 – 105)

⁵⁰Cf. Kratz (1984, p. xvi)

2.2.2 Humor, ironie en spot

Eén van de meest opvallende eigenschappen van het *Waltharius* is ongetwijfeld de ironie, die bij momenten van het dichtwerk een knap staaltje humor maakt. De dichter maakt vaak een satire op de Germaanse krijgersethiek.⁵¹ De voorbeelden van deze humor zijn soms erg opvallend: zo geven drie Germaanse koningen zich al in de aanvang van het *Waltharius* zonder slag of stoot over aan de niet-Germaanse Atilla, wat erg ongepast is volgens de ethiek van krijgers en/of leiders.⁵² Op verschillende plaatsen probeert men ook gevechten te vermijden via ‘omkoopgedrag’⁵³ i.p.v. de (al dan niet nobele) strijd aan te gaan. Dergelijke voorbeelden maken de humor van het *Waltharius* opvallend en onontkenbaar.

Toch is de humor soms ook heel wat subtieler dan deze frapante voorbeelden. Soms volstaan enkele woorden om de omschreven gebeurtenissen in het belachelijke te trekken. Zo is geheel Waltharius’ vlucht uit Pannonië bijvoorbeeld geladen met ironie.⁵⁴ Ondanks zo veel zorgvuldige planning (cf. *Waltharius* 261 – 286, zie bijlage A) neemt het koppel uiteindelijk maar één paard mee. Ook past het vermelden van ‘gewone’ dingen als schoenen en vishaken in de opsomming van reisbenodigdheden niet in de epische traditie, omdat dergelijke voorwerpen niets heroïsch hebben. Toch is voornamelijk het feit dat ze in hun vlucht zo’n grote schat van Atilla meenemen onverdedigbaar volgens de Germaanse krijgersethiek.⁵⁵ Nu bestaat er wel het idee dat de schat een soort ‘eerlijke’ vergelding is, want het is het tribuut dat Atilla heeft meegenomen van Waltharius’ vader⁵⁶, maar latere verwijzingen ernaar maken het onwaarschijnlijk dat we dit inderdaad zo moeten opvatten. Aan het stelen van de schat wordt namelijk nog vaak herinnerd door passages zoals b.v. vers 496, waar Waltharius’ schuilplaats wordt omschreven als *apta latronibus cruentis*⁵⁷, en 1153 – 1154, waar Waltharius plots wil vermijden dat men van hem zegt dat hij ‘als een dief in de nacht’ wegvlucht voor Gunther⁵⁸, wat toch wel erg suggestief taalgebruik

---

⁵¹Parkes (1974, p. 460)

⁵²Parkes (1974, *ibid.*)

⁵³O.a. *Waltharius* 613 – 614:

‘Armillas centum de rubro quippe metallo
factas transmittam, quo nomen regis honorem.’
en *Waltharius* 662 – 663:

‘Ecce viam mereor, regi transmitto ducentas
armillas. Pacem donet modo bella remittens.’

⁵⁴Cf. Parkes (1974, p. 460 – 461)

⁵⁵Parkes (1974, p. 460 – 461)

⁵⁶Cf. Langosch (1973, p. 2 – 3)

⁵⁷‘Geschikt voor bloedige bandieten’

⁵⁸‘Ne patriae fines dicat rex ille superbus

is nadat Waltharius 's nachts met de schat uit Pannonië vluchtte. Ook de onheroïsche vishaken, aanvankelijk als subtiele humor onder de reisbenodigdheden opgenomen, komen op humoristische wijze terug. Waltharius vangt er namelijk vissen mee, die hij als loon aan de veerman geeft, terwijl hij al die tijd met een schat rondzeult - een gierigheid die hem nota bene de hele strijd met de Franken op de hals haalt.⁵⁹

Deze vormen van subtiele humor komen soms ook voort vanuit toespelingen, die de auteur maakt op de literaire traditie, of worden er in ieder geval door versterkt. Wanneer Waltharius b.v. zich voor de strijd met het zwaard oefent (alweer een breuk met de normale gang van zaken), wordt Waltharius' ongepast gedrag nog extra in de verf gezet door een verwijzing naar een passage van Vergilius.⁶⁰ In de Vergiliuspassage balt Turnus zijn woede op voor het gevecht met Aeneas. Het schrille contrast tussen Turnus' ernst en Waltharius' opwarmingsoefeningen toont nog eens pijnlijk hoe ongepast zijn gedrag is, niet alleen binnen de Germaanse krijgerethiek, maar ook binnen de Latijnse epische traditie.⁶¹

Het *Waltharius* als humoristisch ontmaskeren is dus eenvoudig, maar duiden welke waarde deze humor heeft ten opzichte van het *Waltharius* als geheel ligt heel wat moeilijker. Men heeft al vaker gedacht dat de ironie in het *Waltharius* een middel is tot reflectie over *the friction which existed between the declining Germanic heroic or warrior-ethos and the relatively new and upcoming Christian-Latin culture*⁶², dat *his main reason for applying this device in Waltharius is to expose the Germanic warrior caste*⁶³ en dat *the author's use of irony vividly portrays the decline of the Germanic heroic ethos*.⁶⁴ Toch was het tot het onderzoek van Kratz⁶⁵ nog wachten op een uitgewerkte, overkoepelende theorie over de aard van het gebruik van humor in het *Waltharius*. Hij brengt namelijk een theorie, die naar zijn eigen woorden bescheiden is, maar een verklaring biedt voor de humor als een middel om met traditioneel (Germaans) materiaal een christelijk thema te behandelen.⁶⁶ Zo geeft het tegelijk ook een verklaring voor de rol van christelijke thematiek in dit epos, dat eigenlijk een heidens onderwerp heeft.

---

evasisse fuga furis de more per umbras.' – *Waltharius* 1153 – 1154

⁵⁹Langosch (1973, p. 10 – 11) en Parkes (1974, p. 460)

⁶⁰Cf. *Waltharius* 541 met *Aeneïs* XII 106:

'Et celer *ad pugnam* telis *prolusit amaram*'

'ictibus aut sparsa *ad pugnam* proludit harena'

⁶¹Cf. Parkes (1974, p. 463)

⁶²Parkes (1974, p. 459)

⁶³Parkes (1974, p. 465)

⁶⁴Parkes (1974, *ibid.*)

⁶⁵Kratz (1977, 1980 en 1984)

⁶⁶Kratz (1980, p. XIV – XV)

Kratz stelt zich de volgende vraag:

To what extent, if at all, was the poet able to take pagan German legend, and the Classical epic tradition, and transform his material into a work which is Christian in spirit? Answers to this question have varied. Some find the poem to be essentially, even totally Christian. Others have labelled its Christian elements inconsequential, or defined the ethos of the *Waltharius* as hardly Christian at all. Diverse as these judgements have been, they have shared the common assumption that the key to the meaning of the poem is the issue of whether or not its central figure, Walter, can be regarded as a Christian hero.⁶⁷

Zijn oplossing voor dit probleem gaat als volgt:

The *Waltharius* is an epic which has no hero; for the poet has taken the traditional function of epic, the celebration of heroic excellence, and inverted it to emphasize instead the *vitia* which prevent Walter, Hagen, and Gunther from being Christian heroes.⁶⁸

De ironie en humor in het *Waltharius* hebben volgens deze theorie dus als functie, dat de traditionele ethiek uit de Latijns, epische en Germaanse sagentraditie ondergraven wordt, als zijnde zondig (en dus minderwaardig) t.o.v. de nieuwe, christelijke ethiek. Vooral de zonde van *avaritia* wordt aan veel personages toegeschreven, soms op een subtiele, maar in ieder geval op een ondubbelzinnige manier.⁶⁹ Zelfs Waltharius zelf kan ondanks zijn vele nobele kwaliteiten geen christelijke held worden genoemd, hoewel hij vaak genoeg christelijke handelingen stelt (b.v. een kruisteken in vers 225, een gebed om vergeving in 564 – 565 etc.). Kratz beschouwt op basis van deze ideeën het humoristische *Waltharius* dan ook als een spotepos, want het bespot de epische waarden en de personages die nog aan deze waarden vasthouden.⁷⁰

Het voornaamste argument om de humor in het *Waltharius* zo op te vatten, vinden we op het einde van het epos. Alle belangrijke helden, van de ‘nobeles’ Waltharius t.e.m. de slechte koning Gunther, raken zonder onderscheid zwaar gewond. Er is eigenlijk geen echte overwinnaar na de eindstrijd en eens elk zijn verwondingen heeft ontvangen, houdt het gevecht abrupt op en wordt de schat, dezelfde schat die eerst zo fel verdedigd werd en

⁶⁷Kratz (1977, p. 129 – 130)

⁶⁸Kratz (1977, p. 130)

⁶⁹Cf. Kratz (1977, p. 130 – 133; 1980, p. 41 – 60; en 1984, p. XIX – XXIII; zie ook Parkes (1974, p. 460 – 461)

⁷⁰Kratz (1980, hoofdstukken 1 en 2, en 1984, p. XVIII – XIX)

waarvoor zo veel krijgers sneuvelen, gewoon verdeeld. Dit komt misschien bevreemdend over, maar toch is dit einde voor Kratz helder. Hij ziet de sleutel van een juiste interpretatie in de verzen 1402 – 1403, waarin een opsomming wordt gegeven van hun verwondingen, die eigenlijk niet helemaal overeenkomt met de omschrijving ervan die we eerder kregen:

Illic Guntharii regis pes, palma iacebat
Waltharii nec non tremulus Haganonis ocellus.⁷¹

Hij bekijkt deze verzen in het licht van een verwijzing naar de Bijbel en Prudentius' christelijke epos, de *Psychomachia*⁷²:

His [Hagens] wounds, the loss of an eye and several teeth, are ironically appropriate; for what monk could fail to be reminded of the Biblical injunction regarding “an eye for an eye, a tooth for a tooth” (Exodus 21: 22 – 25)? The poet himself intrudes into the narrative to make his own position clear when he lists the wounds suffered by the men (1401 – 1404). [...] It fails to mention Hagen's teeth; moreover, although Walther has sliced off Gunther's entire leg, the catalogue makes note only of his foot. The omission and change, however, direct the reader to another scriptural reference (Mark 9: 42 – 48):

And if your hand causes you to sin, cut it off; it is better for you to enter life maimed than with two hands to go to Hell, to the unquenchable fire. And if your foot causes you to sin, cut it off; it is better for you to enter life lame than with two feet to be thrown into Hell. And if your eye causes you to sin, pluck it out; it is better for you to enter the kingdom of God with one eye than with two eyes to be thrown into Hell, where the worm does not die, and the fire is not quenched.

This allusion allows us to regard the wounds suffered by the men as symbolic punishments for yielding to temptation, while the allusion to the *Psychomachia* suggests greed as the specific sin. In a sense, the punishment was inevitable. The men were acting on the motivation inherent in the heroic code, a code that the poet has characterized as being based on greed for worldly goods and fame.⁷³

---

⁷¹Daar lag de voet van koning Gunther, de hand van Waltharius en het trillende oog van Hagen.' – *Waltharius* 1402 – 1403

⁷²Kratz (1977, p. 134 – 137; 1980, p. 41 – 60; en 1984, p. XXI – XXIII)

⁷³Kratz (1984, p. XXII – XXIII)

Hoewel deze theorie een overkoepelende verklaring biedt voor de aanwezigheid van humor en christendom in het *Waltharius*, blijft ze nog steeds wat controversieel. Sommige recensenten van Kratz' werk (i.c. zijn boek hierover uit 1980) hebben er geen goed woord voor over:

Where irony is most pointedly employed in that poem [sc. het *Waltharius*] [...] K. ignores it entirely. Instead he wrings from the classical and scriptural diction refashioned by his learned and inventive poet a perverse implication that Waltharius' deeds are un-Christian and that the sin of avarice damns him. Ignorance of the Christian conventions of Germanic heroic poetry upon which the *Waltharius* draws, a propensity to free association and - to judge from the strained interpretations ventured of specific words and the number and variety of misprints - innocence of Latin vitiates K.'s approach.⁷⁴

Hierbij moeten we wel opmerken dat de criticaster in kwestie slechts weinig argumenten aanbrengt voor zijn mening (we noemen ze ongeveer allemaal in het bovenstaande citaat) en deze argumenten nooit met concrete voorbeelden illustreert, die aantonen hoe hij tot zijn conclusies kwam. Andere recensenten, die hun uitspraken uitgebreider motiveren, komen tot een veel milder oordeel over Kratz' bijdrage aan de *Waltharius*-studie:

The logic of the argument is clear, the points well supported, and the conclusions in general convincing. [...] He brings out both the humour and skill of the poet, whom Kratz identifies with Gerald, [...] and demonstrates Gerald's skill in constructing his battle narrative and his efforts to avoid tedium. [...] While there are other possible readings of the *Waltharius*, Kratz's view is persuasively presented.⁷⁵

Is het dus geoorloofd het humoristische en het christelijke element binnen het *Waltharius* op die manier te begrijpen? De inconsequenties in de voorstelling van het karakter van Waltharius en andere belangrijke personages en de ironische bemerkingen i.v.m. hun hebbelijkheid tegenover hun 'nobelheid'⁷⁶, lijken het te bevestigen. In ieder geval zijn de argumenten erg overtuigend om verschillende staaltjes van humor te beschouwen als een manier om met de christelijke thematieken om te gaan. Toch lijkt het beter om dit inderdaad niet als de ENIGE manier te beschouwen om het *Waltharius* te lezen, want zo kunnen voorbeelden van humor verloren gaan. Om terug te komen op een voorbeeld dat we

---

⁷⁴Godman (1983, p. 374)

⁷⁵Elliott (1982, p. 388 – 389)

⁷⁶Kratz (1977, p. 134; 1980, p. 26 – 60; en 1984, p. XIX – XXIII)

al eerder genoemd hebben: Kratz beschouwt vanuit zijn visie de humor bij de opsomming van reisbenodigdheden als het feit dat Waltharius er zijn hebberigheid demonstreert door eerst en vooral te denken aan de diefstal van de schat, en daarna pas aan broodnodige reisbehoeften zoals een vishaak en schoenen.⁷⁷ Op zich is die interpretatie niet verkeerd, maar als je de vishaak en schoenen, die echt niet thuishoren in dergelijke opsomming, in deze context enkel als praktische behoeften beschouwt zonder ironische lading, dan mis je iets. Verder is het nog zo dat de ironie, die ze opwekken, inderdaad wel de heroïsche code ondergraaft, maar het is ten zeerste de vraag in hoeverre dit hier ten voordele van een christelijke ethiek kan worden opgevat. Verder is het ook zo dat wanneer humor een bepaald systeem ondergraaft, dit systeem er ook impliciet door wordt bevestigd: een ethiek ondergraven die voor de lezer geen echte waarde heeft, is niet grappig. Deze theorie is dus zeker waardevol om het *Waltharius* te kunnen interpreteren, maar (de humor in) het *Waltharius* is te rijk om met dergelijke eenduidige interpretatie volledig te kunnen worden geduid.

2.2.3 En hoe past Lucanus in het plaatje?

Een belangrijke vraag, die we ons kunnen stellen bij deze verhandeling, is of het wel geoorloofd is om sporen van Lucanus' *Nachleben* te zoeken in het *Waltharius*. Zijn er m.a.w. overlappingen tussen Lucanus' receptiegeschiedenis en de conceptie van het *Waltharius*, die dergelijk onderzoek kunnen verantwoorden?

Naar onze mening zijn er inderdaad elementen die voor een mogelijke invloed pleiten. Zoals we in dit hoofdstuk hebben gezien, had de auteur van het *Waltharius* een erg degelijke kennis van de Latijnse taal en literatuur en maakte hij daar ook gebruik van (cf. supra, 2.2.1). Ook zijn vormen van humor (cf. supra, 2.2.2) houden soms subtiele vormen van citatie en allusie naar klassieke voorgangers in. Het is dus erg aannemelijk dat, als de *Waltharius*-dichter de *Pharsalia* kende, hij er ook gebruik van maakte voor zijn eigen werk. Nu klopt het wel dat de meeste sporen van creatieve Lucanusreceptie die we kennen, om diverse redenen pas vanaf de 11e eeuw - en dus later dan het *Waltharius*! - te vinden zijn (cf. supra, 1.2.1), maar toch kunnen we ervan uitgaan dat de auteur vertrouwd was met de *Pharsalia*. Het *Waltharius* werd namelijk in dezelfde tijdsperiode en cultuursfeer geschreven als waarin we de manuscripten- en scholiatraditie rond Lucanus kunnen situeren. Bij wijze van spreken werd het *Waltharius* geschreven en verspreid⁷⁸ door dezelfde monniken, die ook de

⁷⁷Cf. Kratz (1977, p. 134)

⁷⁸Nota bene: de populariteit van het *Waltharius* blijkt voornamelijk uit de grote verspreiding ervan over vele handschriften, die voornamelijk vanaf de 11e eeuw opmerkelijk wordt, cf. Strecker (1951, p. 2). Hetzelfde argument wordt vaak gebruikt om de populariteit van Lucanus in dezelfde periode te bewijzen,

Pharsalia kopieerden en becommentarieerden. Deze traditie vroeg ook een vertrouwdheid en kritische omgang met het werk van Lucanus (cf. supra, 1.2.2 en 1.2.3), wat mogelijkheden opent omtrent creatieve Lucanusreceptie in een werk zoals het *Waltharius*. Het is dus aannemelijk dat ook Lucanus tot de reeks auteurs behoort, waar de *Waltharius*-dichter van gebruik maakte bij zijn eigen compositie. Een onderzoek naar eventuele invloed van de *Pharsalia* op het *Waltharius* is vandaar te verantwoorden.

In de volgende hoofdstukken verrichten we dan ook het specifieke onderzoek naar deze invloed. In hoofdstuk 3 proberen we er een beeld van te schetsen welke vormen dergelijke beïnvloeding kan aannemen. In het daarop volgende hoofdstuk zoeken we naar specifieke *Pharsaliacitaten* en -allusies in het *Waltharius*. Ten slotte vatten we de conclusies die we daaruit kunnen trekken nog eens samen in hoofdstuk 5.

---

cf. o.a. Werner (1998, p. 2).

Hoofdstuk 3

Een blik op Lucanus: Lucanusaspecten in de middeleeuwen

In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar wat men kan verwachten van Lucanusreceptie in de middeleeuwen, meer bepaald de 10e eeuw. We proberen dus om een kader te schetsen waarbinnen Lucanus werd aangehaald en met welke aspecten hij geassocieerd werd. Eerst zullen wij hiervoor enkele nuances of kanttekeningen maken die men in het achterhoofd dient te houden bij dit kader, waarna we systematisch de verschillende aspecten zullen bespreken.

3.1 De ene (middel-)eeuw is de andere niet

3.1.1 Probleemstellingen bij ‘middeleeuwse’ Lucanusreceptie

Bij het schetsen van de aard van Lucanusreceptie in de middeleeuwen, stuiten we al onmiddellijk op een probleem i.v.m. het tijds kader. Het is onmogelijk één homogeen beeld te vormen rond ‘Lucanus in de middeleeuwen’ en dan te veronderstellen dat dit beeld niet geëvolueerd is doorheen de eeuwen, die onder die noemer vervat zijn. Anderzijds is het ook weer niet aangewezen te denken dat dit beeld in de loop van dit tijdvak onherkenbaar veranderd zou zijn. Een Dante kende Lucanus m.a.w. wel anders dan een Walther von Speyer, maar dat wil ook weer niet zeggen dat ze zichzelf helemaal niet in de beeldvorming van de ander zouden herkennen.

Als men kijkt naar verschillende studies over Lucanusreceptie in ‘dé middeleeuwen’, gaat men meestal niet al te diep in op het specifieke tijdvak of de precieze eeuw, waarbinnen

men informatie sprokkelde voor de studie.¹ Het lijkt dus soms alsof de hele periode over dezelfde kam wordt geschoren. De vraag in hoeverre dit beeld terecht is, kan zeker gesteld worden wanneer het gaat om Lucanusreceptie. Hoewel we regelmatig dezelfde patronen terugvinden wat betreft de aard van Lucanus' *Nachleben* doorheen de verschillende eeuwen van deze periode, merken we wel sterke verschillen in de kracht en hoeveelheid waarmee dergelijke verwijzingen voorkomen.

Wanneer we hierover dus tot een bruikbaar kader willen komen om te kunnen toetsen aan het *Waltharius*, mogen we niet uit het oog verliezen dat, als we het *Waltharius* in de 10e eeuw situeren, ons kader zo toepasbaar mogelijk moet zijn op de literatuur van deze eeuw. Het schetsen van de middeleeuwse beeldvorming rond Lucanus, moet dus met zekere voorzichtigheid gebeuren. Wanneer we proberen dit beeld te vormen, zijn we namelijk vooral aangewezen op bronnen over latere periodes of juist veel vroegere, waarin men aan creatieve Lucanusreceptie deed.

Het is een feit dat de Lucanusreceptie in de middeleeuwen een zeker hiaat lijkt te vertonen (cf. supra, 1.2.1). Veel receptie van de Klassieken hing in die tijden nl. af van de schoollectuur. De eerste attestatie van Lucanus in de schoollectuur, vinden we bij Walther von Speyer in zijn *Libellus Scholasticus*², wat dus kan gelden als een *terminus post quem*. Dit werk wordt gedateerd in het jaar 984, dus al bijna op het einde van de 10e eeuw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de studies over het beeld dat 'de middeleeuwer' had over Lucanus, het merendeel van hun argumenten halen uit auteurs vanaf de 11e eeuw. De aanwijzingen voor het Lucanusbeeld van vòòr de 11e eeuw, voornamelijk de scholiatraditie (cf. supra, 1.2.2), zijn op dat vlak nog niet uitgebreid bestudeerd.

Een tweede probleem bij het schetsen van het Lucanusbeeld in de middeleeuwen is dat de secundaire bronnen, waarop we ons moeten baseren om dit beeld te schetsen, veelal wat verouderd zijn. De visie op de *Pharsalia* die erin wordt gegeven en geprojecteerd op de middeleeuwen, is daardoor soms verouderd. Concreet gezien komt het erop neer dat een onderzoeker van dergelijke materie telkens een beeld (vanuit het heden) van een beeld (uit het verleden) van het onderwerp scheidt. Het risico op vermenging van het eigen beeld van het onderwerp en dat, dat in het verleden verondersteld wordt, is bijna onvermijdelijk. In dit geval is het beeld van het beeld van Lucanus dus meestal vermengd geraakt met een verouderde visie op de *Pharsalia*. Deze verschuiving in de visie, die zich in de loop van de 20e eeuw heeft voorgedaan, heeft echter nog geen echte weerslag gevonden

¹o.a. Crosland (1930), Löfstedt (1947), Sanford (1934) e.a. die hoogstens de aangehaalde auteurs dateren, maar hun conclusies poneren als kenmerken voor 'de middeleeuwen'.

²'Lucanum veteres non asseruere poëte' – *Libellus Scholasticus* 102

in secundaire bronnen.

3.1.2 Toepasbaarheid van het kader voor de 10e eeuw

We stellen dus ten eerste vast dat we bij het schetsen van een kader over de inhoud van Lucanusreceptie ons vooral zullen moeten baseren op secundaire literatuur en onderzoeksgegevens omtrent de creatieve receptie vanaf de 11e eeuw. Dit komt doordat het eerder materiaal ofwel te weinig voorhanden, ofwel nog te weinig bestudeerd is. De vraag rijst of dit dus een terechte verwachtingshorizon schept voor een toetsing aan het *Waltharius*, dat we al in de 10e eeuw situeren. Verder moeten we, wanneer we omgaan met studies die relatief verouderd zijn, onszelf steeds de kritische vraag stellen in hoeverre het beeld van het beeld, dat daar geschetst wordt, het oorspronkelijke beeld kan benaderen. Met deze dubbele problematiek moeten we rekening houden, zowel bij het schetsen van het kader als bij het toepassen ervan.

We concentreren ons eerst op het schetsen van een kader. Wie de nadruk legt op de verscheidenheid en evoluties van ideeën en interpretaties binnen de middeleeuwen, heeft de mogelijkheid om dit kader te ondergraven of toch zeker in vraag te stellen, wanneer er gewezen wordt op de 11e-eeuwse en latere bronnen. Toch mogen we ook niet uit het oog verliezen dat de middeleeuwen ondanks hun verscheidenheid ook een duidelijke continuïteit kenden. Misschien is deze continuïteit zelfs sterker te merken binnen de literatuur dan in andere aspecten van het leven in de middeleeuwen, zoals verschillende studies hebben geïmpliceerd (cf. voorgenoemde neiging niet al te diep in te gaan op het specifieke tijdvak) of zelfs letterlijk opgemerkt:

The Middle Ages, like most ages, were full of change and controversy. Schools of thought rose, contended, and fell. My account of what I call the Medieval Model ignores all this: ignores even the great change from a predominantly Platonic to a predominantly Aristotelian outlook and the direct conflict between Nominalists and Realists. It does so because these things, however important for the historian of thought, have hardly any effect on the literary level. The Model, as regards those elements in it which poets and artists could utilise, remained stable.³

De bruikbaarheid van ons kader haalt m.a.w. zijn kracht uit die vermeende continuïteit, die ook als verklaring kan gelden voor de vele studies omtrent Lucanus in ‘dé middeleeuwen’. Het heeft immers geen zin om de aard van Lucanus’ *Nachleben* te onderzoeken in tijden

---

³Lewis (1963, p. 13)

waarin men slechts weinig materiaal vindt om dergelijk algemeen beeld op te baseren. Men baseert zich hiervoor beter op de periodes waarin men rijkelijk verwijzingen kan vergaren. Het beeld dat men zo kan destilleren, kan men dan - met de nodige voorzichtigheid - gemakkelijker toetsen aan Lucanusaanhalingen uit een vroegere periode, dan dat men de omgekeerde beweging kan maken. We kunnen m.a.w. veronderstellen dat het beeld over Lucanus uit latere tijden niet plots uit het niets is verschenen, maar dat de ideeën die men erover had al eerder ontkiemden - o.a. binnen de scholiatraditie - en pas later tot bloei zijn gekomen.

Voor het opstellen van het kader is het aangewezen zich vooral te baseren op kenmerken die zich voordoen zo dicht mogelijk bij of al in de gewenste periode. In concreto kijken we hier dus naar de kenmerken van Lucanus' beeldvorming die we al in de 11e eeuw kunnen bemerken en zelfs liefst nog vroeger. Kenmerken van Lucanusreceptie in de tijd van Dante proberen te projecteren op het *Waltharius*, zou bezwaarlijk betrouwbare informatie opleveren. Het is ook niet aangewezen zonder meer kenmerken uit de ene eeuw over te nemen en toe te passen op een vorige eeuw. Het is nodig deze kenmerken kritisch af te wegen tegen de tijdsomstandigheden van de gewenste eeuw. Als men er in de secundaire literatuur telkens van uitgaat dat de middeleeuwen pas in de 10e eeuw kennis maakten met de rijkheid van Lucanus' oeuvre, is het misschien niet altijd wenselijk om de meer diepgaande allusies die men in de 11e eeuw aantrof ook naar deze periode door te trekken. De argumentatie voor dergelijke stellingen, gebaseerd op onderzoek in die secundaire literatuur, heeft dan immers heel wat minder slagkracht. Sowieso zijn ze voor een periode met heel wat minder creatieve Lucanusreceptie ook minder waarschijnlijk. Het is b.v. niet omdat men kan argumenteren dat Walther van Chatillon de *Pharsalia* misschien zag als o.a. een spotepos vanwege Lucanus op het beleid van keizer Nero⁴, dat deze argumentatie zonder meer kan overgenomen worden voor een werk van de 10e eeuw. Het is namelijk minder waarschijnlijk dat dergelijk beeld van de *Pharsalia* toen al had kunnen rijpen. Een belangrijk criterium is dus steeds te kijken in hoeverre bepaalde aspecten in de tijdsgeest van de gewenste periode passen.

Zo kunnen we dus tot een beeld komen dat vanaf de 11e eeuw geldig zou moeten zijn en met de nodige voorzichtigheid toe te passen is op de 10e eeuw. Zoals gezegd bestaat hierbij wel het gevaar dat we eigenlijk werken met een beeld van een beeld, dat niet meer echt actueel is. Op deze tweede problematiek kunnen we ten dele hetzelfde antwoord geven

---

⁴Cf. Kratz (1980, hoofdstuk 3). De argumentatie bij Kratz wordt hier gebruikt als illustratie. We gaan in deze verhandeling niet dieper in op de verhouding tussen Walther van Chatillon en Lucanus, omdat dit ons te ver van ons eigenlijke onderwerp zou afleiden.

als bij de eerste, nl. dat het beeld van het beeld, dat in deze (al dan niet verouderde) secundaire bronnen aan bod komt, niet uit het niets komt. De conclusies van dergelijke studies zijn uiteraard gebaseerd op concrete aanwijzingen en bronnen, waarbij men via logische redeneringen tot algemene conclusies is gekomen. Zelfs als we tegenwoordig enkele nuances aan deze logica toevoegen, waardoor de conclusies soms andere vormen kunnen aannemen, betekent dat niet dat het beeld dat in eerdere secundaire bronnen aan bod komt volledig onjuist is. In die zin blijft het een waardevol vertrekpunt voor het schetsen van een kader.

Verder is het zo dat we ons kader nog kritisch moeten benaderen - dit zowel vanuit het besef dat we onvermijdelijk werken met een beeld van een beeld, als vanuit het feit dat we werken met conclusies die voornamelijk zijn getrokken uit bronnen vanaf de 11e eeuw. Dit doen we enerzijds door bij elementen ervan, die ons wat twijfelachtig lijken, daar melding van te maken, anderzijds door toepassingen van ons 'beeld van een eigenlijk 11e-eeuws beeld' op het *Waltharius* met de nodige voorzichtigheid te doen.

Deze voorzichtigheid bij toepassingen bestaat eruit dat men altijd objectief blijft. Een zo groot mogelijke objectiviteit wordt natuurlijk sowieso nagestreefd, maar bij het toetsen van een verwachtingskader op een studieobject is de verleiding uitermate groot om dit kader aan het object op te dringen: de stap is soms vrij klein tussen het toetsen van een object aan een kader en het opleggen van een kader aan een object. Eens we dus een verwachtingshorizon hebben, moeten we er steeds kritisch tegenover blijven of de fenomenen die we in het object aantreffen inderdaad van daaruit kunnen verklaren, of dat er ook andere verklaringen mogelijk zijn. Het volstaat dus niet telkens onze vaststellingen naast het verwachtingskader te leggen en elke overeenkomst er zonder meer aan toe te schrijven. We moeten ook telkens beargumenteren WAAROM dergelijke fenomenen aan dit kader zijn toe te schrijven. We zullen dan ook op het hieronder geschetste kader moeten terugkomen in hoofdstuk 5, na onze analyse van hoofdstuk 4, en kijken wat ervan overeind blijft.

Met dergelijk voorbehoud voor ogen, kunnen we beginnen aan het maken van ons kader. We proberen ons zoals gezegd zo nauw mogelijk te houden aan interpretaties of kenmerken bij Lucanus, die men er al in de 10e eeuw zou aan kunnen toegeschreven hebben. Het gaat dus voornamelijk om een 'basisbeeld' van Lucanus, dat gedurende de hele middeleeuwen relatief continu is gebleven en waarschijnlijk zijn eerste ruwe vorm heeft gekregen in de 9e en 10e eeuw. We vertrekken hierbij vanuit een oppervlakkige kijk op de *Pharsalia*, nl. de beklivende personages en gebeurtenissen, en peilen daarna dieper tot het niveau van de specifieke eigenschappen en thematieken die inherent zijn aan Lucanus of

aan hem werden toegeschreven.

3.2 Een verwachtingskader voor Lucanusreceptie in de 10e eeuw

3.2.1 Personages

Een opvallende zaak bij het lezen van de *Pharsalia* is dat er niet één duidelijke held is waarrond het epos draait. In plaats van één enkel figuur die de actie draagt, merken we hoe bij Lucanus de massa de echte drager is van het *Bellum Civile*.⁵ We zullen hier niet dieper ingaan op de gevolgen, die dit feit heeft voor de interpretatie van Lucanus' werk, of op de vraag wie of wat dan wel zou kunnen beschouwd worden als de protagonist. Dit draagt namelijk weinig bij tot een studie over de nawerking van deze gegevens.

In plaats daarvan kiezen we ervoor kort de drie figuren te bespreken die in de *Pharsalia* ondanks dit gegeven het duidelijkst aan bod komen, nl. Caesar, Pompeius en Cato. Niet alleen zijn zij het meest besproken, als het neerkomt op het zoeken naar een eventuele hoofdfiguur, maar zij hebben ook een grote stempel gedrukt op het *Nachleben* wat betreft personages. Daarna gaan we nog wat dieper in op andere figuren uit de *Pharsalia*, die populair bleken om tot nawerking aan te zetten.

Caesar

Wie de personages uit de *Pharsalia* bespreekt, kan niet om de figuur van Caesar heen, hetzij om zijn belang te onderstrepen, hetzij om deze juist te ontkrachten. Hoe dan ook is het een feit dat het *Bellum Civile*, los van andere onderwerpen die erin aan bod komen, onontkenbaar een *bellum* behandelt - anders zou het een vreemd epos zijn. Dit maakt Caesar vanwege zijn moed, beslistheid en vindingrijkheid tot de held in epische zin⁶, ondanks alle gruwel die 'zijn' oorlog aanricht.

Het is dan ook erg aannemelijk dat deze eigenschappen ervoor zorgen dat de receptie van Caesar als Lucanuspersonage zich vermengt met de algemene Caesarreceptie (als historisch figuur, waarschijnlijk vooral bekend via Suetonius). Als Caesar gedurende de Karolingische Renaissance op de voorgrond trad, was dat meestal in de positieve zin. Dit heeft te maken met de toenmalige politieke situatie. 'Caesar' (het afgeleide 'keizer') kreeg een nieuwe

---

⁵Crosland (1930, p. 43)

⁶Hadas (1936, p. 156)

waardering in de context van het Roomse wereldrijk, dat uit bewondering voor Karel de Grote positief werd geëvalueerd:

Der Traum vom römischen Weltreich war neue Wirklichkeit geworden, Name und Begriff “Caesar” hatten neuen Klang erhalten; da erschien auch der Dichter, der Cäsars Gestalt, wenn auch dunkel, so doch gross und eindrucksvoll wie kaum ein anderer gesehen und geformt hat, in neuem Licht: als Kündler cäsarischer Macht und Kraft. Das Mittelalter der Cäsaren, der Kaiser, hat [...] die Pharsalia nicht als cäsarfeindliches Werk betrachtet und abgetan; es hielt sich an jene Stellen der Dichtung, wo durch den Cäsar-Hass des Republikaners die Cäsar-Bewunderung des Jünglings durchschimmerte, und legte sie in einder Weise aus, die dem Zeitgefühl entsprach.⁷

Caesar trad in de Karolingische Renaissance dus op als verkondiger van de (stabiele) keizerlijke macht.

Hierdoor was het lot van Lucanus' Caesar bezegeld. Zijn mindere karaktertrekken werden hem meestal vergeven, uit bewondering voor zijn dapperheid en vastberadenheid. Wie zijn bewondering wou uitdrukken voor een bepaalde leiderfiguur, kon dus zeker putten uit Lucanus' voorbeeld. Denk b.v. aan de hele resem ‘Caesars’ die vanaf de 11e eeuw in kronieken over heel Europa plots de zin “*Tolle moras. Semper nocuit differre paratis.*”⁸ te horen kregen of zelf in de mond namen.

Het is dus aannemelijk dat in een periode met dergelijke bewondering voor het keizerschap, eventuele nawerkingen van Lucanus gebruik kunnen maken van zijn Caesarvoorstelling om epische helden of grote heersers meer kleur te geven. Dit betekent niet dat men blind is voor de gevaarlijkere kanten die dergelijke persoonlijkheid met zich meebrengt (zoals o.a. de 12e-eeuwse Walther van Chatillon zou bewezen hebben⁹), maar een zekere idealisering van Caesar als een grote leider staat buiten kijf.

Pompeius

Waar Caesars krijgskunsten hem de held maken in epische zin, wordt Pompeius vaak beschouwd als de emotionele held van de *Pharsalia*. In zoverre Lucanus een lans probeert

⁷Fischli (1944, p. 21)

⁸De beroemde woorden van Curio aan Caesar: ‘Hef [elk] oponthoud op. Voor wie voorbereid is, is uitstellen altijd schadelijk.’ – *Pharsalia* I 281. Voor een uitgebreide, maar niet exhaustieve lijst voorbeelden over de nawerking, zie Sanford (1934, p. 5).

⁹Cf. Kratz (1980, hoofdstuk 3)

te breken voor een sluimerend Republikeins gevoel, beschouwen sommigen hem zelfs als de *titular hero*¹⁰, gezien hij het opneemt tegen Caesar voor de traditionele regering ten tijde van de burgeroorlog. Ook wekken zijn lotgevallen, zoals zijn houding bij zijn nederlaag, de sympathie van de lezer op.

Pompeius krijgt binnen deze visie de omschrijving van een doorgewinterde krijger, die ondanks zijn vroegere successen toch ondertussen het zelfvertrouwen begint te mankeren, dat nodig is voor succes. Hij verschijnt als de *magni nominis umbra*¹¹ en wordt vergeleken met de eik die meer schaduw geeft met zijn stam dan met zijn gebladerte.¹² Ondanks zijn nederlagen, blijft hij beheerst en waardig:

He flees from the battlefield - not for him the desperate courage of the unfortunate who do not scruple to drag others to ruin with themselves (VII, 654 – 5). He flees because he fears that the sight of his mangled body might cause his men to give up in despair (VII, 671 – 2). He is dignified in his defeat; he fears not the weapons at his back nor does he give way to his grief until his firmness brakes down at the sight of his sorrowing wife.¹³

Wie gespiegeld wordt aan Pompeius is dus misschien niet de meest uitmuntende vechtjas, maar is niettemin een figuur van niet te onderschatten waardigheid.

Hoewel dit beeld niet echt onterecht is, blijkt het wel wat ongenueanceerd. Bijvoorbeeld aan het begin van *Pharsalia* VIII blijkt Pompeius in zijn vlucht bang van het minste geluid in het struikgewas. Ook al is zijn roemrijk verleden ook in deze passage niet veraf, lijkt Lucanus vooral te benadrukken dat dit nu definitief tot het verleden behoort (cf. het ongeloof van de mensen die hem ontmoeten en nog niet weten van zijn nederlaag). Om te kunnen ontsnappen gebruikt hij listen die minder goed stroken met zijn eerdere nobelheid en bekendheid en daardoor dan ook verhinderd worden. Deze angst, die Pompeius nu plots vertoont, is ook de middeleeuwer zeker niet ontgaan, zoals we kunnen merken in de *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes super Lucanum*.¹⁴

Waar Pompeius ook een stempel kon drukken op de nawerking, was in zijn oppositie met Caesar. Pompeius is zoals gezegd een nobel personage, waarmee de lezer gemakkelijk kan

---

¹⁰Hadas (1936, p. 156)

¹¹'schaduw van een grote naam' – *Pharsalia* I 135

¹²*Pharsalia* I 136 – 143

¹³Crosland (1930, p. 44)

¹⁴Zie bijlage B voor de tekst van beide commentaren bij deze passage. De opmerkingen bij het eerste vers van boek VIII kunnen trouwens als illustratie dienen bij het 'wetenschappelijke' belang dat men aan Lucanus hechtte; cf. infra, 3.2.3.

sympathiseren. Ook hij heeft echter zijn schaduwkanten, waardoor mede de burgeroorlog wordt begonnen. Ondanks de strijdlust waarmee Caesar soms lijkt te handelen, is hij niet alleen verantwoordelijk te stellen voor het begin van de oorlog. Daar kwam ook Pompeius aan te pas.¹⁵

Het plaatsen van een sympathiek personage met duidelijke gebreken tegenover Caesar, die zoals gezegd ondanks zijn fouten ook krachtige deugden heeft, geeft een diepere dimensie van verscheurdheid aan het epos. Als men in de middeleeuwen aandacht had voor de ‘tragedie’ in de *Pharsalia* (cf. infra, 3.2.3), dan kan dit voor een groot deel toegeschreven worden aan de tragische confrontatie tussen Pompeius en zijn antagonist (ook al komt Caesar in deze clash duidelijker naar voor) en diens gevolgen:

Die beiden Führer - und Caesar weit mehr als Pompeius -, als deren Sänger Lucan verstanden wurde, sind durch persönliche Herrschsucht und Uneinigkeit zu fall gekommen und haben überdies das ganze Volk mit sich in den Abgrund gerissen. Das war für das Mittelalter die (häufig ausdrücklich so genannte) Tragödie der *Pharsalia*.¹⁶

Cato

Waar Caesar en Pompeius een rol van niet te miskennen belang vervullen als aanvoerders van beide partijen in de burgeroorlog, verschijnt de figuur van Cato in een andere, maar niet minder cruciale positie:

The philosophic basis for all Lucan’s liberalism was the Stoic teaching. The perfect embodiment of the Stoic ideal was Cato, and in the poem Cato alone is never discouraged, never compromising, never selfish. Certainly Cato is the moral hero of the poem, [...] a masterful hero who has achieved epic adequacy, not, this time, over weapons and roast beef and hostile spearmen, but over tyranny and superstitions that trammel life and crush it.¹⁷

---

¹⁵Cf. *Pharsalia* I 121 – 127:

‘Tu, nova ne veteres obscurent facta triumphos,
Et victis cedat piratica laurea Gallis,
Magne, times: te iam series ususque laborum
Erigit, impatiensque loci fortuna secundi.
Nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem,
Pompeiusve parem. Quis iustius induit arma,
Scire nefas: magno se iudice quisque tuetur.’

¹⁶Von Moos (1979, p. 135)

¹⁷Hadas (1936, p. 156)

Lucanus is waarschijnlijk meer dan enige andere auteur verantwoordelijk voor het aanzien dat Cato genoot gedurende de middeleeuwen. Hoewel hij niet direct geëerd kon worden als een behendig krijger of brilliant strateeg, was hij door zijn morele kwaliteiten toch een voorbeeld voor het ideale ridderschap. Met name de ideale vorm van moderatie, van stoïcijnse matigheid, die Cato leek bereikt te hebben, werd één van de beoogde doelstellingen van het middeleeuwse ridderschap in geïdealiseerde vorm, want zoals Crosland zegt:

‘Modum’, ‘measure’, ‘mâze’ - the word runs through the writings of the Middle Ages: [...] and along with ‘measure’ goes the capacity for enduring hardship, the scorn of luxury, the willingness to lay down one’s life for one’s country or one’s lord: ‘patriaëque impendere vitam.’ To Cato it was a feast to have conquered hunger, a mansion to keep away the cold by a mere roof.¹⁸

Verwijzingen naar Lucanus’ Cato kunnen hierdoor meer inhouden dan het geven van kleur aan een handeling of personage. Waar Cato op de proppen komt, gaat het om een ideologische uitdieping - een verwijzing naar een ethisch-filosofische achtergrond. Hij was dus in het bijzonder populair bij het uiten van morele boodschappen of uitspraken. Catocitaten over armoede b.v. kenden een wijde populariteit in een tijd waarin de meerderheid van de lezers onderhevig was aan *the “secure poverty” of clerical or monastic life en the ideals of Christian poverty.*¹⁹ Vanwege al deze redenen was Cato dus één van de hoekstenen van Lucanus’ ethiek, die in de middeleeuwse nawerking vaak werd aangegrepen (cf. infra, 3.2.3).

Andere

Naast deze drie personages uit de *Pharsalia*, die het meest in het oog springen, waren er binnen dit werk nog andere personages die in de middeleeuwen als voorbeeld voor nawerking werden gehouden. Eén van de populairste in deze reeks was ongetwijfeld de Thessalische *Ueberhexe Erictho*²⁰, waar er dieper op zal worden ingegaan bij de bespreking van Lucanus als dichter van de gruwel (cf. infra, 3.2.3). Er waren ook andere personages waarnaar expliciet verwezen werd in latere werken, zoals b.v. Marcia, maar hun nawerking is moeilijk los te denken van de belangrijkste scènes waarin ze voorkomen. Zij komen dus aan bod bij de bespreking van opvallende gebeurtenissen in de *Pharsalia* (cf. infra, 3.2.2).

¹⁸Crosland (1930, p. 46)

¹⁹Sanford (1934, p. 11 – 12)

²⁰Fischli (1944, p. 30)

Een personage waar hier wel nog even op moet worden ingegaan, is de figuur van Amyclas, de veerman die in boek vijf van de *Pharsalia* Caesar overzet van Palaestra naar Italië. Dit was voor de middeleeuwen één van de belangrijkste personages voor nawerking. Zijn populariteit is o.m. te situeren binnen de al besproken ethische bewondering voor armoede, gezien Lucanus hem gebruikt als *a peg on which to hang the praise of poverty*.²¹

Amyclas werd de symboolfiguur voor armoede, een handig pendant van Croesus. Hij kon m.a.w. dienst doen als symbool voor één van de waarden waarvoor Cato de ideologische achtergrond bood. Deze afwending van *luxuria* werd dan ook zo populair bij de moralisten, dat reeds in de 11e eeuw de verzuchting weerklonk, hoe het toch mogelijk was dat een heidens dichter beter dan de christenen uitdrukking had kunnen geven aan de idealen van christelijke armoede.²²

3.2.2 Gebeurtenissen

Naast de verschillende personages die uitnodigden tot *imitatio* in de middeleeuwen, waren er ook enkele belangrijke scènes die als inspiratiebron konden dienst doen en waarvan melding moet worden gemaakt, al is het maar voor de volledigheid. Hiervoor bekijken we eerst de krijgskunst volgens Lucanus, daarna gaan we in op Marcia en haar vraag te hertrouwen, om ten slotte even de hemelvaart van Pompeius onder de loep te nemen.

Wat de krijgskunst betreft, kunnen we reeds in de 10e eeuw nawerking van Lucanus vinden bij het omschrijven van een veldslag. We bekijken ter illustratie hiervan even het *Den Haag-fragment*, dat vaak verwijst naar klassieke stijl en auteurs, waaronder ook Lucanus in de passages met gelijkaardige thema's. We geven een kort overzicht van de plot bij de belegering van Narbonne/Gerona. Crosland maakt de parallel tussen de daar omschreven veldslag en de belegeringen bij Lucanus:

It is the besiegers who, under the imperator (Carolus) and a leader called indiscriminately 'comes' or 'dux', seem to have suffered the pangs of hunger ('vis suorum... nescia sicci ventri atrocisque gulae') and would appear by no means to have carried all before them. The besieged fight furiously. First the oncoming enemy are checked by the dead bodies of their own front rank hurled back upon them (*Fragm. I*); but their covering of shields protects them from the cloud of darts which rebound upon them like hail ('ut sit grando'). Again the imperial soldiers ('Cesarius miles') seek to reach the ramparts, but from

---

²¹Lewis (1963, p. 29 – 30)

²²Sanford (1934, p. 12)

above the sharpened stakes ('*acutus palus*') and the fragments of wall come hurtling on to their mingled arms (*Fragm. III*).²³

Crosland toetst deze omschrijving van de gebeurtenissen aan de belegering van Dyrrachium in de *Pharsalia*, boek zes. Daar is het Caesars leger dat de stad omringt, maar dat valt zelf ten prooi aan acute hongersnood (cf. de *Cesarius miles* uit het *Fragment*). Wanneer dit leger op zijn beurt omsingeld raakt door het leger van Pompeius, begint Scaeva verwoed aan de strijd. Hiervoor bestookt hij eerst zijn vijand met dode lichamen, maar ook de ruïnes bieden projectielen, o.a. scherpe palen. Ook legt ze de link met Lucanus' belegering van Massilia (boek drie), waar de projectielen gevolgloos afketsen op de schilden en zo het geluid van hagel produceren.²⁴ Zo gaat de vergelijking nog een tijdje door. Hoewel we zeker de voorbeeldfunctie op dit gebied van Vergilius' *Aeneis* niet uit het oog mogen verliezen, zien we vanuit dit voorbeeld duidelijk dat reeds in de 10e eeuw ook Lucanus als model kon dienen voor het verloop van de gebeurtenissen bij het omschrijven van een veldslag.

Van het onmenselijk gevecht, gaan we naar een veel menselijker scène. In het tweede boek legt Lucanus uit hoe Marcia eerst getrouwd was met Cato, maar daarna op zijn bevel met Hortensius. Na het overlijden van Hortensius keert ze terug naar haar vroegere echtgenoot, die - net als zijn vaderland *nota bene* - op dat moment een dieptepunt beleeft, en vraagt hem opnieuw te trouwen. Op het einde van deze roerende scène stemt Cato daarmee toe. Volgens Crosland en Lewis²⁵ kan deze scène in de middeleeuwen allegorisch worden opgevat. In de woorden van Lewis:

Marcia is [...] *la nobile anima*. As a virgin she represents *l'adolescenza*; as Cato's wife, *la gioventute*. The children she bore to Cato are the virtues proper to that period of life. Her marriage to Hortensius and her widowhood represents the transition to extreme old age (*senio*). Her return to Cato shows us the noble soul returning to God.²⁶

De bovenstaande allegorische interpretatie van de scène wordt beargumenteerd vanuit de opvattingen van Dante en beschreven met termen die aan hem ontleend zijn. Dit zorgt ervoor dat het projecteren van dergelijke visies op de 10e eeuw tot betwifelbare resultaten kan leiden. Het kan daarentegen wel dienen als illustratie voor iets wat we doorheen de hele nawerking aantreffen, nl. dat Marcia (net als Julia *nota bene*) als voorbeeld en

²³Crosland (1930, p. 39)

²⁴Crosland (1930, p. 39 – 40)

²⁵Crosland (1930, p. 38) en Lewis (1963, p. 30 – 31)

²⁶Lewis (1963, *ibid.*)

verpersoonlijking dienst deed van *the faithful wife*, [...] *more than once included in the lists of famous lovers*.²⁷ Toch blijft het de vraag of dit personage ook vòòr de 11e eeuw als dusdanig bekend was.

Een laatste belangrijke scène wat betreft nawerking vinden we in het begin van boek negen van de *Pharsalia*. Hier stijgt de ziel van Pompeius op van de brandstapel tot de hemel. Hij stijgt op tot de grens tussen lucht en aether, ontmoet de *semidei Manes*²⁸, ontdekt de dwaasheid van het menselijk bestaan en *risitque sui ludibria trunci*.²⁹

Volgens Lewis is dit waarschijnlijk de belangrijkste bijdrage van Lucanus tot het Model.³⁰ Hij onderstreept hoe beklijvend deze passage is en dan vooral het lachen om de zaken die zo belangrijk leken voor de dood. Zijn concrete illustraties hiervan beginnen echter vanaf Boccaccio, wat toch wel heel erg laat is om zonder meer door te trekken tot de 10e eeuw. Ook hier is dus een zekere scepsis geboden, want - zelfs als we ervan zouden kunnen uitgaan dat de ideeën die deze passage tot uiting brengt, ook voor de 10e eeuw aan het belangrijke criterium voor inhoudelijke nawerking van Von Moos voldoet (is het *mittelalterlicher* (lees: 10e-eeuwse) *Mentalität vereinbar*³¹?) - is deze passage zelf nawerking van Cicero's *Somnium Scipionis*. Eventuele nawerking rond deze thematiek zou dus goed kunnen verwijzen naar Cicero.

3.2.3 Eigenschappen

We hebben de meest beklijvende personages en gebeurtenissen voor de middeleeuwer besproken, maar daarmee is nog niet alles gezegd over de aantrekkingskracht die Lucanus in de middeleeuwen uitoefende. Lucanus werd gelezen, bestudeerd, bewerkt en bewonderd als een dichter van veel taltenten:

Estimates of Lucan's influence emphasize the mediaeval fondness for his brilliant rhetorical style and apt sententiae, which made him a suitable source of lines and phrases to adorn a work judged by artificial standards of rhetoric,

²⁷Crosland (1930, p. 46)

²⁸*Pharsalia* IX.7, 'halfgoddelijke dodengeesten'

²⁹*Pharsalia* IX.14, 'en lachte met de bespottingen van zijn romp'

³⁰Lewis (1963, p. 32 – 34): hij beschouwt het Model als het vrij stabiele geheel van (voornamelijk literaire) elementen die dichters en artiesten kunnen gebruiken als achtergrond voor hun eigen werk. Cf. supra, 3.1.2. Het doel van dit hoofdstuk is natuurlijk - zoals gezegd - niet het schetsen van een model, maar van een verwachtingskader. Deze term van Lewis dient hier dus niet begrepen te worden in het licht van onze eigen bedoelingen.

³¹Von Moos (1979, p. 131)

and a good general model for form. In regard to substance, they emphasize especially his place as an historical authority for the Civil War which he describes, and as a source for descriptions of battles and the characteristics of heroes. They seek him as a model for the expression of republican sentiments as well. To a somewhat smaller extent his supernatural and scientific passages, which so often seem mere digression to us, filled an apparent need in spite of their lack of accuracy. The display of learning [...] was an added attraction to the mediaeval mind.³²

Nawerking van Lucanus kon dus voortkomen uit verschillende motieven. Een eerste en belangrijk punt is dat Lucanus bewonderd werd vanwege zijn vorm en retoriek. Als het dus onmogelijk blijkt om een Lucanusbewerking inhoudelijk te verklaren, dan moet hier de oorzaak gezocht worden. Soms moet er niet meer achter gezocht worden dan dat een auteur met een mooie zin uit de *Pharsalia* zijn eigen werk probeerde op te smukken. Omdat ontleningen omwille van de vorm verder geen uitleg vragen, wordt er hier dan ook niet dieper op ingegaan.

Wel zullen we ingaan op de andere eigenschappen van Lucanus, zoals men hem in de middeleeuwen zag. Ten eerste zullen we het hebben over Lucanus als *einer der grossen Wissenden*.³³ Hierbij behandelen we drie grote peilers, nl. het historische, het geografische en het filosofische aspect van Lucanus' werk. Daarna gaan we over op Lucanus als dichter van de gruwel, om dan uiteindelijk dit hoofdstuk af te sluiten met een uitwijding over Lucanus als *tragicus*.

Lucanus als bron van exacte kennis

Zoals gezegd werd Lucanus in de middeleeuwen beschouwd als een schat aan informatie voor geografische, wetenschappelijke en zelfs pseudo-wetenschappelijke onderwerpen:

He had studied all manner of works on geography and natural history - fabulous and otherwise. He threw open the door leading to the garden which contains all the marvels of nature and science, and the mediæval poets and scientists needed no pressing to enter and cull the fruits. The sources of the Nile, the winds, the planets, the marvels and horrors of the Lybian desert, nay even the secrets of the dead, nothing was too sacred to be investigated - everything was alluring.³⁴

---

³²Sanford (1934, p. 4)

³³Fischli (1944, p. 23)

³⁴Crosland (1930, p. 38)

Dit verklaart dan ook duidelijk waarom Lucanus beschouwd werd als een autoriteit - en vooral als een vindput - voor allerlei informatie op deze gebieden.³⁵

Historicus Het belang dat aan Lucanus gehecht werd als geschiedschrijver, spreekt in zekere zin voor zich. Het *Bellum Civile* behandelde immers een historisch onderwerp. Los van de betrouwbaarheid, of net het gebrek daaraan, waarvoor de epische vorm zorgde, bleef het een belangrijke bron van informatie over de gebeurtenissen die zich ten tijde van de burgeroorlog afspeelden. Verder is het ook zo, dat Lucanus, o.a. door zijn beschrijvingen van Caesars daden, een ‘bemiddelaar’ was tussen de Karolingische tijd en het oude Rome. Bij Caesar werd de grond gelegd van de droom die men sinds Karel de Grote verwezenlijkt zag (cf. supra, 3.2.1). Caesar werd - met grote aanhalingstekens - de eerste ‘keizer’, waar alle latere keizers hun bestaan aan te danken hadden. In die zin was Caesar een erg belangrijk en populair historisch figuur, waarover Lucanus één van de belangrijke bronnen van informatie was.³⁶

Geograaf De geografische geleerdheid die Lucanus tentoonspreidde, kan men vooral zien in zijn beschrijvingen en opsommingen van volkeren en rivieren. Zijn interesse in rivieren was uiteraard een opvallend gegeven, dat veel echo’s kende in de middeleeuwen en zelfs daarvoor. Rivierkenner Ausonius citeerde al regelmatig Lucanus en de middeleeuwse geschiedschrijvers waren minstens even verzot op geografische uitwijdingen. In de 10e eeuw werden dan ook kroniekschrijvers geattesteerd die de *Pharsalia* aanhaalden om te bewijzen dat namen van stammen afgeleid zouden zijn van lokale rivieren.³⁷

Filosoof Dat Lucanus beschouwd werd als filosoof, is al gebleken uit de eerdere bespreking van het personage Cato (cf. supra, 3.2.1), want in deze figuur tekent zich namelijk de stoïcijnse achtergrond waartegen de republiek-sympathiserende elementen van het *Bellum Civile* mogen gesitueerd worden. Soms zag men Lucanus zelfs bijna letterlijk als een filosoof, want b.v. de benedictijner Othlo van St-Emmeran behandelt Lucanus bij een uitleg over Boëthius als een filosoof (en wijst daarbij op ‘fouten’ van Boëthius).³⁸ Guiot von Provins noemt hem zelfs in een opsomming van filosofen:

³⁵Fischli (1944, p. 23) en Sanford (1932, p. xxxviii – xxxix)

³⁶Fischli (1944, p. 21 en 28)

³⁷Sanford (1934, p. 10)

³⁸‘Inter quae illud est quod ex persona philosophiae loquens Lucanum gentilem et infidilem, familiarum suum appellat, dicens: et familiaris meus Lucanus. Quod enim nulli conveniat dicere, gentilem aliquem verae philosophiae, id est, Divinae sapientiae familiarem esse.’

Cit. Crosland (1930, p. 36)

Therences en fut et Platons,
 Et Seneques, et Haristotes;
 Viergiles en refut et Ostes,
 Cleoo le viez, et Socrates,
 Et Lucanus et Diogenes [...] ³⁹

Hoewel deze beide voorbeelden natuurlijk later dan de 10e eeuw zijn te situeren (uit latere periodes zijn er nog meer te noemen⁴⁰), blijkt er toch uit dat men aan Lucanus' poëzie ook een filosofische betekenis toekende. Het is namelijk zo dat *the rôles of poet and philosopher were not very strictly defined in those days*.⁴¹

I.v.m. Cato las de middeleeuwse lezer een sterk ethisch element in de *Pharsalia*, wat dan ook verklaart waarom Lucanus ook zo vaak in ethische passages werd aangehaald.⁴² Men moet hierbij echter niet denken dat de middeleeuwer als het ware zijn levenswandel aanpaste aan de 'leer' van Lucanus:

Auch die Menschen dieser Jahrhunderte suchten in der Pharsalia noch nicht die eigenwertigen, vom Geist des antiken Dichters erfüllten Gestalten, sondern Gerüste und Hüllen für das eigene Erlebnis und die eigene Idee. Wohl sah man nun mehr als nur Redeschmuck und Formel; wohl ahnte bisweilen jemand die ursprüngliche Tiefe und Schwermut; aber man fühlte sich dadurch noch nicht

³⁹Cit. Fischli (1944, p. 23) en Crosland (1930, p. 37).

⁴⁰Zie Crosland (1936, p. 36 – 37) voor een uitgebreide maar niet exhaustieve lijst voorbeelden.

⁴¹Crosland (1936, *ibid.*)

⁴²Denk b.v. aan de volgende beschrijving van Cato:

'Uni quippe vacat studiisque odiisque carenti,
 Humanum lugere genus. - Nec foedera prisci
 Sunt tentata tori: iusto quoque robur amori
 Restitit. Hi mores, haec duri immota Catonis
 Secta fuit: servare modum, finemque tenere,
 Naturamque sequi, patriaeque impendere vitam;
 Nec sibi, sed toti genitum se credere mundo.
 Huic epulae, vicisse famem: magnique penates,
 Submovisse hiemem tecto: pretiosaque vestis,
 Hirtam membra super Romani more Quiritis
 Induxisse togam: Venerisque huic maximus usus,
 Progenies; Urbi pater est, Urbique maritus:
 Iustitiae cultor, rigidi servator honesti:
 In commune bonus: nullosque Catonis in actus
 Subrepsit partemque tulit sibi nata voluptas.' *Pharsalia* II 377 – 391

verpflichtet, den “Geist des Ganzen” zu achten und voll zu nehmen.⁴³

De logica voorspelt reeds dat deze gegevens in de christelijke middeleeuwen er soms toe leidden dat Lucanus ook werd aangehaald in religieuze passages. Dit strookt ook met de vaststellingen die men gemaakt heeft over Lucanusbewerking in deze periode. Bepaalde ideeën van de Stoa en diens ethica waren gemakkelijk aan te passen aan een christelijke context. Waar deze elementen bij Lucanus duidelijk naar voor kwamen, zoals b.v. in de figuren van Cato en Amyclas, kon men daar dan ook gretig van gebruik maken. De voorzet was al gegeven door bekende christelijke auteurs uit eerdere periodes, zoals Augustinus en Boëtius (cf. supra, 1.1.2), maar b.v. de 9e-eeuwse Hibernicus Exul roept zelfs God aan met de woorden van de heidense poëet.⁴⁴ Het mag dus duidelijk zijn dat Lucanus ook in de 9e of 10e eeuw al kon gebruikt worden voor ethisch-filosofische of zelfs godsdienstige nawerking.

Lucanus als dichter van de gruwel

Naast illustraties van het goddelijke, bood Lucanus minstens even veel - zo niet méér - materiaal om het tegendeel vorm te geven. Vooral zijn omschrijving van de slangen in boek negen - een fraaie symbiose tussen biologische kennis en gevoel voor het huiveringwekkende - maakte diepe indruk op de lezers:

But the snakes are not the worst. Lucan seems to have a passion for dwelling on the harrowing, the revolting, the ghoulish. His witch episode in Book 6 (507 – 830) is a study in morbid ghoulishness, he revels in repulsive details of putrefaction of human bodies, he exercises a diabolic ingenuity in inventing horrible kinds of wounds. The lurid carnage in the sea-battle off Massilia in Book 3 (538 – 762) is an example. The ships were prevented from coming close by the crowded corpses in the water; the wounded that fell into the sea drank their own blood mixed with brine; Catus is pierced in back and breast at the same moment, and the blood stays because it is in doubt which way to gush

⁴³Fischli (1944, p. 28)

⁴⁴Vergelijk *Carmen* I 1 – 3 met *Pharsalia* I 110:

‘O deus omnipotens, convexae conditor arcis,

Terrarum et maris et quae tantus continet orbis...’ – *Carmen*

en

‘Quae mare, quae terras, quae totum continet orbem’ – *Pharsalia*

Het verband wordt vermeld door Sanford (1934, p. 15 – 16) samen met nog voorbeelden van Lucanusverwijzingen in christelijke context uit latere periodes.

out, until its torrent expels both weapons simultaneously; there are gruesome details of detached members and entrails. There is the same sort of thing in Book 6 (194 – 195), where in the fighting about Dyrachium Scaeva has made himself so conspicuous in the forefront that nothing protects his vitals except the spears that stick in his bones.⁴⁵

Wie deze catalogoog van horror ziet, is er waarschijnlijk niet over verwonderd dat Lucanus - toch zeker in de latere middeleeuwen - ook vaak werd aangehaald in verwijzingen naar de duivel of de hel. Als bron van kennis was Lucanus nl. uitzonderlijk goed op de hoogte van de 'wetenschap' der magie.⁴⁶

Binnen het kader van deze gruwel, was het opvallendste individu de reeds genoemde tovenaars Erictho. Als verschrikkelijkste der Thessalische heksen, een nachtwezen dat tussen lijken verblijft, was ze het voorbeeld voor veel van haar magische opvolgsters.⁴⁷

Bij dit alles moet een belangrijke kanttekening gemaakt worden. Deze nadruk op Lucanus' gruwel komt namelijk veel aan bod in secundaire bronnen uit de eerste helft van de 20e eeuw, maar het is zeer de vraag in hoeverre dit aspect van de *Pharsalia* werkelijk moet/mag opgevat worden als horror. Dat deze 'horrorelementen' vaak onderwerp waren van receptie, staat buiten kijf. Daarom moeten we echter nog niet veronderstellen dat dit ook altijd als horror of gruwel werd gelezen. Hoe grotesk bepaalde slangenbeten bijvoorbeeld ook lijken voor de modernere lezer, het is erg aannemelijk dat men in andere tijden - gezien de visie op Lucanus als bron van wetenschappelijke kennis - dit gewoon las als een vorm van dierkunde; dus neutraal en zonder opzettelijke gruwel. Wie deze lijn doortrekt kan tot het beeld komen dat Lucanus schreef over de 'wetenschap der magie'⁴⁸, zonder daarom in die 'wetenschap' de geponeerde gruwel te zien.

Lucanus '*tragicus*': *contemptus mundi*

Een mooie typering van de kracht van Lucanus' poëzie, gaf Honorius Augustodensis in de 12e eeuw, toen hij Lucanus noemde bij zijn omschrijving van verschillende literaire genres:

Tragoediae sunt quae bella tractant, ut Lucanus.⁴⁹

---

⁴⁵Hadas (1936, p. 156)

⁴⁶Cf. Sanford (1934, p. 15)

⁴⁷Fischli (1944, p. 30)

⁴⁸Cf. Sanford (1934, p. 15)

⁴⁹'Tragedies zijn [werken] die oorlogen behandelen, zoals Lucanus.'

Cit. Fischli (1944, p. 24)

Voor een traditionele classicus is dit op het eerste zicht misschien een vreemd gegeven, gezien het *Bellum Civile* helemaal geen tragedie, zelfs geen drama, maar een epos is. Men mag echter niet uit het oog verliezen, dat zelfs al in de Oudheid de term *tragedie* niet alleen gebruikt werd als genretitel, maar ook bij treurige gebeurtenissen of hun ondramatische beschrijving. Toen, naarmate de literatuur evolueerde, het strikte onderscheid tussen de genres vervaagde, werd de toepassing van de term steeds meer uitgebreid naar ook ondramatische verhalen met treurige inhoud.⁵⁰

Er zit echter meer achter het gebruik van deze term dan enkele droevige gebeurtenissen in het verhaal. De *Pharsalia* onthult even goed als vele tragedies een tragisch bewustzijn, een existentiële verscheurdheid. Het toont een wereldbeeld waartegenover *contemptus* de enige juiste houding kan zijn. Het is een wereld waarin de groten der aarde hun persoonlijke vetes uitvechten en daarmee het hele volk de afgrond in sleuren. Waar in ander epos de strijd vaak als een positief gegeven wordt beschouwd, een bron van eer en roem, is het gevecht bij Lucanus niet meer dan een grote, zinloze slachting. Wanneer b.v. aan sommige van de gesneuvelden zelfs bewust een graf wordt ontzegd (cf. boek zeven), kan de tragische toon bij het vechten niet meer ontkend worden. De *Pharsalia* is met andere woorden geen oorlogswerk, maar een anti-oorlogswerk.⁵¹ Aan het motief van de zinloze slachting, is zeer sterk dat van een *Theodizeemangel* verbonden. Gezien het idee van ongestrafte slechten en door onheil getroffen goeden het altijd wat moeilijk heeft binnen een religieuze context, zou men misschien denken dat dit aspect niet verenigbaar is met de mentaliteit van de christelijke middeleeuwen. In de praktijk merken wij echter hoe de middeleeuwer dit thema met een zekere sympathiserende ironie behandelt. We mogen niet vergeten dat het beeld van de Fortuna in de middeleeuwen sterk beïnvloed was door Boëthius. Ook in de *Pharsalia* kon dus de Fortuna ervaren worden als een macht die boosaardigen misschien in deze wereld liet getijen, maar in de volgende een eeuwige doem voor hen in petto had. Het *Bellum Civile* kon dus in die zin met zijn krijgsgruwel een voorbeeld bieden voor wat de *Consolatio* i.v.m. existentiële *miseriae* betheoriseert.⁵²

De tragische motieven in de *Pharsalia* onderstrepen ten slotte ook een sterke vergankelijkheidsklacht. Hoewel de middeleeuwer uit bewondering voor Caesar deze soms zo las, is het *Bellum Civile* niet zomaar op te vatten als een episch verhaal over de stichting van het Keizerrijk; het is een tragisch verhaal over de val van de Republiek. Hoewel in de moderne tijden de term *vergankelijkheid* vaak opgevat wordt als *verandering*, een positief begrip met een bijmaak van modernisering en verbetering, was dat in de middeleeuwen niet zozeer

---

⁵⁰Crosland (1930, p. 35) en Fischli (1944, p. 24)

⁵¹Fischli (1944, p. 26) en Von Moos (1979, p. 135)

⁵²Von Moos (1979, p. 137)

het geval. Vergankelijkheid/verandering was vaak synoniem voor ellende, zoals we ons wel kunnen voorstellen van een tijd waarin de bestaanszekerheid allerminst een even stevige grond heeft als tegenwoordig het geval is.⁵³ Dat men in de stabielere Karolingische tijd met een zekere scepsis of angst keek naar periodes toen het anders was en daardoor dus sympathiseerde met anderen met dezelfde bezorgdheid, is een logisch gevolg.

---

⁵³Von Moos (1979, p. 149)

Hoofdstuk 4

Quid Lucanus cum Walthario?

Een bespreking van de Lucanuscitaten in het *Waltharius*, is voor deze verhandeling onmisbaar. Ze vormen het duidelijkste bewijs van een invloed van Lucanus op het *Waltharius* en een concreet aanknopingspunt om de aard van deze invloed te onderzoeken. Voor het bespreken van deze citaten, passen we de hierna volgende werkwijze toe. Eerst wordt het citaat weergegeven, samen met de *locus similis* uit het *Bellum Civile*.¹ Daarna volgt een bespreking over het eventuele inhoudelijke belang van de verwijzing, op basis van een situering van de context van het fragment uit het *Waltharius* en de *Pharsalia*.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen vier types citaten in het *Waltharius*. Het eerste type dat we bespreken, is het citaat op zuiver vormelijk - dus: talig - niveau. Hier zetten we de citaten op een rij die geen contextueel verband hebben met de passage waaruit ze is ontleend of waarbij de Lucanusinvloed niet dominerend is. In het volgende onderdeel bespreken we het tweede type van aanhalingen, waarbij we naast vormelijke overeenkomsten ook duidelijke verwijzingen vinden naar de context van de aangehaalde passage. Hier gaat het dus niet om gewone citaten, maar om allusies. Daarna gaan we over op het type citaten, waarbij een eventuele contextuele verwijzing minder duidelijk vaststaat, maar toch waarschijnlijk is. Ten slotte behandelen we enkele citaten waarbij de inhoudelijke verwijzing een centralere plaats inneemt op verhaaltechnisch en structureel niveau. Voor de vier types gelden echter steeds overeenkomsten op verbaal, syntagmatisch en/of metrisch niveau als criterium om het als een citaat of aanhaling te beschouwen.

Relevante *loci similes* waarop we minder diep ingaan, worden ook kort aangestipt, hetzij in de tekst, hetzij als voetnoot of bijlage.

---

¹De bronnen voor de vermelde citaten, bestaan uit Althof (1902), D'Angelo (1991) en Strecker (1951). We vullen deze waar nodig uiteraard nog aan met eigen vondsten.

4.1 Lucanuscitaten enkel op vormelijk niveau

Zoals gezegd bespreken we in dit gedeelte de verzen, waarbij de invloed van Lucanus alleen op talig niveau kan gesitueerd worden. Deze citaten zeggen weinig over de mate waarin de *Waltharius*-dichter vertrouwd was met het werk van Lucanus, maar kunnen ten minste aantonen dat hij het kende. Bij sommige verzen is het niettemin twijfelachtig of we echt kunnen spreken van een aanhaling. In die gevallen duiden we de moeilijkheden aan om te bepalen in hoeverre er al dan niet sprake kan zijn van beïnvloeding door Lucanus.

4.1.1 Verschillende contexten

Voor een eerste citaat kijken we naar *Waltharius* 1021:

Inde petit Trogum haerentem in fune nefando.²

Hiernaast bekijken we *Pharsalia* V 513 – 514:

Litora curva legit, primisque invenit in undis
*Rupibus exesis haerentem fune carinam.*³

Voor we dit citaat bespreken, willen we eerst graag herinneren aan de bijzondere schrijfmethode van de *Waltharius*-dichter - de zogenaamde *homerische* schrijfwijze, die in ons tweede hoofdstuk aan bod kwam. We zullen er hier en bij verschillende andere citaten een voorbeeld van waarnemen. Zoals gezegd, gebruikt de auteur dan materiaal van verschillende auteurs, dat hij in een eigen origineel vers of een originele passage giet. Bij deze gemengde citeervorm, speelt hij de verschillende auteurs als het ware tegen elkaar uit.

In plaats van het *haerere fune* uit de *Pharsalia*, heeft het *Waltharius haerere IN fune*, een syntagma van Ovidius.⁴ Toch lijkt eerder Lucanus dan Ovidius in dit vers aanwezig te zijn. Zowel Lucanus' *fune carinam* als Ovidius' *fune retentus* zien er metrisch hetzelfde uit als *fune nefando*, maar het *haerentem* is op verbaal niveau een extra argument om dit vers te interpreteren als geïnspireerd vanuit Lucanus. Toch lijkt het *Waltharius*vers ook

²Daarna ging hij op Trogus af, die nog aan dat verdoemde touw hing.' – *Waltharius* 1021

³Hij passeerde de gebogen kust en vond daar meteen een schuit in de golven, die met touw was vastgemaakt aan de wervelende rotsen.' – *Pharsalia* V 513 – 514

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 171)

⁴Is mihi, dum resto, iuvenali guttura pugno
rupit et excussum misisset in aequora, si non
haesisset, quamvis amens, in fune retentus.' – Ovidius' *Metamorphoses* III 626 – 628
Cit. *Perseus Digital Library*

op vlak van metrische structuur net iets meer op *Pharsalia* V 514, maar het verschil is te klein voor argumentatie hieromtrent.⁵

Ook al zijn de metrisch-verbale argumenten voldoende om dit vers als een aanhaling uit de *Pharsalia* te zien, contextueel gezien hebben beide verzen niets met elkaar te maken. In het *Waltharius* maakt dit vers deel uit van de vierkamp: Helmnod, Trogus en Tanastus doen een gezamenlijke aanval op Waltharius. Hiervoor mikken ze een drietand in zijn schild, waaraan ze een touw hebben gehangen, en proberen met dit touw het schild van zijn arm te trekken. Het vers verschijnt nadat Waltharius heeft besloten om hierop een uitval te doen. In drie verzen verslaat hij Helmnod, waarna hij zich in vers 1021 richt op Trogus. Die heeft nog altijd het touw in handen, waarmee hij aan het schild trok, en is dus ongewapend. De woorden *haerentem in fune* drukken dus in de eerste plaats de snelheid uit van Waltharius' aanval (Trogus heeft de kans nog niet gehad het touw te laten vallen) en in de tweede plaats de oneerlijkheid bij het begin van het gevecht (Trogus is nog ongewapend).⁶

Heel anders is de situatie in het *Bellum Civile*. Vers 514 van het vijfde boek speelt zich niet af tijdens een strijd: het is het begin van de Amyclaspassage (cf. supra, 3.2.1). Caesar wil polshoogte nemen over het gedrag van Marcus Antonius en besluit daarom 's nachts zijn kamp uit te sluipen en zich te laten overzetten naar Italië. In de verzen 513 – 514 komt hij aan bij de kust en ziet een bootje liggen. Dit bootje blijkt van de arme Amyclas te zijn, die hij aanneemt als veerman. In deze context impliceren de woorden *haerentem fune* niets. Het gaat gewoon om een omschrijving hoe Caesar het bootje (en daarna de veerman) aantreft.

Men kan verschillende theorieën formuleren over hoe deze aanhaling als een allusie kan worden opgevat. We kunnen proberen te onderbouwen dat Trogus hier even weerloos is tegenover Waltharius als het bootje later tegenover de storm, die Caesar bij de overtocht overvalt, of dat de onderneming van Waltharius (het opnemen tegen 3 krijgers tegelijk) even hachelijk is als die van Caesar, wanneer hij het noodweer trotseert met een gammel bootje, enz. Maar omdat het contextueel verband te klein is, zouden zulke theorieën te weinig slagkracht hebben. We mankeren concrete aanknopingspunten om hier een realistisch

⁵Een overzicht van de metrische structuur van de genoemde verzen (zonder cesuur):

Metamorphoses: - - / - - / - - / - - / - U U / - -

Waltharius: - U U / - U U / - - / - - / - U U / - -

Pharsalia: - U U / - - / - - / - - / - U U / - -

⁶[...] voluitque relicta

Arma recolligere, ut rursum repararet agonem

(Nam cuncti funem tracturi deposuerunt

Hastas cum clipeis). [...]’ – *Waltharius* 1024 – 1027

inhoudelijk doel van een allusie te veronderstellen. Omdat het citaat enkel te situeren is op metrisch-verbaal vlak, kunnen we alleen concluderen dat het als doel heeft het poëtisch gehalte van het vers te verhogen door een klassieke bron te citeren. Lucanus werd in de middeleeuwen ook bewonderd omwille van zijn mooie taal, dus gaat een verwijzing als deze niet in tegen het verwachtingspatroon dat we over zijn *Nachleben* hebben.

4.1.2 Voornamelijk Vergilius

Als Gunther een boodschapper stuurt naar Waltharius om naar zijn identiteit te vragen, sluit de held zijn antwoord als volgt af:

Waltharius vocor, ex Aquitanis sum generatus.
 A genitore meo modicus puer obsidis ergo
 Sum datus ad Hunos; ibi vixi nuncque recessi
 Concupiens patriam dulcemque revisere gentem.⁷

Hiervoor kunnen we verschillende mogelijke bronnen aanduiden; uit boek I van Vergilius' *Aeneïd*:

Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste Penates
 classe veho mecum, fama super aethera notus.
*Italiam quaero patriam et genus ab Iove summo.*⁸

Aeneïd II:

Nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi,
nec dulcis natos exoptatumque parentem;
 quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
 effugia, et culpam hanc miserorum morte piabunt.⁹

⁷'Ik word Waltharius genoemd, ik ben geboren uit Aquitaniërs. Ik werd als kleine jongen door mijn vader aan de Hunnen uitgeleverd als gijzelaar. Daar heb ik geleefd en nu ben ik teruggekeerd, omdat ik verlang mijn vaderland en dierbare volk terug te zien.' – *Waltharius* 597 – 600

⁸'Ik ben de plichtsgetrouwe Aeneas. In mijn schip draag ik mijn Penaten bij me, die aan de vijand zijn ontnomen. In faam ben ik bekend tot boven de ether. Ik zoek mijn [nieuwe] vaderland Italië en mijn afkomst is van de verheven Jupiter zelf.' – Vergilius' *Aeneïd* I 378 – 380

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 48).

⁹'Er is voor mij geen enkele hoop meer mijn oude vaderland te zien, of mijn dierbare kinderen of verlangde vader. Ze zullen hen straffen voor mijn ontsnapping en voor die schuld voldoening zoeken door de dood van die arme mensen.' – *Aeneïd* II 137 – 140

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 174).

Vergilius' *Georgica* I:

[...] iuvat imbribus actis
*progeniem parvam dulcisque revisere natos*¹⁰

Aeneis IV:

Ardet abire fuga dulcisque relinquere terras,
 attonitus tanto monitu imperioque deorum.¹¹

Maar ook *Pharsalia* IX:

Ille iacet, quem paci praetulit orbis,
 Caussaue nostra perit: patrios permitte Penates,
*Desertamque domum, dulcesque revisere natos.*¹²

Ook hier zien we dus weer een voorbeeld van de zogenaamde *homerische* schrijfwijze van de *Waltharius*-dichter. Bijna voor elk element in de *Waltharius*-verzen kunnen we verwijzen naar eerdere bronnen. Bij dergelijke verscheidenheid heeft het geen zin ons enkel te concentreren op het Lucanuselement binnen de aanhaling. Het is interessanter om te proberen de dynamiek van Lucanus' werking in de passage tegenover die van Vergilius bloot te leggen. We zullen nog in een soortgelijke situatie terecht komen bij onze bespreking van vers 845 (cf. infra, 4.3.2), waar we ongeveer dezelfde werkwijze zullen toepassen.

Toch zal bij vers 845 blijken dat de verschillende aangehaalde auteurs zich erg evenwichtig tegenover elkaar verhouden, terwijl we hier vaststellen dat we veel Vergiliuspassages als bron kunnen opnoemen tegenover maar één van Lucanus. Dit wijst erop dat Lucanus' invloed hier ondergeschikt is t.o.v. die van Vergilius. Ook ligt de context van de *Pharsaliapassage* (de pompeiaanse soldaten onder Cato smeken hun bevelhebber om terug te

¹⁰'Hij verheugt zich wanneer er buien zijn geweest, om zijn kleine familie en dierbare kinderen terug te zien.' – Vergilius' *Georgica* I 413 – 414

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*)

¹¹'Hij brandde om in een vlucht te vertrekken en die zoete gebieden achter te laten. Hij was overdonderd door zo'n waarschuwing en bevel van de goden.' – *Aeneis* IV 281 – 282

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*)

¹²'Hij is gevallen, die door de wereld werd verkozen boven vrede, en onze zaak is overleden: sta ons toe onze vaderlandse Penaten, ons verlaten huis en onze dierbare kinderen terug te zien.' – *Pharsalia* IX 229 – 231

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*)

keren na het overlijden van Pompeius) verder van die van het *Waltharius* dan b.v. *Aeneïd* I 378 – 380, waarin Aeneas zich voorstelt. Omdat het object van deze studie zich richt op onderzoek naar de invloed van Lucanus, zullen we niet elk Vergiliaans element even gedetailleerd behandelen. We kiezen ervoor om de *Pharsalia*-elementen naast die van het *Waltharius* te leggen en waar nodig overlappingsen met Vergilius aan te duiden. Hierbij willen we wel benadrukken dat in deze passage meer Vergiliuselementen te vinden zijn dan we zullen aanstippen. We werken schematisch:

Pharsalia-invloed op *Waltharius* 597 – 600

<i>Waltharius</i> 597 – 600	<i>Pharsalia</i> IX 229 – 231	Vergilius
-----------------------------	-------------------------------	-----------

Inhoudelijk:

- Wens terug te keren:

<i>concupiens revisere</i>	<i>permitte revisere</i>	<i>spes videndi</i> (<i>Aeneïd</i> II 137) <i>iuvat revisere</i> (<i>Georgica</i> I 413 – 414)
----------------------------	--------------------------	---

- Dingen om terug te zien:

<i>patriam</i>	<i>patrios Penates</i>	<i>patriam antiquam</i> (<i>Aeneïd</i> II 137)
<i>dulcem gentem</i>	<i>dulces natos</i>	<i>dulcis natos</i> (<i>Aeneïd</i> II 138) <i>dulcis natos</i> (<i>Georgica</i> I 414)

Verbaal:

- <i>patriam</i>	- <i>patrios</i>	- <i>patriam</i> (<i>Aeneïd</i> II 137)
- <i>dulcemque</i>	- <i>dulcesque</i>	- <i>dulcis</i> (<i>Aeneïd</i> II 138) - <i>dulcisque</i> (<i>Georgica</i> I 414)
- <i>revisere</i>	- <i>revisere</i>	- <i>revisere</i> (<i>Georgica</i> I 414)

Over deze passage kunnen we dus besluiten dat we inderdaad verschillende elementen uit *Pharsalia* IX 229 – 231 terugvinden in *Waltharius* 597 – 600, maar we moeten er wel rekening mee houden dat al deze elementen - en meer! - ook kunnen terugverwijzen naar Vergilius. Als we hier dus kunnen spreken over een invloed van Lucanus¹³, wordt deze in ieder geval overheerst door de invloed van Vergilius. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat Lucanus bij zijn eigen werk een soortgelijke schrijftechniek heeft gebruikt als de *Waltharius*-dichter en zo zijn eigen passage heeft gecomponeerd met bouwstenen uit Vergilius' werk. Dit zou verklaren waarom de verzen van zowel het *Waltharius* als

¹³Nota bene: het feit dat de *Waltharius*-dichter op andere plaatsen regelmatig verwijst naar *Pharsalia* IX maakt het aannemelijk dat hij deze passage inderdaad kende (cf. infra, 4.2.1, 4.2.3, 4.2.4, 4.3.3, 4.3.5). Dit doet wel niets af aan de conclusies over deze paragraaf.

de *Pharsalia* deze passages van Vergilius lijken te contamineren. Welke rol een eventuele eerdere contaminatie van Lucanus gespeeld heeft bij het creatieve proces van de *Waltharius*-auteur, is moeilijk te achterhalen.

4.1.3 Een afgeleide lans

Nadat *Waltharius* de lans van Patavrid heeft afgeleid, lezen we:

Dixit et in verbo nodosam destinat hastam,
Cuspide quam propria divertens transtulit heros.
Quae subvecta choris ac viribus acta furentis
*In castrum venit atque pedes stetit ante puellae.*¹⁴

Deze passage heeft twee elementen waarover bronnen kunnen gezocht worden. In de eerste plaats kan de bron aangeduid worden voor de omschrijving van de speer en het feit dat die afgeleid raakt. Het gaat om een passage om Vergilius:

Dixerat. Ille rudem nodis et cortice crudo
intorquet summis adnexus viribus hastam:
excepere aurae volnus; Saturnia Iuno
detorsit veniens, portaeque infigitur hasta.¹⁵

Interessanter voor deze studie is het bronnenmateriaal over de landing van de speer. We vermelden weer Vergilius:

Ergo alacris, cunctosque putans excedere palma,
Aeneae stetit ante pedes, nec plura moratus
tum laeva taurum cornu tenet, atque ita fatur¹⁶

¹⁴‘Zo sprak hij en tijdens zijn woorden richtte hij zijn knopige speer. De held duwde die met zijn eigen speerkop opzij en zond haar naar elders. Omdat ze in haar baan was meegesleept en in beweging gezet door de krachten van de razende man, kwam ze in het kamp terecht en plantte zich voor de voeten van het meisje.’ – *Waltharius* 890 – 891

¹⁵‘Dit had hij gezegd. Hij slingerde zijn speer, die ruw was door knopen en wilde bast, met zijn uiterste, samengeraapte krachten. Enkel de winden raakten gewond. Saturnus’ dochter Juno kwam en wendde de koers af en de schacht plantte zich in de poort.’ – Vergilius’ *Aeneïd* IX 743 – 746

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 60)

¹⁶‘Hoogmoedig dus, omdat hij dacht dat iedereen week voor de palm, stond hij voor de voeten van Aeneas. Zonder verder uitstel greep hij met zijn linkerhand de stierenhoorn en sprak als volgt.’ – *Aeneïd* V 380 – 382

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door D’Angelo (1991, p. 176)

maar ook Lucanus:

Iam domiti cessere duces, pacisque petendae
 Auctor damnatis supplex Afranius armis,
 Semianimes *in castra* trahens hostilia turmas,
Victoris stetit ante pedes. [...] ¹⁷

We merken dat de auteur voor het neerkomen van de speer verbaal materiaal ontleent uit de *Pharsalia*. Zowel Vergilius als Lucanus hebben in hun vers ook het syntagma *stetit ante pedes* gebruikt¹⁸, maar Lucanus vermeldt in het vers ervoor ook nog eens de beweging *in castra* (terwijl in het *Waltharius* de speer *in castrum venit*). Contextueel lijkt de *Pharsalia* passage ook beter aan te sluiten op die van het *Waltharius*. Daar lijkt namelijk ook een neerwaartse beweging geïmpliceerd: Afranius blijft wel waardig, maar komt toch als *supplex*, wat inhoudt dat hij zich eerder voor de voeten van Caesar *werpt* dan dat hij er gewoon voor gaat *staan*.

We kunnen er dus van uitgaan dat de *Waltharius*-dichter Lucanus in zijn achterhoofd hield bij het opstellen van vers 891, maar als we de passage van de afgeleide lans in zijn geheel bekijken, moeten we toch Vergilius als de dominerende bron beschouwen. Waar het landen van de speer eerder naar Lucanus lijkt te verwijzen, blijkt het belangrijkste syntagma om dit te beargumenteren ook bij Vergilius voor te komen. Verder lijken de voorgaande verzen over het afleiden en het vliegen van de speer ook afgeleid te zijn van Vergilius passages, wat erop wijst dat Vergilius voor deze passage de belangrijkste bron is, al kunnen we ook op de aanwezigheid van Lucanus wijzen. Dit betekent niet dat die aanwezigheid daarom niet belangrijk is. Het verweven van werk van de ene auteur, hoe subtiel ook, bij een contaminatie van bronnen uit een andere auteur, blijft een sterk poëtisch kunststukje. Lucanus' relatief kleine beïnvloeding draagt er hier dus toe bij om de 'blauwdruk' van deze passage complexer en daardoor rijker en mooier te maken.

¹⁷'De overwonnen officieren gaven zich over. De bevelhebber Afranius liet de wapens neerleggen en vroeg als smekeling om de vrede. Hij trok zijn halfdode troepen in het vijandelijke kamp en stond voor de voeten van de overwinnaar.' – *Pharsalia* IV 337 – 340

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 176)

¹⁸Het syntagma *stetit ante pedes* komt ook voor bij Augustinus Hipponensis: 'Non iuretis neque per caelum, quia thronus dei est, neque per terram, quia scabellum est pedum eius, quid mirum si in terra diabolus constitutus *ante pedes dei stetit* et coram illo aliquid locutus est?' (Augustinus Hipponensis' *De sermone Domini in monte* II 32: cit. *Brepolis*). Op dit verband, dat enkel gebaseerd is op een gemeenschappelijk syntagma, gaan wij hier echter niet dieper in. Idem voor Bonifatius' *Ars grammatica, de praepositione* 65: 'Quae quando casu suo et presso accentu pronuntiantur, praepositiones nuncupantur, ut maro Aeneas *stetit ante pedes*'. Cit. *Brepolis*.

4.1.4 Veel zwaarden en ingewanden

Ons laatste citaat binnen dit onderdeel is:

Hinc indignatus iram convertit in ipsum
 Waltharius humerumque eius de cardine vellit
 Perque latus ducto suffudit viscera ferro.¹⁹

Het gaat hier om het verseinde *viscera ferro*. Dit hoeft echter geen specifieke verwijzing te zijn, aangezien het twee relatief veelgebruikte woorden zijn, die netjes op het einde van een hexameter passen. We vinden dan ook een heleboel mogelijks aangehaalde *loci similes* en geven hier slechts een greep uit het gamma. Ten eerste uit *Pharsalia* II:

[...] *Infandum domini per viscera ferrum*
 Exegit famulus [...] ²⁰

Ook *Pharsalia* IV:

Ne nos, cum calido fodiemus viscera ferro,
 Desperasse putent. [...] ²¹

Van Ovidius ten eerste de *Amores*:

Non fuit armillas tanti pepigisse Sabinas,
 Ut premerent sacrae virginis arma caput;
E quibus exierat, traiecit viscera ferro
 Filius, et poenae causa monile fuit.²²

---

¹⁹Hierover verontwaardigd richtte Waltharius zijn woede op hem en rukte zijn arm van zijn gewricht. Hij liet zijn ingewanden stromen, door zijn zwaard in zijn zijde te stoten.' – *Waltharius* 1050 – 1052

²⁰Een dienaar stak het vervloekte zwaard in de ingewanden van zijn heer.' – *Pharsalia* II 148 – 149
 Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 176)

²¹Dat ze maar niet denken, wanneer wij onze ingewanden doorsteken met ons gewillig zwaard, dat we dat uit wanhoop deden.' – *Pharsalia* IV 511 – 512

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*).

²²Er was niet genoeg onderhandeld over de Sabijnse armbanden, zodat wapens het hoofd van de heilige maagd verpletterden. Een zoon doorboorde met het zwaard de ingewanden, waaruit hij was gekomen, en een halsketting was de reden voor die straf.' – Ovidius' *Amores* I x 49 – 52

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 67).

maar ook de *Metamorphoses*:

Nam de matre manus diri sibi conscia facti
*exegit poenas acto per viscera ferro.*²³

En ten slotte zelfs Prudentius' *Hamartigenia*:

Nos dignum Solomone nihil, nos degener inplet
*solus Abessalon lacerans pia viscera ferro.*²⁴

Naast wat we al hebben genoemd, kunnen uit de *Pharsalia* nog meer verzen worden opgesomd die niet precies hetzelfde verseinde hebben, maar één die er sterk op lijkt. Ook bij nog andere auteurs vinden we het verseinde terug. We zetten alle passages in bijlage C op een rij, maar maken er verder geen gebruik meer van. Het zou namelijk een nodeloos exhaustief werk zijn om ook deze vage verwijzingen erbij te betrekken.

Uit deze brede waaier aan mogelijke bronnen blijkt dat het ook hier gaat om een voorbeeld van de zogenaamde *homerische* schrijfwijze van de *Waltharius*-dichter, als het vers al bedoeld was als aanhaling. Hij brengt namelijk niet één, maar al deze passages in herinnering.

Verbaal-metrisch gezien is er geen reden om de *Pharsaliapassages* al dan niet als dominerend te beschouwen. Het *Waltharius*vers heeft het voorzetsel *per* gemeen met *Pharsalia* II 148, maar dat is te weinig om het te interpreteren als een verband op verbaal niveau. Ook de andere fragmenten lijken weinig tot geen verbaal-metrische verbanden te vertonen met de *Waltharius*passage, buiten het al genoemde *viscera ferro*.

Een onderzoek naar de inhoud van de contexten brengt ook weinig uitkomst. In het *Waltharius* slaat het vers op Waltharius die één van zijn vijanden, Tanastus, verslaat. Wanneer Waltharius de weerloze Trogus aanvalt, beschermt Tanastus hem met zijn schild. Waltharius wordt daardoor zo kwaad op Tanastus, dat hij hem in de enkele verzen die we geciteerd hebben, vermoordt.

Dit sluit niet aan bij de contexten van één van de andere passages. Zowel in *Pharsalia* IV 511, *Metamorphoses* VIII 532 als in *Hamartigenia* 580 gaat het om zelfdoding, wat dus een

²³‘Want door haar moederschap voelde ze zich schuldig over de daad van haar genadeloze hand en voltrok haar eigen straf met het zwaard in haar ingewanden.’ – Ovidius' *Metamorphoses* VIII 531 – 532
 Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*).

²⁴‘Niets wat Solomon waardig is, is in ons. Alleen de onttaarde Absalom, die zijn vrome ingewanden met het zwaard verminkte, is in ons.’ – Prudentius' *Hamartigenia* 579 – 580
 Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, *ibid.*).

volledig andere context is dan die van het *Waltharius*. Bij de andere twee passages gaat het enerzijds om een dienaar die zijn meester vermoordt (*Pharsalia* IV 511) en anderzijds om een zoon die zijn moeder doodt (*Amores* I x 51). Hierbij bestaat er dus een nauwe band tussen dader en slachtoffer, wat niet het geval is in het *Waltharius*, waar de tegenstrevers elkaar pas in de strijd hebben leren kennen. Geen van de genoemde verzen speelt zich trouwens af in de hitte van de strijd, wat wel zo is in het *Waltharius*.

Zowel verbaal-metrisch als inhoudelijk zijn er dus te weinig verbanden te vinden om hier over een echt citaat of allusie te spreken. Het verseinde *viscera ferro* past gewoon goed op het einde van een dactylische hexameter en bestaat uit relatief veel voorkomende woorden. Door het gebruik van deze formule toont de *Waltharius*-dichter zijn beheersing van de *langue poétique* en past hij zijn *homerische* schrijfwijze toe door elementen van verschillende auteurs in één vers te gebruiken. Lucanus is daarbij één van de mogelijke bronnen, maar is niet dominerend of ondergeschikt tegenover de andere.

4.2 Vormelijke verwijzingen met duidelijk inhoudelijk verband

In dit onderdeel behandelen we de aanhalingen waarbij het zuiver talige niveau wordt overstegen. We kunnen met andere woorden een inhoudelijk verband aanduiden tussen de Lucanuspassage en de context waarbinnen die in het *Waltharius* wordt aangehaald. Dit inhoudelijke verband is cruciaal om de poëtische waarde van de *Waltharius*-passage ten volle te kunnen vatten.

4.2.1 Een geografische aanhef

Bij de aanhef van het *Waltharius*, merken we al meteen een citaat uit Lucanus op:

*Tertia pars orbis, fratres, Europa vocatur,
Moribus ac linguis varias et nomine gentes
Distinguens, cultu, tum religione sequestrans.
Inter quas gens Pannoniae residere probatur,
Quam tamen et Hunos plerumque vocare solemus.
Hic populus fortis virtute vigebat et armis,
Non circumpositas solum domitans regiones,
Litoris oceani sed pertransiverat oras,*

Foedera supplicibus donans sternensque rebelles.
Ultra millenos fertur dominarier annos.²⁵

De passus van Lucanus:

Tertia pars rerum Libye, si credere famae
cuncta velis; at, si ventos caelumque sequaris,
pars erit *Europae*. Nec enim plus *litora* Nili
quam Scythicus Tanais primis a Gadibus absunt,
unde *Europa* fugit Libyen et *litora* flexu
Oceano fecere locum; sed maior in unam
orbis abit *Asiam*. [...] ²⁶

Wie op de hoogte is van de traditionele conventies bij de aanhef van een epos, merkt meteen dat de *Waltharius*-dichter een opvallende keuze heeft gemaakt. Volgens de traditie hoort de aanhef van een epos, zelfs vanaf het eerste vers, het onderwerp uit de doeken te doen, waarrond de handeling zich zal situeren. Kijken we naar hét grote voorbeeld van epos in het Latijn, nl. de *Aeneïd* van Vergilius, dan merken we dat dit ook daar het geval is.²⁷ Daarna volgt over het algemeen een schets van de gebeurtenissen, die zullen verhaald worden - een vooruitblik op wat de lezer of toehoorder te wachten staat. Het *Waltharius* wijkt daar duidelijk van af, want het echte verhaal begint pas echt vanaf vers 11 en de eerste verwijzing naar het hoofdpersonage, *Waltharius*, zelf doet zich pas voor in vers 78. In plaats van deze verduidelijking van het onderwerp en de handelingen, kiest de *Waltharius*-dichter (net als sommige andere auteurs uit zijn tijd) voor een ander soort verduidelijking. Hij schetst niet kort het verhaal, dat hij op het punt staat te vertellen, maar wel de

²⁵Een derde deel van de wereld, broeders, wordt Europa genoemd. Het onderscheidt verschillende volkeren naar gewoontes, talen en naam en zondert hen dan in religies af van elkaar volgens cultus. Het is aangetoond dat het Pannonische volk onder hen verblijft, dat wij echter meestal gewend zijn Hunnen te noemen. Dit krachtige volk bloeide op door moed en wapens en heerste niet alleen over de omliggende regio's, maar het was ook doorgetrokken tot de randen van de kusten van de oceaan en sneedde pacten met de onderdanige volkeren, maar sloeg rebellen neer. Hun heerschappij werd meer dan duizend jaar in stand gehouden.' - *Waltharius* 1 - 10

²⁶Een derde deel van de wereld, als je het gerucht wilt geloven, is Libië; maar als je oog had voor de winden en de hemel, zou het een deel van Europa zijn. De kusten van de Nijl zijn namelijk niet verder van de voorste Gades dan de Scythische Tanais, waar Europa Libië ontvlucht en met gebogen kustlijn plaats maakt voor de Oceaan; maar het grootste [deel] van de wereld komt toe aan Azië alleen.' - *Pharsalia* IX 411 - 417.

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 24).

²⁷*Arma virumque cano...* - De beroemde eerste woorden van Vergilius' *Aeneïd*.

geografische context waarin dit verhaal zich afspeelt. Hiervoor maakt hij in enkele verzen een verwijzing naar de geografische ligging van het gebied, waarin zijn verhaal begint.²⁸

Lucanus is duidelijk dominant aanwezig in deze passage. De meest opvallende gelijkenis is uiteraard het letterlijke en metrisch gelijke citaat *tertia pars*, waarmee het *Waltharius* aanvangt en dat letterlijk terug te vinden is in het *Bellum Civile*. Het erop volgende *rerum* is vervangen door het technischer *orbis* van enkele verzen later, dat in deze context echter dezelfde betekenis heeft. Toch gaan de gelijkenissen met Lucanus verder dan dat. Voor wie beide fragmenten kent, zit de passage op woordelijk niveau vol *Pharsalia*-echo's. We zetten ze even op een rijtje²⁹:

<i>Waltharius</i> 1 – 10	<i>Pharsalia</i> IX 411 – 417
1 Europa	413 Europa
	415 Europa
8 litoris	413 litora
	415 litora
8 oceani	416 Oceano
1 orbis	417 orbis

Inhoudelijk gezien gaat de passage van het *Waltharius* trouwens over Europa en de plaats van het Pannonische volk daarin, terwijl in de *Pharsalia* een redenering wordt opgezet waarom Libië ook een deel van Europa zou zijn.³⁰ Het gaat dus in beide gevallen om een uitleg over de indeling van Europa.

De aanwezigheid van Lucanus is niet alleen voelbaar over de hele aanhef, ze is ook logisch. De reden waarom de *Waltharius*-dichter ervoor koos om zijn epos aan te vangen met een geografische situering van de gebeurtenissen, is dat de cultuur van de hoge middeleeuwen een sterk encyclopedisch karakter had. Het motief van een wetenschappelijke uitleg bij het verhaalde was dus erg aantrekkelijk.³¹ Deze Lucanuspassage was ook in de 10e eeuw al gekend als technische, geografische uitleg over Europa, zoals we kunnen merken in de (relatief uitgebreide) behandeling ervan in de *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes*

²⁸Althof (1902, p. 77)

²⁹D'Angelo (1991, p. 166 – 167)

³⁰Brouwer (2006, p. 199)

³¹D'Angelo (1991, p. 166)

super Lucanum.³²

Zoals we al gezien hebben in het hoofdstuk over de algemene principes van Lucanusreceptie in de middeleeuwen, was Lucanus erg geliefd om naar te verwijzen in geografische passages (cf. supra, 3.2.3). Je bij dergelijke inhoud op Lucanus beroepen, gaf je tekst namelijk een hoger waarheidsgehalte. In die zin is de allusie naar de *Pharsalia* hier niet alleen inhoudelijk zinvol, maar zelfs cruciaal om de aanhef van het *Waltharius* ten volle te kunnen appreciëren. Verder is Lucanus niet zomaar een wetenschapper, hij is in de eerste plaats dichter. Door het feit dat hij epos schreef, was het voor de *Waltharius*-dichter dan ook eenvoudig om na een technische aanhef toch vlot over te gaan tot een episch verhaal, dankzij een verwijzing naar de poëet die beide kenmerken ook kon combineren.³³

We kunnen uit deze aanhaling dus de conclusie trekken dat de *Waltharius*-dichter Lucanus wel degelijk kende - als daar nog twijfel over mocht bestaan - en ernaar alludeerde in zijn eigen werk. Dit deed hij voor deze passage op een manier, die strookt met het verwachtingskader van het vorige hoofdstuk. Toch is Lucanus niet de enige, waarnaar de

---

³²*Commenta Bernensia*:

‘411 TERTIA PARS RERUM LIBIAE Epaphus Iovis en Io filius in Aegypto oppidum primum Memphin condidit. is Libyen filiam procreavit, unde Africa Libyae nomen accepit.

TERTIA PARS RERUM LIBIAE SI CREDERE FAMAЕ quidam diviserunt orbem in duas partes, ut Varro, id est Asiam et Europeam, quidam in tris Asiam Europam et Africam, ut Alexander, quidam in quatuor adiecta Aegypto, ut Timosthenes. Lucanus autem melius in duas dividit, scilicet ex cardinum contemplatione.

415 UNDE EUROPA FUGIT LIBIEN a quo loco id est a Gadibus.

UNDE EUROPA FUGIT LIBIEN ET LITORA FLEXU OCEANO FECERE LOCUM columnas Herculis, inter Europam et Africam freto interveniente.’

Adnotationes super Lucanum:

‘411 TERTIA PARS RERUM LIBYE subaudi ‘est’.

412 AT SI VENTOS CAELUMQUE SEQUARIS PARS ERIT EUROPAE nam cum Asia habeat totum eurum, boreae latus sinistrum, noti dextrum, Africa vero et Europa simul habent zephyrum, boreae latus dextrum, sinistrum noti, cum partitio sit aequa ventorum, si duas partes orbis accipimus, erit Africa potius in Europa.

413 NEQUE ENIM PLUS LITORA N. id est cum longior sit pars a Tanai ad Gades quam Nilo ad Gades, non est Africa pars orbis, sed potius Europae.

414 PRIMIS A GADIBUS ABSUNT ordo: neque enim plus litora Nili absunt a primis Gadibus quam Scythicus Tanais.

415 UNDE EUROPA F. id est a Gadibus.

416 FECERE LOCUM qua intrat ad Gades.

417 ORBIS ABIT A. id est maior pars orbis se in Asiam separavit.’

³³D’Angelo (1991, p. 167 – 168)

Waltharius-dichter hier alludeert. Strecker³⁴ verwijst in zijn tekstuitgave namelijk ook naar andere auteurs, waarvan Vergilius de voornaamste is.³⁵ We zien dat in een passage waar Lucanus de belangrijkste aanwezige is op verbaal en inhoudelijk niveau, de *Waltharius*-dichter toch vaak syntagma's uit Vergilius aanhaalt. Dit maakt deze verzen tot een duidelijk voorbeeld van wat bedoeld wordt met de zogenaamde *homerische* schrijftechniek, die we in hoofdstuk 2 bespraken en in het vorige onderdeel (cf. supra, 4.1) al vaststelden. Hier worden Lucanus en Vergilius weer tegenover elkaar uitgespeeld, maar dit keer is Lucanus duidelijk prominenter aanwezig.

Samenvattend kunnen we over de aanhef dus zeggen dat hij dienst doet als geografische situering van de actie, die gelegitimeerd wordt door verwijzingen naar Lucanus. Dit is een overtuigend bewijs dat de *Waltharius*-dichter inderdaad de *Pharsalia* kende en gebruikte. Verder merken we ook op hoe de schrijfmethode, die door D'Angelo werd omschreven als *homerisch*, hier op een erg zuivere manier wordt toegepast met Vergilius en Lucanus. Het is een duidelijk teken dat het ook bij andere passages, waarbij we dergelijke receptie van de *Pharsalia* vermoeden, geoorloofd is om het als dusdanig te interpreteren.

4.2.2 Over oorlogen, oorlogjes en het dagelijkse leven aan Atilla's hof

Verder wijst D'Angelo ons op nog een passage, die de aandacht verdient:

Militiae primos tunc Attila fecerat illos,
Sed haud immerito, quoniam, si quando moveret
Bella, per insignes isti micuere triumphos;
Idcircoque nimis princeps dilexerat ambos.³⁶

We vergelijken *Waltharius* 108 met de aanhef van het *Bellum Civile*:

Bella per Emathios plus quam civilia campos
iusque datum sceleri canimus, populumque potentem
in sua victrici conversum viscera dextra
cognatasque acies, et rupto foedere regni

---

³⁴Strecker (1951, p. 24)

³⁵Zie bijlage D voor de passages.

³⁶'Attila maakte hen toen tot aanvoerders van het leger, maar niet onverdiend, aangezien - als hij ooit oorlog voerde - zij schitterden door hun opvallende triomfen; hierdoor hield de leider enorm van beiden.'
- *Waltharius* 106 - 109

certatum totis concussi viribus orbis
 in commune nefas, infestisque obvia signis
 signa, pares aquilas et pila minantia pilis.
 Quis furor, o cives, quae tanta licentia ferri,
 Gentibus invisus Latium praebere cruorem?
 Cumque superba foret Babylon spolianda tropaeis
 Ausoniis, umbraque erraret Crassus inulta,
 Bella geri placuit nullos habitura *triumphos*?³⁷

Het gaat hier om het vers *Waltharius* 108 tegenover *Pharsalia* I 1. Wanneer we de structuur van het vers bekijken, bekomen we inderdaad argumenten om hier over een citaat van Lucanus te spreken. Eerst dient zich echter een ander argument aan, zij het van een zekere subjectieve aard. Het gaat er namelijk om dat hier de eerste woorden worden aangehaald van de aanhef van de *Pharsalia*. De praktijk leert dat de aanhef van een epos in veel gevallen één van de gekendste passages is van het werk. Voor bijna iedereen die Vergilius kent, gaat er bij het aanhalen van het *arma virumque cano* al een belletje rinkelen nog voor deze drie woorden volledig zijn uitgesproken. Even goed kan voor iemand die bedreven is in de Griekse letterkunde, de hele Ilias opgeroepen worden door slechts het thema *wrok* aan te raken met het juiste woord in de juiste metrische positie. Het is dus aannemelijk dat voor middeleeuwen die het *Bellum Civile* van Lucanus kenden, de twee woorden *bella per* in het begin van een vers wel degelijk genoeg waren om het te lezen als een aanhaling van de *Pharsalia*.

Dit terzijde gelaten, zijn er ook objectievere elementen, die ervoor pleiten het vers te lezen als een Lucanuscitaat. Ten eerste is er het feit dat het vers deel uitmaakt van een enjambement. Dit is een typische indicatie dat men een verwijzing moet veronderstellen. Het merendeel van de verzen van het *Waltharius* vormt op zich een mooi inhoudelijk geheel. Een echt enjambement is daarbij dus eerder uitzonderlijk en wordt regelmatig gebruikt om een aanhaling te kunnen inpassen. Dat maakt het aannemelijk dat de auteur

³⁷De erger dan burgerlijke strijd op de velden van Pharsalus en het recht dat gegeven werd door misdaad, bezingen wij, en dat het machtige volk met zijn overwinnende rechterhand naar zijn eigen ingewanden keerde en de speerpunt tot zijn verwanten. En na het breken van de alliantie over het bestuur, kwam er strijd voor de wereld, die hevig geschokt werd met al zijn krachten - een gemeenschappelijke blasphemie. Insignes werden gekeerd tegen onrustige insignes, gelijke Adelaars en speren gericht tegen speren. Welke razernij, burgers, welke mate van losbandigheid met het slagijzer? Was het bevorderlijk Latijns bloed te vergieten voor vijandige volkeren en, terwijl het hoogmoedige Babylon moest beroofd worden van haar Ausonische trofeeën en de ongewroken schim Crassus nog ronddwaalde, een oorlog te voeren die geen enkele triomf zou inhouden? - *Pharsalia* I 1 - 7

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 168)

dit enjambement nodig had om een vers te kunnen construeren met de structuur van 108. Deze versstructuur lijkt namelijk sterk uit Lucanus te ontleen.

De woordpositie is in beide verzen erg gelijkend. Na de initiële *bella per*, wordt de rest van het vers gestructureerd door een hyperbaton, dat bestaat uit een adjectief en een substantief in de accusatief mannelijk meervoud. (cf. *insignes... triumphos / Emathios... campos*). Dit kan moeilijk nog aan het toeval worden toegeschreven. Dergelijke *sententiae* van Lucanus oefenden namelijk een erg sterke aantrekkingskracht uit op de latere literatuur, wat zeker ook geldig is voor het middeleeuws Latijn.³⁸ Ten slotte vermelden we ook nog even dat het verseinde *triumphos* ook kan opgevat worden als een contextuele verwijzing op verbaal niveau naar *Pharsalia* I 12. Dit staat namelijk even verderop in het gedicht en deelt dit woord - evenals nog een initiële *bella!* - met het bewuste *Waltharius*vers. Door het hernemen van de initiële *bella* krijgt dit *Pharsaliavers* een zekere structurele waarde: men kan dit vers als het einde van de aanhef (en stemmingsinleiding) beschouwen. Deze aanhef wordt dan omkaderd door twee verzen met *bella*. Als de *Waltharius*-dichter dus de aanhef van het *Bellum Civile* aanhaalt, is het aannemelijk dat hij zich van deze omkadering bewust was.

Het achterhalen van een eventueel inhoudelijk belang van dit citaat is niet vanzelfsprekend. Sowieso zal één van de motieven van de *Waltharius*-dichter zich op poëtisch niveau bevonden hebben. De complexe opbouw van het vers toont een verregaande beheersing van het klassiek Latijn en de klassieke auteurs, zoals blijkt via de Lucanusaanhaling. Een ander motief wordt door D'Angelo benoemd als een bijzondere semiologische eis vanuit de context.³⁹ De passage waarin het vers zich situeert, is er namelijk één waarin de hoeveelheid citaten van klassieke auteurs sterk gedaald is.⁴⁰ Volgens D'Angelo is dit eraan te wijten dat het *Waltharius* op dat moment op een punt is aangekomen, waar de stijl en inhoud nogal *domestico* - huiselijk - is. Het gaat immers om het leven van de drie jongelingen aan

³⁸Cf. D'Angelo (1991, p. 168)

Nota bene: met dezelfde argumentatie kan ook in andere werken dit Lucanuscitaat gevonden worden, b.v. in Ermoldus Nigellus' *In honorem Hludowici III* 361 – 362 ('*Bella per angustos agitabant inproba calles, | Aedibus inclusi proelia nulla dabant.*' – Cit. *Brepolis*) en de *Passio sancti Mauricii* 129 – 133 ('*Tunc edicta volant, tunc cesaris ira tetendit | Bella per egregios, tunc horrida tela parari | Iussit insonantes, ut nullum demeret ultrix | Ex sanctis feritas, qui non sorberet acerbum | Omnia per gustum gelidae tentoria mortis.*' – Cit. *Brepolis*), wat dus eigenlijk bewijst dat men dit vers ook al in de 9e eeuw kende en gebruikte.

³⁹D'Angelo (1991, *ibid.*)

⁴⁰In Strecker (1951, p. 28 – 29) wordt voor *Waltharius* 107 – 108 verwezen naar 2 verzen uit de *Aeneis* (cf. bijlage E), maar dit slechts omwille van het syntagma *bella movere*, wat geen al te sterke argumentatie is - zeker wanneer we de zogenaamde *homerische* schrijfstijl van de auteur indachtig zijn. Verder maakt hij vanaf vers 100 tot 120 geen aanduidingen meer van klassieke auteurs.

het hof van Attila. Om terug aan te sluiten bij het verhaal, is er een ‘hard’ citaat nodig.⁴¹ Bij deze theorie moeten twee kanttekeningen gemaakt worden. Ten eerste impliceert dit idee, omdat het een nieuwe aansluiting bij het verhaal behandelt, dat het verhaal op de één of andere manier onderbroken is geraakt. De vraag is of dit inderdaad het geval is, aangezien de bewuste passage over het lot van de drie jongeren aan het hof van Attila een logisch vervolg is op het slot van het gedeelte over Attila’s exploten, dat er vlak voor komt. De krijgsgevangenen worden daar nog eens met name genoemd in de verzen vlak voor Attila arriveert in Pannonië, dus is het logisch dat de volgende passage gaat over hun lot eens ze in Pannonië zijn. Het is ook een logische verklaring voor wat er gebeurt in de scène, die volgt op het vertellen van hun jeugd: wanneer Gunther het verdrag met Attila breekt en Hagen dus noodgedwongen vlucht, voelen Attila en zijn echtgenote Ospirin een bijna ouderlijke bezorgdheid dat Waltharius hetzelfde zal doen. Dit verklaart dan weer hun latere daden, die uiteindelijk leiden tot de vlucht van Waltharius en de gevolgen daarvan. Het is dus een logische schakel in de gebeurtenissen, die in het *Waltharius* verteld worden. De omschrijving van het dagelijkse leven aan Attila’s hof is inhoudelijk zeker geen uitwijding, die verhaaltechnisch een nieuw aanknopingspunt aan de actie vraagt. De huiselijke scènes scheiden zich slechts stilistisch af van de rest van het verhaal, in die zin dat er - zoals gezegd - in deze passage opvallend weinig aanhalingen van de klassieken te vinden zijn. Dit aspect, dat wordt toegeschreven aan deze passage⁴², is niet consequent alleen geldig voor die scène, aangezien we dit kenmerk pas opmerken vanaf vers 100 en het eindigt op vers 120, terwijl de gehele scène over de jeugd van het drietal loopt van vers 96 t.e.m. 115. We kunnen ons dus de vraag stellen of dit voldoende noodzaak biedt om met een ‘hard’ citaat op de proppen te komen, waarmee we terug bij het verhaal kunnen aansluiten.

Een tweede kanttekening is dat, als we ervan uitgaan dat het vers inderdaad bedoeld was om op die semiologische eis een antwoord te bieden, de locatie van het vers daar niet zo geschikt voor is. Het vers staat namelijk niet op het einde van de scènes over de jeugd van de drie jongeren. Het vers situeert zich eerder in het midden van deze passage en vormt, in verbinding dan met vers 109, ten hoogste een overgang naar de omschrijving van Hildegondes leven aan Attila’s hof (dat uiteraard verschillend is van dat van de twee jongemannen). Als het dus inderdaad nodig is dat op het eind van deze passage een nieuwe aansluiting op de verhaallijn komt via een ‘hard’ citaat, dan faalt het vers in die functie. Het kan nl. vanuit zijn positie in het midden van die passage onmogelijk de functie vervullen van een overgangsvers om deze scène uit of de volgende in te leiden.

---

⁴¹D’Angelo (1991, *ibid.*)

⁴²Dit geponeerde stilistische verschil geldt trouwens niet voor aanhalingen uit b.v. de Bijbel.

Wel kunnen we een contextueel verband aanduiden op een erg basaal niveau. In een context van oorlogen, *bella*, van welke aard dan ook is een verwijzing naar de aanhef van een bekend epos uiteraard een sfeerscheppend element. Om de vraag te kunnen beantwoorden of dit citaat in zijn opvallende positie toch nog een diepere betekenis heeft dan dit, toetsen we de aanhef even aan het verwachtingskader, dat we in het vorige hoofdstuk hebben opgebouwd. Wanneer we de aanhef van Lucanus' epos bekijken - zeker in het licht van onze verwachtingshorizon -, wordt al van in het begin de visie van Lucanus op zijn materie duidelijk. Het thema van het *Bellum Civile* is tragisch:

Meteen daarna [sc. na een herinnering aan Vergilius en Homerus] wordt het hoofdmotief van het gedicht geïntoneerd: het verschrikkelijke en desastreuze aan *burgeroorlog*, die als een soort broederkrijg wordt opgevat.⁴³

De strijd, zoals omschreven in de aanhef, is trouwens *plus quam civilia* en krijgt bijna (en vanaf vers 70 letterlijk) een kosmische gestalte. Het gaat niet om de strijd tussen twee politiek tegengestelde belangengroepen, maar een *certatum totis concussi viribus orbis in commune nefas*, waarmee het bestaan zelf dus een radicaal andere vorm krijgt als gevolg van het gevecht. De aanhef maakt al op slag duidelijk hoe het komt dat Lucanus later als een *tragicus* kon worden beschouwd. Ze is namelijk doordrenkt van de vergankelijkheidsklacht en het *Theodizeemangel*-motief (cf. supra, 3.2.3).

Heel anders is het voor de *bella* waar het hier om draait in het *Waltharius*. We bevinden ons hier niet in een context van bloedige, zinloze afslachting, maar integendeel in het intieme gezinsleven van Atilla. Het gaat over de training en opvoeding van Hagen en Waltharius door hun 'voogd' en de *bella* die daarbij ter sprake komen, zijn weinig meer dan een voetnoot - als er zoiets bestond in de verhalende poëzie - bij dit gegeven. Zeker als we denken aan de representatie van de 'epische veldslagen' van de dappere Atilla (cf. infra, 4.3.5), weten we dat we ons bij de omvang en het belang van deze *bella* weinig moeten voorstellen. In plaats van de *broederkrijg*, die Lucanus ons voorschotelt, krijgen we hier dus eerder een omgekeerde context van *broederlijkheid*.

Er zijn verschillende mogelijkheden om deze gegevens te interpreteren. Een mogelijke piste is dat de *Waltharius*-dichter het kosmische van de burgeroorlog wou spiegelen aan het huiselijke van de opvoedingsscènes, maar dan rijst de vraag wat hij met dergelijk contrast wou bereiken. Een andere mogelijkheid is dat het een scherts is over het belang van Atilla's *bella* (cf. ook infra, 4.3.5). Deze verwijzing zou dan wel erg subtiel zijn - aangezien de passage in de eerste plaats gaat over de opvoeding en training, niet over eventuele gevechten

---

⁴³Brouwer (2006, p. 34)

van Atilla -, maar aangezien de *Waltharius*-dichter soms uitblinkt in subtiliteiten, kan ook deze interpretatie een zekere waarde hebben.

De interpretatiepiste, die misschien het meest wenselijk is, bekomen we via de scholiatraditie. Waar de context in de passages van het *Waltharius* en de *Pharsalia* erg verschillend is, wanneer we ze rechtstreeks met elkaar vergelijken (behalve misschien op het basaal niveau dat we eerder uitlegden), vinden we via de *Commenta* en *Adnotationes* toch een verband tussen de Lucaniaanse *bella* en een huiselijke context. De wreedheid van de *bella plus quam civilia* wordt daar namelijk geïnterpreteerd als die van oorlogen, die niet alleen binnen hetzelfde volk, maar zelfs onder familie en vrienden gevoerd worden.⁴⁴

Dit gegeven maakt het aannemelijk dat de *Waltharius*-dichter in deze vredevolle, broederlijke context al een onderhuidse spanning wou opbouwen naar wat verderop komt. In het taalgebruik van deze passage, worden Hagen en Waltharius nagenoeg als een organisch geheel behandeld. Ze komen niet als individu naar voor, maar zijn samen de *iuvenes ambos* (*Waltharius* 100), die in alles gelijk behandeld worden en handelen. In deze situatie verhouden ze zich tegenover elkaar als broers. Dergelijke band is binnen een Germaanse epische context niet vrijblijvend. Daar wordt er namelijk een onderscheid gemaakt tussen 2 soorten vriendschappen: de *erborn vriunt* (aangeboren, binnen de eigen of een bevriende familie) en de *gemachet vriunt* (zelf gesloten vriendschap, b.v. door zij aan zij te vechten). Beiden worden verwacht elkaar altijd bijstand en steun te kunnen verlenen.⁴⁵ *Waltharius* en Hagen worden aangeduid als een treffend voorbeeld van dit soort vriendschapsbanden.⁴⁶ Bij hen lopen beide soorten vriendschappen namelijk door elkaar: ze worden als familie opgevoed, maar zijn dankzij vers 108 ook wapenbroeders - ze zijn elkaars *erborn én gemachet vriunt* tegelijk!

Als het *Waltharius*, een humoristisch epos, ergens tragische trekken vertoont, dan komen deze voort uit deze verhouding en de vijandigheid waarin ze desondanks terechtkomen. Vanaf vers 1089, bijna aan het eind van het epos, begint Hagen namelijk te tobben over het onmogelijke dilemma waar hij voor staat: trouw blijven aan zijn familieband en de strijd aanbinden met Waltharius (die zijn neef had gedood) of trouw blijven aan de broederband met Waltharius en zijn neef tekort doen. Het gevolg van dit tobben is, zoals de lezer al op voorhand weet, dat Hagen inderdaad ten strijde trekt, met alle gevolgen van dien. Hoewel de *Waltharius*-dichter bijna altijd wel een kleine knipoog in zijn werk verbergt, neemt dat niet weg dat hij in die scènes soms oprecht aan het tragische raakt. Beiden

⁴⁴In de *Commenta Bernensia* ‘inter generum et socerum gesta’ en in de *Adnotationes super Lucanum* ‘inter generum enim et socerum gerebantur’.

⁴⁵Vollmann (2001, p. 509)

⁴⁶Vollmann (2001, p. 510)

beroepen er zich bij hun breuk op dat de andere hun *Beistandspakt*, dat zeker binnen hun soort vriendschap onaantastbaar zou moeten zijn, had verbroken. Beiden worden dus tegen hun wil gedwongen tot verbreken van hun eensgezindheid.⁴⁷ Het is erg aannemelijk dat een lezer met voorkennis over het verhaal van Waltharius dergelijk ‘tragisch’ citaat (zeker binnen de interpretatie dat het gaat om *bella* tussen vrienden en verwanten) kon zien als een angel in de zorgeloosheid van hun gezamenlijke opvoeding, een voorafspiegeling van de tragiek die nog moet komen en des te groter zal zijn naarmate de band tussen beide jongelingen sterker wordt in deze passage.

Dit citaat vormt dus op verschillende vlakken een uitdaging. Het werd in het *Waltharius* verwerkt met poëtische kundigheid, waarbij het spel met het metrum en de woordschikking bijna even belangrijk is als de woordelijke echo aan het begin van het vers. De interpretatie van het belang ervan als allusie stuit dan weer op moeilijkheden door de vreemde contextuele incongruentie tussen de passage in het *Waltharius* en die in de *Pharsalia*. De meest aannemelijke verklaring is dat de verwijzing bedoeld was als een soort sinistere vooruitblik op de tragische confrontatie tussen Waltharius en Hagen die nog volgt. In ieder geval wordt Lucanus hier aangewend tot versterking op vlak van de *langue poétique* en als sfeerscheppend element bij een vers dat gaat over oorlogen of oorlogjes.

4.2.3 Water en wijn

In *Waltharius* 224 – 226 lezen we:

Illa mero tallum complevit mox pretiosum
 Porrexitque viro, qui signans accipiebat
 Virgineamque manum propria constrinxit. [...] ⁴⁸

Hiernaast leggen we *Pharsalia* IX 500 – 503:

[...] conspecta est parva maligna
 unda procul vena, quam vix e pulvere miles
 corripens patulum galeae confudit in orbem
 porrexitque duci. [...] ⁴⁹

---

⁴⁷Vollmann (2001, *ibid.*)

⁴⁸‘Zij vulde dadelijk een waardevolle roemer met ongemengde wijn en bood het de man aan, die het met een kruisteken ontving en de meisjeshand greep met de zijne.’ – *Waltharius* 224 – 226

⁴⁹‘Men zag van ver een kleine, troebele waterstroom, die een soldaat maar net uit het stof kon opvangen. Hij goot het in zijn open helmrand en bood het de veldheer aan.’ – *Pharsalia* IX 500 – 503
 Het verband werd opgemerkt door D’Angelo (1991, p. 170)

Strecker herinnert voor dit vers aan Vergilius⁵⁰, maar behalve een gemeenschappelijk syntagma hebben beide passages weinig met elkaar gemeen. In de *Pharsalia* IX 503 vinden we daarentegen hetzelfde syntagma in dezelfde metrische positie (nl. *porrexitque* als versbegin), gevolgd door een tweelettergrepig woord in de datief - waarvan de eerste lettergreep een daling is en de tweede een heffing - en dan de cesuur. Daarnaast is er ook nog een contextueel verband.

In de *Pharsalia* lezen we hoe een anonieme *miles* uit het leger van Cato in zijn helm wat troebel water kan opvangen, terwijl ze marcheren door de woestijn van Libië. Het is een context van grote spanning: waar dit water op zich weinig waard is, wordt het in deze irreële sfeer kostbaarder dan goud.⁵¹ In tegenstelling tot wat de soldaat waarschijnlijk verwacht wanneer hij dit respectvol aan zijn veldheer aanbiedt (*porrexitque duci*), is de reactie van Cato minachtend.⁵²

Op dezelfde manier is er een onderhuidse spanning wanneer Hildegonde aan Waltharius de beker wijn geeft. Het tafereel lijkt voor de huidige lezer misschien alledaags, maar toch is er meer aan de hand:

This scene is important because it marks a formal, though private, engagement of Walter and Hildegund, whom the poet will often call sponsus (“betrothed” or “bride-groom”) and sponsa (“betrothed” or “bride”).⁵³

Dit zegt de dichter zelfs expliciet, terzijde bij het vervolg van de scène:

(Ambo etenim norant de se sponsalia facta)⁵⁴

---

⁵⁰Strecker (1951, p. 33):

‘Quare agite, o iuvenes, tantarum in munere laudum
cingite fronde comas et pocula porgite dextris
communemque vocate deum et date vina volentes.’ – Vergilius’ *Aeneis* VIII 273 – 275
Cit. *Perseus Digital Library*

⁵¹D’Angelo (1991, p. 170):

Cf. ‘incensusque dies, manant sudoribus artus,| arent ora siti [...]’ – *Pharsalia* IX 499 – 500

⁵²‘[...] “mene” inquit “degener unum
miles in hac turba vacuum virtute putasti?
usque adeo mollis primisque caloribus inpar
sum visus? quanto poena tu dignior ista es,
qui populo sitiente bibas!” sic concitus ira
excussit galeam, suffecitque omnibus unda.’ – *Pharsalia* IX 505 – 510

⁵³Ring (2005, p. 2, voetnoot 8)

⁵⁴‘(En beiden wisten dat ze hun verlovingsrite hadden voltrokken)’ – *Waltharius* 229

Hoewel beiden met elkaar verloofd waren door hun ouders⁵⁵, komt hun verloving hier op hun eigen initiatief. Dit kan wijzen op een vermenging van 2 versies van het verhaal, maar in ieder geval gebeurt het vermengen van deze beide motieven niet zonder reden:

The poet has used both motifs to create a complex psychological situation. The basic elements of this situation are as follows: 1) Walther and Hildegund know that they have been betrothed by their parents, but they have never mentioned this fact to each other; 2) they are in love with each other but have never expressed it openly; 3) both want to escape from their captivity as hostages of Atilla; 4) both are afraid of being betrayed to Atilla in case they misread each other's feelings and intentions.⁵⁶

Deze ontmoeting blijkt levensgevaarlijk: ze weten van de verloving aan elkaar, maar wie het eerst spreekt over samen vluchten om deze waar te maken, loopt het gevaar aan Atilla verraden te worden. Vandaar ook de omzichtige termen waarmee Waltharius haar met deze mogelijkheid 'confronteert' of 'uitdaagt' (*provocat* in vers 230): hij heeft het over hun *exilium* (vers 231), zonder over een eventuele vlucht te beginnen, en over wat hun ouders gepland hadden voor hun *future* (vers 233) i.p.v. expliciet over de verloving te spreken. Daarna vraagt hij hoe lang ze nog zullen zwijgen over *haec ipsa* (vers 234) zonder dat te expliciteren. Hoewel dit uitnodigt tot medeplichtigheid en vlucht, is er altijd nog een weg terug voor allebei. Op een zelfde subtiele manier probeert Hildegonde ook in haar reactie hierop expliciete uitspraken te vermijden, maar beantwoordt wel Waltharius' uitdaging tot medeplichtigheid, als hij ten minste inderdaad hetzelfde denkt als zij. Pas dan is het gevaar voor Waltharius geweken om openlijk over vluchtplannen te spreken.⁵⁷ Zowel bij Lucanus als in het *Waltharius* is er dus impliciet levensgevaar (respectievelijk door dorst en door verraad), waarbij het ontvangen of weigeren van wat iemand *porrexit* een cruciaal gegeven is. Ook de wijn krijgt hierdoor een symbolische meerwaarde in deze context van spanning.

Wanneer Waltharius zijn liefde aan het meisje verklaart, krijgt hij tegen de verwachting in ook eerst een schijnbaar minachtende reactie op zijn woorden⁵⁸, die zoals gezegd voortkomt

⁵⁵Cf. *Waltharius* 80 – 82 en 232 – 233

⁵⁶Westra (1980, p. 53)

⁵⁷Westra (1980, p. 54 – 55)

⁵⁸'Virgo per hyroniam meditans hoc dicere sponsum

Paulum conticuit, sed postea talia reddit:

"Quid lingua simulas, quod ab imo pectore damnas,

Oreque persuades, toto quod corde refutas,

Sit veluti talem pudor ingens ducere nuptam?" – *Waltharius* 235 – 239

uit haar angsten binnen deze gespannen context. Pas daarna spreken ze een wederzijdse liefdesverklaring uit, die cruciale gevolgen heeft voor het vervolg van het epos.

Wij vatten de verbanden tussen beide verzen nog eens schematisch samen:

Waltharius 225 t.o.v. *Pharsalia* IX 503

	<i>Waltharius</i>	<i>Pharsalia</i>
Metrisch-verbaal:	<i>Porrexitque viro</i>	<i>Porrexitque duci</i>
Contextueel:	<ul style="list-style-type: none"> - Spanning in de context - Troebel water wordt aangeboden: kostbaar, want deel van verlovingsrite (cf. v 229) - Reactie op goede bedoeling: schijnbaar minachtend (cf. v 235 – 239) 	<ul style="list-style-type: none"> - Spanning in de context - Beker wijn wordt aangeboden: kostbaar, want zeldzaam in woestijn (cf. v 499 – 500) - Reactie op goede bedoeling: minachtend (cf. v 505 – 510)

Rest ons nog het even te hebben over een verkeerde indruk, die deze allusie zou kunnen wekken, omdat ze zich situeert in een typerende scène met Cato. Dat in deze gespannen en romantische, maar ook vrome (*Waltharius* aanvaardt de beker *signans!*) context een verwijzing staat naar een scène waarin Cato ethisch getypeerd wordt, is niet helemaal verwonderlijk (cf. supra, 3.2.1). In die zin zou men hun handelingen hier volgens die ethiek kunnen beoordelen en het contrast des te groter kunnen beschouwen met wat uiteindelijk de eerste plannen van het jonge paar zijn: Atila beroven en als een dief in de nacht vluchten.⁵⁹ Dergelijke theorie lijkt ons echter te ver gaan. Het *porrexitque duci* van de *Pharsalia* houdt als citaat namelijk meer verband met de *miles* dan met de *dux*. We zouden eerder (ook) een verwijzing verwachten naar de woorden en daden van Cato zelf die deze passage tot ethisch maken. De argumentatie lijkt ons dus te zwak om enige link te veronderstellen tussen Cato's ethiek en deze *Waltharius*passage.

We kunnen dus besluiten dat *Waltharius* 225 een opvallende metrisch-verbale *locus similis* heeft met de *Pharsalia*. Zoals blijkt uit een detailanalyse van deze scène tussen *Waltharius* en Hildegonde in zijn geheel⁶⁰, blijkt dat de auteur een heel zorgvuldige compositie heeft gemaakt, vol subtiele zinspelingen, om een erg gespannen situatie te schetsen. Dit feit op zich stimuleert al een interpretatie van het Lucanuscitaat als een allusie, die de spanning

⁵⁹Zie bijlage A voor de volledige planning van *Waltharius* in zijn eigen woorden.

⁶⁰Cf. Westra (1980)

en inhoud van de passage helpt dragen. Het object van het *porrexitque* heeft namelijk in beide gevallen een belangrijke meerwaarde, die de daarop volgende gebeurtenissen hun belang geeft.

4.2.4 Een drietand die vliegt als een slang

Wanneer Helmnod de drietand werpt waarmee hij de vierkamp uitlokt, lezen we:

Misit in adversum magna cum voce tridentem
 Edicens: “ferro tibi finis, calve, sub isto!”
Qui ventos penetrans iaculorum more coruscat,
Quod genus aspidis ex alta sese arbore tanto
 Turbine demittit, quo cuncta obstantia vincat.⁶¹

Dit fragment heeft lange tijd voor interpretatieproblemen gezorgd, omdat men *ut* las i.p.v. *quod* in vers 993. Dit kwam doordat men *iaculorum* afleidde van *iaculum* (projectiel), wat een betrekkelijke bijzin onmogelijk maakte. Men verkoos dus een lezing met *ut*, wat een ingewikkelde dubbele vergelijking tot gevolg had.⁶² Het was Meyer, die voor het eerst met de suggestie kwam om in plaats van die interpretatie *iaculorum* af te leiden van *iaculus*.⁶³ Nu is de *Jaculus* een (onbestaande) slangensoort, die zijn prooi doodt door er zich met alle geweld op te werpen vanuit een boom. Deze suggestie zorgde er niet alleen voor dat een lezing met *quod* mogelijk werd, maar ook dat de interpretatie van de passage in zijn geheel duidelijk werd.

Eens we bij slangen zijn aangekomen, bevinden we ons op één van Lucanus' geliefkoosde terreinen (cf. supra, 3.2.3). Wanneer we in zijn werk de *Jaculus* tegenkomen, lezen we:

Ecce procul saevus sterilis se robore trunci
Torsit et immisit (iaculum vocat Africa) serpens:
 Perque caput Paulli transactaque tempora fugit.
 Nil ibi virus agit: rapuit cum vulnere fatum.⁶⁴

⁶¹Hij wierp zijn drietand naar zijn tegenstander en riep met luide stem: “Je einde komt door dit ijzer, kale!” Het doorspietste de winden en straalde zoals *Jaculussen* dat doen; het soort van slang dat zich met zo'n geweld uit een hoge boom afvuurt, dat ze elk obstakel overwint.' – *Waltharius* 990 – 994

⁶²D'Angelo (1991, p. 178)

⁶³Meyer (1873, p. 373)

⁶⁴Kijk! Een wilde slang (Afrika noemt het een *Jaculus*) krulde zich in de verte stevig rond een vruchteloze stam en slingerde zichzelf. Nadat hij het hoofd en de slapen van Paullus doorboord had, vluchtte hij. Het bracht daar geen enkel gif aan: hij roofde zijn leven met die wond alleen.' – *Pharsalia* IX 822 – 825

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 177 – 178)

In deze omschrijving kunnen we inderdaad de slang herkennen waarmee de drietand in het *Waltharius* wordt vergeleken. Verbaal-metrisch vinden we een verband bij de verschelften waarin de slang zichzelf ‘afvuurt’. *Turbine demittit* is metrisch hetzelfde als *torsit et immisit* en beiden bevatten een samengestelde vorm van *mittere*. Lucanus is echter niet de enige die over de *Jaculus* schreef. Meyer⁶⁵ stelt voor om een passage uit Solinus’ *Collectanea Rerum Memorabilium* als bron voor het *Waltharius* te beschouwen:

Iaculi arbores subeunt, e quibus vi maxima turbinati penetrant animal quodcumque obvium fortuna fecerit.⁶⁶

Het gaat hier natuurlijk om proza, niet om poëzie, maar op verbaal niveau merken we inderdaad overeenkomsten op. Solinus heeft ook *arbores* zoals *Waltharius*’ *arbore*, terwijl Lucanus het op *trunci* houdt (ev. een *pars pro toto*). Verder kunnen we ook - met wat goede wil - in *obstantia* en *cuncta* verwijzingen zien naar *obvium* en *quodcumque*. Toch is deze uitleg blijkbaar niet helemaal bevredigend, want Strecker verwees nog naar de volgende passage uit Isidorus’ *Etymologiae*:

Iaculus serpens volans. De quo Lucanus: “Iaculique volucres.” Exiliunt enim in arboribus, et dum aliquod animal obvium fuerit, iactant se super eum et perimunt; unde et iaculi dicti sunt.⁶⁷

Over een mogelijke keuze voor Solinus als bron, zet hij erbij:

Dass der Dichter den Solinus benutzt hat, dessen Text (27,30) ebenfalls anklingt, ist wohl nicht anzunehmen.⁶⁸

Ook het idee van Isidorus als bron is een waardevolle suggestie. Dezelfde woorden, die we daarnet hebben aangeduid voor Solinus, vinden we ook bij Isidorus terug, al is dat onder weer andere vormen: *arboribus*, *obvium* en *aliquod*.

⁶⁵Meyer (1873, p. 373 – 374)

⁶⁶‘Jaculussen klimmen in bomen, waaruit ze met grote draaikracht welk dier dan ook doorboren, dat toevallig ter beschikking was.’ – Solinus’ *Collectanea Rerum Memorabilium* XXVII 30
Cit. *The Latin Library*

Het verband werd opgemerkt door Meyer (1873, p. 374).

⁶⁷‘De *Jaculus* is een vliegende slang. Lucanus zegt hierover: “[het zijn] vliegslangen.” Ze springen namelijk uit bomen en, wanneer één of ander dier ter beschikking is, werpen ze zich erover en vermoorden ze het. Daarom werden de slangen ook zo genoemd.’ – Isidorus Hispalensis’ *Etymologiae* XII IV 29
Cit. *The Latin Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 65)

⁶⁸Strecker (1951, *ibid.*)

Welk van de interpretaties heeft het bij het rechte eind? Zwierlein verdedigt erg overtuigend Solinus als bron, omdat hij ook wijst op de passage die erbij hoort, nl. XXVII 31. Daar lezen we *plures diversaeque aspidum species*.⁶⁹ Zwierlein vat *quod genus aspidis* van het *Waltharius* dan op als een echo van Solinus' *plures diversaeque aspidum species*.

Voor deze studie maakt het eigenlijk minder uit of *Waltharius* 992 – 994 nu van Solinus dan wel van Isidorus of van allebei is afgeleid. Belangrijker is dat deze beide auteurs Lucanus als bron kennen voor hun eigen werk over slangen.⁷⁰ Welk van beide de *Waltharius*-dichter dus ook als bron genomen heeft, het gaat hier sowieso om een onrechtstreekse invloed vanuit Lucanus. Er is ook een rechtstreeks verbaal-metrisch verband te vinden met de *Pharsalia*, waardoor Lucanus op twee manieren resoneert in deze passage. De zogenaamd *homerische* schrijfwijze neemt hier dus een specifieke vorm aan: Lucanus en Lucanusreceptie worden vermengd aangehaald. Om tot een juiste interpretatie van het vers te komen (dus met *Iaculus* i.p.v. *iaculum*), moet er rekening gehouden worden met deze aanhaling. Ten slotte is het erg interessant op te merken dat ook in dit werk sporen zijn terug te vinden van Lucanus' beroemde slangenpassages, die ook hier ongetwijfeld *una delle pagine che più hanno scosso ed affascinato l'immaginario - letterario e non - del Medioevo*⁷¹ zijn.

4.3 Vormelijke verwijzingen met mogelijk inhoudelijk verband

In dit gedeelte hebben we de verzen ondergebracht, waarvan het minder duidelijk is of het gaat om een Lucanuscitaat met contextueel verband, of waarbij een eventueel contextueel verband minder uitgesproken is. In het licht van het vorige onderdeel, waarin we konden vaststellen dat er wel degelijk allusies naar Lucanus met inhoudelijk verband in het *Waltharius* voorkomen, wordt het natuurlijk wel aannemelijker dat we de hier behandelde aanhalingen ook zo kunnen beschouwen.

Onze werkwijze hier is de volgende: eerst brengen we argumenten aan waarom we het vers als een Lucanuscitaat hebben beschouwd. Daarna proberen we te onderzoeken of het ook (inhoudelijk) kan geïnterpreteerd worden als een allusie, als we ervan uitgaan dat het wel degelijk een citaat is. Voor wie niet akkoord gaat met die premisse, vervalt het resultaat

⁶⁹'vele verschillende soorten slangen' – Solinus' *Collectanea Rerum Memorabilium* XXVII 30

Cit. *The Latin Library*

Het verband werd opgemerkt door Zwierlein (1970, p. 169).

⁷⁰D'Angelo (1991, p. 178)

⁷¹D'Angelo (1991, p. 179)

van dergelijke analyse natuurlijk volledig.

4.3.1 Curio's echo

In het vorige hoofdstuk vermeldden we al even de populariteit van het volgende citaat van Curio:

Tolle moras: semper nocuit differre paratis.⁷²

Als, zoals uit de voorgaande citaten al is gebleken, de *Waltharius*-dichter Lucanus inderdaad kende en gebruikte, is het aannemelijk dat hij ook dit vers in zijn werk opnam. Het bleek namelijk erg populair voor Lucanus' nawerking in de middeleeuwen, dankzij de "citabilità" di questo tipo di espressioni, facili da ricordare appunto per la loro brevità e concettosità.⁷³ Ook in het *Waltharius* merken we dus citaten van dit vers. Een eerste voorbeeld vinden we hier:

Venerat interea satrapae certissima fama
Quandam, quae nuper superata, resistere gentem
Ac bellum Hunis confestim inferre paratam.⁷⁴

Zoals D'Angelo opmerkt⁷⁵, moeten we bij dit vers ook een Vergiliuscitaat⁷⁶ vermelden, dat woordelijk nog dichter staat bij het *Waltharius*vers:

Bellum etiam pro caede boum stratisque iuencis,
Laomedontiadae, bellumne inferre paratis,
et patrio Harpyias insontis pellere regno?⁷⁷

Het feit dat het hier gaat om een citaat, wordt o.a. bevestigd door de ongewone woord-
schikking. De vraag is nu waarom we deze aanhaling eerder Lucaniaans dan Vergiliaans

⁷²'Hef [elk] oponthoud op. Voor wie voorbereid is, is uitstellen altijd schadelijk.' – *Pharsalia* I 281

⁷³D'Angelo (1991, p. 168)

⁷⁴'Ondertussen kwam een vrij zeker gerucht naar de stadhouder, dat een zeker ras in opstand kwam, dat onlangs was veroverd en haastig bereid was oorlog met de Hunnen te leveren.' – *Waltharius* 170 – 172
Het verband werd ontdekt door D'Angelo (1991, p. 169).

⁷⁵D'Angelo (1991, p. 169)

⁷⁶D'Angelo (1991, *ibid.*) beschouwt het voorstel van Althof hierover, nl. 'Sive Getis inferre manum lacrimabile bellum' – *Aeneis* VII 604 (Cit. *Perseus Digital Library*), als onwaarschijnlijk.

⁷⁷'Een oorlog omwille van de moord op koeien en voor gesneuvelde kalveren - zonen van Laomedon, hebben jullie je voorbereid zo'n oorlog te voeren en de onschuldige Harpijen uit hun thuisland te verdrijven?' – *Aeneis* III 248

Cit. *Perseus Digital Library*

zouden interpreteren. Het antwoord is dat de ‘geest van de contexten’⁷⁸ voor Lucanus pleit. In beide gevallen staat het idee van haast namelijk centraal. Bij Lucanus gebruikt Curio het vers om Caesar tot snelheid aan te manen om verder te gaan met zijn burgeroorlog; in het *Waltharius* wordt in het vers de snelheid uitgedrukt van het opstandige volk dat de Hunnen *infestim* aanvalt. Snelheid bij het handelen komt in beide gevallen zelfs als een deugd naar voor. Curio beschouwt dit als een deugd voor een paraat mens en in het *Waltharius* is dit het beste antwoord van de Hunnen op de snelheid van de opstandelingen. Dit element ontbreekt bij het Vergiliusvers.

Een bevestiging van dergelijke Lucaniaanse interpretatie vinden wij in het feit dat deze reminiscentie later in dezelfde context terugkomt.⁷⁹ We kijken naar *Waltharius* 325:

Tandem dilectam vocat ad semet mulierem,
*Praecipiens causas citius deferre paratas.*⁸⁰

Ook hier is sprake van haast. Hildegonde moet namelijk *citius* de voorwerpen brengen, waarvan ze eerder hadden afgesproken dat ze ervoor zou zorgen. Het is het moment waarop heel Atilla’s hofhouding, door Waltharius dronken gevoerd, in slaap is gevallen en de held hoopt dan ook zo snel mogelijk te vertrekken, zodat hij een voorsprong kan opbouwen. Ook op een ander niveau verbindt ‘snelheid’ beide passages aan elkaar, namelijk op structureel niveau. Het gaat hier om fundamentele acties in de verhaallijn, die de ontwikkeling van de gebeurtenissen versnellen. In Curio’s speech komen we te weten dat Pompeius gehoord heeft over Caesars daden (de oversteek van de Rubicon en de aanval op Ariminum) en tot handelen is overgegaan. Het is het werkelijke begin van de burgeroorlog. Ook voor Waltharius is de teerling geworpen, want de Hunnen zijn al uitgefeest en alle voorbereidselen voor de reis zijn getroffen. Het gaat dus om een kentering in de verhaallijn: zowel voor Caesar als voor Waltharius is er nu geen weg terug.⁸¹

Graag voegen wij hier nog één *Waltharius*vers aan toe:

Dixit et a tergo saltu se iecit equino,
Hoc et Guntharius nec signior egerat heros
*Waltharius, cuncti pedites bellare parati.*⁸²

⁷⁸D’Angelo (1991, *ibid.*)

⁷⁹Cf. D’Angelo (1991, *ibid.*)

⁸⁰‘Uiteindelijk riep hij zijn geliefde vrouw bij zich en beval snel de bereide voorwerpen uit te halen.’ – *Waltharius* 324 – 325

Het verband werd opgemerkt door D’Angelo (1991, p. 170)

⁸¹D’Angelo (1991, p. 169 – 170)

⁸²‘Hij sprak en met een sprong wierp hij zich van de rug van het paard en Gunther en de held Waltharius deden - niet trager! - hetzelfde. Allen waren bereid te voet te vechten.’ – *Waltharius* 1280 – 1281

Op verbaal niveau is dit citaat minder sterk dan beide voorgaande, maar qua metriek ziet het verseinde *bellare parati* er hetzelfde uit als zijn voorgangers en heeft dezelfde woordschikking (infinities + *paratus*). Verder pleit het feit dat we hier een enjambement vinden ook voor de interpretatie van het vers als een aanhaling.⁸³ Naar welke *locus* zou dit vers dan anders verwijzen, dan het gekende Lucanusvers? Ook de context van dit vers is dezelfde: het speelt zich af vlak voor de eindstrijd van Waltharius tegen Gunther en Hagen. De laatste pogingen om Hagen van de strijd af te houden zijn mislukt en nu is er geen weg meer terug, zoals hij duidelijk heeft gemaakt met zijn woorden in het vers vlak voor dit fragment.⁸⁴ Het drietal gaat over tot de strijd. Dat dit een fundamentele actie is, die de ontwikkeling van het verhaal versnelt, en dat de ene krijger hier *nec segnior* handelt dan de andere, hoeft geen argumentatie. De opgebouwde spanning staat op het punt te worden ontladen en het tempo ligt erg hoog. Een allusie van dezelfde soort als in vers 325 komt hier dus niet als een verrassing.

Schematisch kunnen we de nawerking van het vers in het *Waltharius* als volgt samenvatten:

Pharsalia I 281 in het *Waltharius*

<i>Pharsalia</i>	<i>Waltharius</i> 172	<i>Waltharius</i> 325	<i>Waltharius</i> 1281
------------------	-----------------------	-----------------------	------------------------

Metrisch-verbaal:

<i>differere paratis</i>	<i>inferre paratis</i>	<i>inferre paratam</i>	<i>bellare parati</i>
--------------------------	------------------------	------------------------	-----------------------

Inhoudelijk:

<i>tolle moras</i>	<i>infestim</i>	<i>citius</i>	<i>nec segnior</i>
<i>nocuit differere</i>			

Verhaalstructuur:

Kenterpunt:	(Minder cruciaal)	Kenterpunt:	Kenterpunt:
Begin burgeroorlog		Begin vlucht	Begin eindstrijd

We merken dat de *Waltharius*-dichter op drie verschillende plaatsen gebruik heeft gemaakt van één van Lucanus' populairste verzen. Dit deed hij telkens in een context, waarin een

⁸³Cf. supra, 4.2.2, voor de rol van een enjambement in de argumentatie over eventuele aanhalingen. Het enjambement draagt er trouwens ook toe bij dat het tempo van de passage er nog door verhoogd wordt.

⁸⁴'En aut oppeto sive aliquid memorabile faxo.' – *Waltharius* 1279

noodzaak aan snelheid beklemtoond wordt. Bij twee van deze drie plaatsen slaat de context ook op een gebeurtenis, die een kenterpunt in de handeling betekent: het is een cruciaal moment voor de gebeurtenissen in het *Waltharius*. Op dit punt komen de personages in een situatie waarvan er geen terugweg is. De sfeer die de auteur bij deze passages oproept, wordt op deze drie plaatsen dus gesteund door een verwijzing naar *Pharsalia* I 281.

4.3.2 Rollende ogen van Vergilius, Ovidius en Lucanus

Bij de dood van Hadawart lezen we het volgende vers:

*Ipse oculos vertens animam sufflavit in auram.*⁸⁵

D'Angelo brengt dit in verband met het volgende vers van de *Pharsalia*:

[...] non plura locutum
*vita fugit, densaeque oculos vertere tenebrae.*⁸⁶

We kunnen hierbij ook de suggesties van Strecker en Althof niet uit de weg gaan, die verwijzen naar een *Aeneïsvers* en ééntje uit Ovidius' *Metamorphoses*:

aegidaque horrifera, turbatae Palladis arma,
certatim squamis serpentum auroque polibant
conexosque anguis ipsamque in pectore divae
*Gorgona, desecto vertentem lumina collo.*⁸⁷

⁸⁵'De man rolde zijn ogen en blies zijn levensgeest in de lucht.' – *Waltharius* 845

⁸⁶'Toen hij niet meer sprak, ontvluchtte het leven hem en dichte schaduwen wendden zijn ogen af.' – *Pharsalia* VII 615 – 616

Dit is de tekst volgens de uitgave die D'Angelo gebruikt (D'Angelo, 1991, p. 170 – 171). Weise heeft *pressere* i.p.v. *vertere* (Weise, 1832), wat natuurlijk een ander licht op de situatie zou werpen. Het is echter onmogelijk met zekerheid te zeggen welke manuscripten van de *Pharsalia* de *Waltharius*-dichter voorhanden had, zodat er geen zekere uitspraak kan worden gedaan of hij de passage met *vertere* of met *pressere* las. Hier wordt in ieder geval de theorie van D'Angelo gevolgd omtrent deze passage.

⁸⁷'De schrikwekkende Aegis, het wapen van de boze Pallas, bewerkten ze met slangenschubben en goud en dooreengevlochten serpentes voor het borststuk van de Godin: de Gorgoon, met doorgesneden hals en rollende ogen.' – Vergilius' *Aeneïsvers* VIII 435 – 438

Cit. *Perseus Digital Library*

en

Ingemuere simul, simul incurvata dolore
membra solo posuere, simul suprema iacentes
*lumina versarunt, animam simul exhalarunt.*⁸⁸

Dit *Waltharius*vers stelt ons voor een moeilijkheid. Het is een mengvorm van verschillende aanhalingen uit de klassieken waarmee de *Waltharius*-dichter werkt. Elk van de drie passages heeft een woordelijke en tot op zekere hoogte inhoudelijke band met het *Waltharius*vers, maar toch wijkt het af van wat we precies bij de drie klassieke auteurs terugvinden. Het is een typisch voorbeeld van wat we hebben aangeduid als de *homerische* schrijftechniek van de *Waltharius*-dichter. Voor het maken van het vers had de auteur misschien wel de drie passages in zijn hoofd, maar dat houdt hem niet tegen er een origineel vers mee te maken.⁸⁹ Hij gebruikt hier duidelijk een syntagma van Lucanus (nl. *oculos vertere* i.p.v. de *lumina* van de anderen), maar combineert dit met een typisch Vergiliaanse clause.⁹⁰ Bij deze passage lijkt het daarom niet zinnig ons strikt aan het Lucaniaans element van het vers te houden, zonder ook beide andere bronnen te bespreken. Het is logischer om uit te zoeken wat Lucanus er komt doen in dynamiek met de andere aangehaalde auteurs.

Een contextueel onderzoek wijst al gauw op enkele opvallende inhoudelijke verbanden tussen de drie aanhalingen en het *Waltharius*. Het gaat hem hier vooral om de ‘rollende ogen’ en aan wie ze toebehoren. In het *Waltharius* behoren ze toe aan Hadawart, in de *Pharsalia* gaat het om Domitius, in de *Aeneïd* de Gorgo en in de *Metamorphoses* Phaedimus en Tantalus. De vraag is nu in hoeverre de personages van Lucanus, Vergilius en Ovidius iets kunnen bijdragen aan de appreciatie van *Waltharius* 845. Hiervoor vertellen we eerst het verhaal van Hadawart en leggen dan uit welke elementen zijn dood verbinden met die van de andere genoemde personages.

Hadawart is de vijfde tegenstander waartegen *Waltharius* het moet opnemen in zijn reeks tweegevechten. Vòòr zijn gevecht met *Waltharius*, biedt hij hem een kans om aan de strijd te ontsnappen zonder bloedvergieten. Hij stelt namelijk voor dat hij en zijn companen *Waltharius* met rust zullen laten, als hij in ruil daarvoor zijn schild afstaat. Uiteraard

---

⁸⁸‘Tegelijk kreunden ze en tegelijk lieten ze, gekromd van de pijn, hun leden vallen op de bodem. Tegelijk rolden ze de ogen waarmee ze hun laatste blik wierpen en tegelijk bliezen ze hun levensadem uit.’ – Ovidius’ *Metamorphoses* VI 245 – 247

Cit. *Perseus Digital Library*

⁸⁹D’Angelo (1991, p. 163)

⁹⁰D’Angelo (1991, p. 171)

wordt dit voorstel door *Waltharius* geweigerd en nemen de tegenstanders het tegen elkaar op. Wanneer *Waltharius* erin slaagt *Hadawart* te ontwapenen, probeert hij zich in veiligheid te brengen. *Waltharius* zegt hem daarop spottend ‘*quonam fugis? accipe scutum!*’⁹¹ en brengt hem met zijn speer ten val, zodat *clipeus superintonat ingens*.⁹² *Waltharius* maakt het werk af, waarop *Hadawart* in vers 845 de geest geeft en in 846 de zesde tegenstander zich aanbiedt.

Het *Ovidius*vers dat een invloed kende op *Waltharius* 845, is het laatste vers over het lot van *Phaedimus* en *Tantalus*. Dit zijn twee zonen van *Niobe*. Omdat zij gespot had met *Leto*, dat die maar 2 kinderen had gekregen en zij zo veel meer, namen *Leto*’s kinderen - de godentweeling *Diana* en *Apollo* - wraak door alle kinderen van *Niobe* te doden. Bij deze passage geldt het vers als een overgangsvers: het is het laatste vers over *Phaedimus* en *Tantalus*; erna gaat *Ovidius* over tot de beschrijving van het lot van het volgende slachtoffer. Het *Waltharius*vers heeft dezelfde aard. Het sluit het verhaal van *Hadawart* af, zodat men in het volgende vers kan overgaan tot het volgende slachtoffer dat *Waltharius* zal maken. Als *Ovidiaans* element in het vers, kunnen we dus letten op het feit dat zowel in het *Waltharius* als in de *Metamorphoses* een opsomming van slachtoffers wordt gegeven, waarbij dit vers de omschrijving van één van die slachtoffers afsluit. Dit betekent dat er een inhoudelijk verband is, al is het klein:

<i>Waltharius</i> 845	<i>Metamorphoses</i> VI 247
Syntagma:	
- <i>oculos vertere</i>	- <i>lumina vertere</i>
Context:	
- Beschrijving van een reeks opeenvolgende slachtoffers	- Beschrijving van een reeks opeenvolgende slachtoffers
Verhaalstructuur:	
- Slotvers bij één element van die reeks	- Slotvers bij één element van die reeks

De samenhang met het *Aeneïsvers* is wat subtieler. Het gaat om de *Gorgo*, het mythische wezen dat een mens met één blik in steen kan veranderen. Dit monster werd verslagen door *Perseus*. Hij had op aanraden van *Minerva* zijn schild opgeblonken en haar daarin haar spiegelbeeld getoond. Eens ze begon te verstenen, hakte hij haar hoofd af en schonk het uit dankbaarheid aan *Minerva*, die het op haar *Aegis* droeg (zoals te lezen is in het

⁹¹‘Waarheen vlucht je? Neem het schild!’ – *Waltharius* 840

⁹²‘Zijn grote schild donderde over hem.’ – *Waltharius* 842

*Aeneïd*vers). Hoewel er een verschil is in de manier waarop Hadawart tenondergaat, zien we wel de gelijkenis in het middel waarmee. Zowel de Gorgo als Hadawart worden weerloos gemaakt door een schild, vlak voor ze de genadeslag krijgen van hun tegenstander. Als Hadawart zich in dit vers dus gedraagt zoals de Gorgo, werpt dit een nieuw licht op de voorgaande verzen over het schild:

Waltharius 845   *Aeneïd* VIII 438

Syntagma:

- *oculos vertere*   - *lumina vertere*

Context:

- Weerloos door schild   - Weerloos door schild

Wanneer we ten slotte kijken naar het Lucanusvers, merken we dat ook dit niet uit de lucht komt vallen.⁹³ Zoals *Waltharius* 845 het einde betekent van Hadawarts verhaal, sluit *Pharsalia* VII 616 de dood van Domitius af. . .

. . . die hij, in strijd met Caesars versie van deze episode in diens *Bellum Civile*, onverschrokken laat sneuvelen, compleet met een ‘homerische’ woordenwisseling tussen hem en Caesar voordat hij zijn laatste adem uitblaast. Maar *in funere mundi* (bij de dood van een hele wereld) is het ondoenlijk op de ‘tienduizenden doden’ afzonderlijk in te gaan.⁹⁴

Net zoals bij Ovidius en het *Waltharius* gaat het dus om één slachtoffer uit een hele reeks, met het verschil dat Lucanus op de andere gesneuvelden niet echt ingaat. Een opvallende gelijkenis met het *Waltharius*, is dat vòòr *densae oculos vertere tenebrae*, Domitius en Caesar de gelegenheid krijgen tot een ‘homerische’ woordenwisseling. Hiermee wordt bedoeld dat ze, alsof het een tweegevecht was i.p.v. een grote veldslag, het tegen elkaar opnemen met woorden. Dit soort woordenstrijd speelt een belangrijke rol in het epos - soms bijna even belangrijk als het fysiek gevecht -, zeker in het *Waltharius*.⁹⁵ Het grote verschil tussen beide teksten is echter dat waar Domitius in deze gesprekken het laatste woord heeft voor

⁹³Er is zelfs een zeker verband tussen deze passage van Lucanus en die van Vergilius. Bij het begin van Caesars optreden hier komt namelijk het *verbere saevo Palladia aegide* (*Pharsalia* VII 569 – 570) ter sprake.

⁹⁴Brouwer (2006, p. 154 – 155)

⁹⁵Cf. *Waltharius* 100 – 102:

‘Ast adolescentes propriis conspectibus ambos
Semper adesse iubet, sed et artibus imbuit illos
Praesertimque iocis belli sub tempore habendis.’

Bij Lucanus hebben dergelijke gesprekken nog een sterker retorisch belang *an sich*. Bij het *Waltharius* staat dergelijke retoriek vaak ten dienste van het bespotten van de tegenstander.

zijn dood, Hadawart geen gelegenheid krijgt om Waltharius te beantwoorden voor hij zijn laatste adem uitblaast. Hoe kan anders de humor behouden blijven van het woordenspel, waarmee Waltharius de vijand, die het op zijn schild gemunt had, belachelijk maakt? In tegenstelling tot de welbespraakte en heroïsche dood van Domitius, begrenst het vers hier de zwijgende en laffe dood van Hadawart:

<p><i>Waltharius</i> 845</p> <p>Syntagma:</p> <p>- <i>oculos vertere</i></p> <p>Context:</p> <p>- Beschrijving van een reeks opeenvolgende slachtoffers</p> <p>- Hadawart gaat niet in op de ‘homerische’ woordenwisseling (laf)</p> <p>Verhaalstructuur:</p> <p>- Slotvers bij één element van de reeks</p>	<p><i>Pharsalia</i> VII 616</p> <p>- <i>oculos vertere</i></p> <p>- Beschrijving van (een reeks) opeenvolgende slachtoffers</p> <p>- Domitius geeft antwoord bij de ‘homerische’ woordenwisseling (heroïsch)</p> <p>- Slotvers bij één element (van de reeks)</p>
--	---

Als we de voorgaande drie tabellen nu in één synthese stoppen, merken we goed hoe het *Waltharius*vers de verschillende elementen uit zijn drie bronnen in één vers contamineert. Elk van de bronnen heeft wel een bijdrage, maar geen van de drie bevat alle elementen die we ook in het *Waltharius*vers terugvinden:

<i>Waltharius</i> 845 en zijn 3 bronnen			
<i>Waltharius</i> 845	<i>Metamorphoses</i> VI 247	<i>Aeneïs</i> VIII 438	<i>Pharsalia</i> VII 616
Personen:			
- Hadawart	- Phaedimus en Tantalus	- de Gorgo	- Domitius
Syntagma:			
- <i>oculos vertere</i>	- <i>lumina vertere</i>	- <i>lumina vertere</i>	- <i>oculos vertere</i>
Context:			
- Beschrijving van een reeks opeenvolgende slachtoffers	- Beschrijving van een reeks opeenvolgende slachtoffers	/	- Beschrijving van (een reeks) opeenvolgende slachtoffers
- Weerloos door schild	/	- Weerloos door schild	/
- Hadawart gaat niet in op de ‘homerische’ woordenwisseling (laf)	/	/	- Domitius geeft antwoord bij de ‘homerische’ woordenwisseling (heroïsch)
Verhaalstructuur:			
- Slotvers bij één element van een reeks	- Slotvers bij één element van een reeks	/	- Slotvers bij één element (van een reeks)

Over *Waltharius* 845 kunnen we dus concluderen dat het vers moeilijk is terug te brengen naar één enkele invloedsfeer. Het is een mooi voorbeeld van een gecontamineerde allusie. Niet alleen talig worden passages uit Lucanus, Vergilius en Ovidius aangehaald, maar het vers kan ook als een inhoudelijke contaminatie beschouwd worden, waarbij kleine elementen uit de context van elk van de drie bronnen kunnen verbonden worden aan de context van het *Waltharius*vers. Het gaat hier dus om een subtiele *Spielerei* waarbij de drie auteurs tegen elkaar worden uitgespeeld om samen tot een gesynthetiseerde afsluiter te komen van het Hadawartverhaal.

4.3.3 Een Herculeïsche *Waltharius*?

Kort voor de eindstrijd zegt *Waltharius* aan Hagen:

Quod si consentis, iam nunc ditatus abibis
*Eulogiis, rutilo umbonem complebo metallo.*⁹⁶

In de *Pharsalia* lezen we:

Virgineusque chorus nitidi custodia luci,
 Et numquam somno damnatus lumina serpens,
*Robora complexus rutilo curvata metallo.*⁹⁷

Ook hier verraadt de metrisch-verbale overeenkomst dat het om een Lucanuscitaat gaat. De verseindes *complebo metallo* en *curvata metallo* zijn metrisch gelijk en hebben een duidelijke verbale overeenkomst: *metallo*, dat met een hyperbaton in beide verzen kan worden verbonden aan *rutilo*. Een laatste, subtieler verband op verbaal niveau is de overeenkomst tussen *complebo* en *complexus*. Het zijn vormen van *compleo* en *complecto*, die ondanks hun verschillende betekenis een gelijkende stam hebben.⁹⁸

⁹⁶‘Als je hierin toestemt, zal jij overladen met lof vertrekken en zal ik je schild vullen met okeren edelmetaal.’ – *Waltharius* 1262 – 1263

⁹⁷‘En een meisjeskoor was bewaakster van het glanzende woud en een slang waarvan de ogen nooit zwaar werden door slaap, die zich had gekronkeld rond het hout, dat krom was door het okeren edelmetaal.’ – *Pharsalia* IX 362 – 364

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 75).

⁹⁸Nota bene: het syntagma *rutilo metallo* komt ook voor in de *Speculum Virginum*, zij het in een metaforische betekenis, nl. ‘Quid est gemma *rutilo* uincolata *metallo* nisi in spiritu diuine dilectionis uictrix carnalis concupiscentie uirgo?’ (III 46). Aangezien het hier alleen om het syntagma gaat, laten we het verder buiten beschouwing.

De *Pharsaliapassage* situeert zich in Libië, wanneer Cato op de plaats komt waar volgens de dichter de Hesperidentuin zou gelegen hebben. Over deze tuin, waarin gouden appels groeiden, weet Brouwer ons het volgende te vertellen:

Uit deze tuin - dat was de laatste van de twaalf door *Eurystheus* (367) aan hem gegeven opdrachten - moest *Hercules* (365) appels (361) ontvreemden die door *reien van meisjes* (362) en een *slang* (363) werden bewaakt. *Hesperiden*, de naam van die meisjes, duidt op het Westen (vesper = avond); meestal wordt hun tuin in een veel verder Westen dan hier, bijvoorbeeld bij het Atlasgebergte gesitueerd. Hercules was overigens een held die door de stoïsche filosofen, tot wie Cato behoorde, werd beschouwd als een allegorische icoon van de ‘stoïcijnse’ deugden: dat zal wel betekenisvol zijn.⁹⁹

De hierboven geciteerde verzen uit het *Waltharius* zijn de laatste woorden van Waltharius aan Hagen voor de eindstrijd. In een laatste poging zijn vroegere bondgenoot van het gevecht af te houden, herinnert hij in een lange speech aan hun vroegere vriendschapseden. Na een smeekbede om dit pact te behouden, sluit hij verrassend genoeg af met deze verzen: een omkopingspoging. Deze fout van Waltharius tegen de heroïsche code is een voorbeeld van de ironie, die het *Waltharius* misschien zelfs tot een spotepos maakt.¹⁰⁰ Hagen komt zijn eer verdedigen door zijn neef te wreken; natuurlijk kan hij niet van dit voornemen worden afgebracht door een beloofde geldsom. Het is dus duidelijk dat de *Waltharius*-dichter zijn protagonist hier op de korrel neemt.

Het is nu verleidelijk om inhoudelijke parallellen te trekken tussen de passage uit de *Pharsalia* en die uit het *Waltharius*. De verwijzing situeert zich vooral rond het *rutilo metallo*, wat in het *Bellum Civile* slaat op de gouden appels in de tuin - gestolen door Hercules - en in het *Waltharius* op een schat - gestolen van Atilla. In beide gevallen gaat het dus om gestolen goud. Een mogelijke parallel is die tussen de beide ‘dieven’: het contrast met

⁹⁹Brouwer (2006, p. 197). Tussen haakjes duidde hij telkens het *Pharsaliavers* aan waarin de ervoor genoemde verwijzing kan teruggevonden worden. De fout die hij maakt, wanneer hij de diefstal in de Hesperidentuin als laatste van Hercules’ twaalf werken beschouwt, doet niets af aan de rest van zijn uitleg en zien we hier dus door de vingers.

¹⁰⁰Cf. Kratz (1984, p. XXIII) en cf. supra, 2.2.2, voor het idee van het *Waltharius* als een spotepos. Ook op andere plaatsen is Waltharius bereid om zijn vijanden om te kopen i.p.v. te bevechten, b.v.:

‘At tamen auscultat: si me certamine laxat
(Aspicio, ferratus adest, ad proelia venit),
Armillas centum de rubro quippe metallo

Factas transmittam, quo nomen regis honorem.’ – *Waltharius* 611 – 614

de epische en blijkbaar ook stoïsche held¹⁰¹ Hercules brengt dan het omkoopgedrag van Waltharius in een nog slechter - en dus ironischer - daglicht. Een andere mogelijkheid is de parallel tussen de beide methodes, die gebruikt zijn om het goud te stelen. Hercules zou het vuile werk hebben laten opknappen door Atlas - de titaan die het hemelgewelf op zijn schouders droeg - waarvoor hij in ruil even zijn last overnam. Ook Waltharius heeft de diefstal eigenlijk niet zelf gepleegd, maar liet dit over aan Hildegonde.¹⁰² Men kan zich de vraag stellen hoe eervol Waltharius' aanspraak op het goud is dat hij ten eerste niet heeft veroverd, maar gestolen, en ten tweede niet eens zelf heeft gestolen, maar heeft laten stelen door een vrouw.

Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de *Waltharius*-dichter op één of beide van deze mogelijkheden heeft willen alluderen in zijn werk. Het gaat hier namelijk om een verwijzing naar een korte uitwijding in de *Pharsalia*. Lucanus vermeldt alleen de locatie van de Hesperidentuin met wat poëtische opsmuk, zonder veel dieper in te gaan op het mythecomplex rond deze tuin of Hercules. Uiteraard speelt dit mythecomplex wel tegen de achtergrond van de uitwijding, maar de vraag is of het dan voldoende aanwezig is om er parallellen van zulke diepte mee te vormen in het *Waltharius*. De enige inhoudelijke parallel die de dichter misschien bewust wou maken, is dus het feit dat het in beide gevallen om gestolen goud gaat.

Over dit citaat kunnen we dus concluderen dat de metrisch-verbale overeenkomsten wijzen op een aanhaling van de *Pharsalia*. Ook inhoudelijk kan het *rutilo metallo* van beiden met elkaar verbonden worden door het feit dat het in beide gevallen gaat om gestolen goud. Toch gaat het poneren van parallellen tussen de beide diefstallen als een allusie van de *Waltharius*-dichter waarschijnlijk te ver.

4.3.4 Sidderen van angst

Ons volgende citaat:

Hic ubi cognovit gentes has esse domatas,
 Coeperat ingenti cordis trepidare pavore,
 Nec iam spes fuerat saevis defendier armis.¹⁰³

¹⁰¹Deze passage over de Hesperidentuin (en die ervoor over het Tritonmeer) is een korte uitwijding bij de lotgevallen van Cato in Libië. Het verband tussen epiek en Stoa is in de hele *Pharsalia* uiteraard betekenisvol, maar zeker waar het gaat om Cato, die door zijn stoïcijnse houding een voorbeeld werd voor het middeleeuwse ridderschap. Cf. supra, 3.2.1, en Crosland (1930, p. 45 – 46).

¹⁰²Voor zijn instructies aan Hildegonde, zie bijlage A.

¹⁰³‘Toen hij zag dat deze rijken overwonnen waren, begon hij te trillen met grote angst in zijn hart. Er

Hiervoor kunnen we drie bronnen aanduiden. Eén uit de *Pharsalia* en twee uit de *Aeneïd*:

[...] quibus hoc contingere templis
Aut potuit muris, nullo trepidare tumultu,
 Caesarea pulsante manu? [...] ¹⁰⁴

Uit *Aeneïd* VI:

At Danaum proceres Agamemnoniaequae phalanges
 ut videre virum fulgentiaque arma per umbras,
ingenti trepidare metu [...] ¹⁰⁵

en *Aeneïd* VII:

Olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus
 perfundit toto proruptus corpore sudor. ¹⁰⁶

Ook hier kunnen we wijzen op de typische *homerische* schrijfwijze van de *Waltharius*-dichter. We merken namelijk een vermenging op van drie verschillende syntagma's of woordcombinaties uit bovenstaande bronnen: *trepidare* + ablatief (*Pharsalia* en *Aeneïd* VI 490), *ingenti trepidare* [substantief in ablatief] (*Aeneïd* VI 489 – 491) en *ingens pavor* (*Aeneïd* VII 458). Toch kunnen we concluderen dat het syntagma dat Lucanus levert, ook al bij Vergilius voorkwam. Op dit vlak is Vergilius dus de dominerende invloed op dit vers, ook al worden de twee auteurs hier weer tegenover elkaar uitgespeeld.

Toch willen we graag nog even dieper ingaan op het Lucaniaanse gedeelte van het vers. Metrisch gezien houdt het vers namelijk meer verband met de *Pharsalia*. Als we kijken naar het tweede hemistische, *cordis trepidare pavore*, merken we dat dit dezelfde metrische structuur heeft als het *Pharsaliavers*, met het woord *trepidare* in dezelfde metrische positie,

---

was geen hoop meer om door wrede wapens verdedigd te worden.' – *Waltharius* 83 – 85

¹⁰⁴'Voor welke tempels of muren kon het mogelijk zijn niet in verwarring te trillen, wanneer Caesars hand er aanklopte?' – *Pharsalia* V 529 – 531

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 28).

¹⁰⁵'Maar de helden van de Grieken en de linies van Agamemnon zagen de man en zijn wapens, die door de schaduwen glinsterden, en trilden met grote angst.' – Vergilius' *Aeneïd* VI 489 – 491

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, *ibid.*).

¹⁰⁶'Grote angst hiervoor brak zijn slaap. Het zweet brak hem uit en liep op zijn hele lichaam over zijn vlees en botten.' – *Aeneïd* VII 458 – 459

Cit. *Perseus Digital Library*

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, *ibid.*)

gevolgd door een ablatief van drie lettergrepen (*tumultu*). Wat metriek en woordschikking betreft, blijkt de *Pharsalia* dus de dominerende invloed.

We kunnen ervan uitgaan dat de dichter dit vers inderdaad als een allusie op Lucanus schreef. Een eerste en belangrijke aanwijzing hiervoor is dat het een vers is uit de Amyclaspassage van *Pharsalia* V. Het is erg aannemelijk dat de *Waltharius*-dichter deze passage kende en gebruikte, aangezien verschillende van de behandelde citaten deze passage aanhalen (cf. supra, 4.1.1, en infra, 4.4.1, 4.4.2). De aangeduide citaten bevestigen elkaar hierin.

Ook inhoudelijk hebben de beide verzen een overeenkomst. In het *Waltharius* wordt het vers gebruikt om de reactie van koning Alphere van de Aquitaniërs aan te duiden, wanneer Atilla - de grote veroveraar - zijn rijk binnenvalt. In de *Pharsalia* is het onderdeel van een vraag die Caesar - de grote veroveraar - zich stelt, wanneer hij bij de hut van Amyclas aankomt. Voor hij dit hutje 'binnenvalt' met de vraag of de veerman hem kan overzetten, verwondert hij zich over de armtierigheid van de plaats. Het hutje is zo eenvoudig dat het onder normale omstandigheden de aandacht van veroveraars niet eens zou trekken en *quibus templis aut muris* kunnen in die tijd op dezelfde luxe aanspraak maken? In beide gevallen gaat het dus om de reactie op de aankomst van een grote veroveraar.¹⁰⁷ Waar de arme visser Amyclas erin slaagt niet te *trepidare tumultu*, gaat de heerser Alphere toch *ingenti trepidare pavore*.

Een mogelijke betekenis van deze allusie voor de interpretatie voor deze passage is dat de ironie van Alpheres' reactie er nog door versterkt wordt. Het is namelijk ongepast voor een Germaanse koning om dergelijke angst te tonen, wanneer er een veroveraar het rijk binnenvalt, en nog minder om op die angst in te gaan.¹⁰⁸ Deze reactie dan contrasteren met die van Amyclas, waarvan Caesar er zich over verwondert dat hij niet eens angst hoeft te hebben, kan dit ironisch gegeven helpen dragen. Toch heeft de inhoud van dit vers niet noodzakelijk een contrastering met een personage uit Lucanus nodig om ironisch over te komen, maar het is wel opvallend dat deze gegevens kunnen aansluiten met de bedoeling

¹⁰⁷Hierbij moeten we opmerken dat ook de context van beide *Aeneïd*verzen kunnen worden geïnterpreteerd als een belegering (dus in zekere zin verovering), maar toch zijn er belangrijke nuanceverschillen. In beide gevallen gaat het namelijk niet om een reactie op een veroveraar. In het eerste vers slaat het op de angst van de Grieken voor de Trojanen - dus de angst VAN i.p.v. VOOR de invallers - en speelt het tafereel zich af in de Onderwereld - dus is het uiteindelijk geen echte strijd. In het tweede geval gaat het om de angst van Turnus voor Alectho, die in een droom voor hem verschijnt. Het feit op zich dat beiden zich afspelen tijdens één of andere belegering (tussen aanhalingstekens voor het eerste geval) is op zich dus een te klein criterium om het als een parallellie te beschouwen.

¹⁰⁸Parkes (1974, p. 460). Cf. ook infra, 4.3.5.

van het vers.

Om samen te vatten kunnen we dus zeggen dat het vers een voorbeeld is van de *homerische* schrijfwijze van de *Waltharius*-dichter, omdat hij 3 verschillende syntagma's en woordcombinaties (waarvan één uit de *Pharsalia* en twee uit de *Aeneïs*) in één vers samenbrengt. Waar op vlak van het syntagma de invloed van Vergilius dominerend is, blijkt dit op metrisch en inhoudelijk vlak Lucanus te zijn. Het inhoudelijk verband tussen het *Waltharius*-vers en het *Pharsalia*-vers is niet noodzakelijk voor de ironie van de passage, maar sluit er wel goed bij aan.

4.3.5 Ongepaste blijdschap

We richten nu onze blik op het volgende fragment van het *Waltharius*:

Tunc Avaris gazis onerati denique multis
Obsidibus sumptis Haganone, Hiltgunde puella
Nec non *Walthario redierunt pectore laeto*.¹⁰⁹

Tegenover deze passage van het *Waltharius* stellen wij een fragment van de *Pharsalia* uit boek negen:

utque fidem vidit sceleris tutumque putavit
iam bonus esse socer, lacrimas non sponte cadentis
effudit gemitusque expressit pectore laeto.¹¹⁰

We willen hier de aandacht vestigen op het verseinde *pectore laeto*. Zowel Strecker als Althof maken geen verwijzing naar een eventuele beïnvloeding door Lucanus. Het is dan ook een zinsnede die mooi als verseinde past en geen ontlening hoeft te zijn. Toch wijst D'Angelo op de *locus similis*, al zegt hij dat *il nesso è tanto banale*, zodat de herhaling niet noodzakelijk een aanhaling of allusie is en ten hoogste deel uitmaakt van de complexiteit van de *Waltharius*-dichters *langue poétique*.¹¹¹ Misschien gaat het hier dus wel om een

¹⁰⁹Dan keerden de Avaren, overladen met schatten en met vele buitgemaakte gijzelaars - Hagen, het meisje Hildegonde en zeker ook Waltharius -, terug met een blij hart.' - *Waltharius* 93 - 95

¹¹⁰Zodra hij de waarheid van de misdaad zag en dacht dat het al goed was om de brave schoonvader te spelen, plengde hij tranen die niet spontaan vielen en uitte gekreun met een blij hart.' - *Pharsalia* IX 1036 - 1039

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 172)

¹¹¹D'Angelo (1991, p. 172)

uitsluitend esthetisch verband.¹¹²

Kunnen we hier dan spreken van een aanhaling? D'Angelo wijst op nog enkele *loci* met een soortgelijk verseinde, b.v. bij Ovidius (*Epistulae Ex Ponto* I VIII)¹¹³ en Poeta Saxo II 274¹¹⁴, maar, als we hier inderdaad over een citaat spreken, is het verseinde het duidelijkst terug te brengen tot Lucanus. In de *Pharsalia* vinden we namelijk in dezelfde scène als vers IX 1039 nog een soortgelijk verseinde terug:

[...] Nec talia fatus
invenit fletus comitem nec turba querenti
credidit: abscondunt gemitus et pectora laeta
fronte tegunt, hilaresque nefas spectare cruentum,
o bona libertas, cum Caesar lugeat, audent.¹¹⁵

Als we de contexten bekijken van deze twee Lucanusverzen tegenover elkaar en tegenover het *Waltharius*, dan merken we ook een mogelijk inhoudelijk verband op.

In het *Waltharius* besluit dit verseinde een reeks erg epische passages over het optreden van Attila tegen de Franken, de Bourgondiërs en de Aquitaniërs, die begon vanaf vers 11 (m.a.w. vanaf de aanhef). De omschrijving van deze exploten gebeurt in hoogdravend, stijdvaardig, Aeneïsch en dan ook sterk episch taalgebruik. Een voorbeeldfragment:

Attila sed celeres mox huc deflectit habenas,
Nec tardant reliqui satrapae vestigia adire.
Ibant aequati numero, sed et agmine longo.
Quadrupedum cursu tellus concussa gemebat,
Scutorum sonitu pavidus superintonat aether.
Ferrea silva micat totos rutilando per agros:

¹¹²Vergelijk trouwens met *Waltharius* 1294: '*tunc pectore magno*'. Buiten het gezamenlijke *pectore*, is ook *magno* metrisch identiek met *laeto*. Strecker (1951, p. 77) verwijst voor dit syntagma naar Vergilius' *Aeneïd* II 544 en IV 448.

¹¹³Ovidius' *Epistulae Ex Ponto* I VIII 62 – 63:

'At tibi nascenti, quod toto *pectore laetor*,
nerunt fatales fortia fila deae.'

Cit. *The Latin Library*

¹¹⁴Poeta Saxo II 274: '*regressus [...] pectore laeto*'

Cit. D'Angelo (1991, p. 172)

¹¹⁵'En toen dergelijke dingen gezegd waren, vond het gewezen geen gezelschap en de massa geloofde de klagende man niet: ze verborgen hun gekreun en bedekten hun harten met een blij gelaat. Ze durfden, o goede Vrijheid, hoewel Caesar 'rouwde', de wrede goddeloosheid vrolijk te aanschouwen.' – *Pharsalia* 1104 – 1108

Haud aliter primo quam pulsans aequora mane
 Pulcher in extremis renitet sol partibus orbis.
 Iamque Ararim Rodanumque annes transiverat altos
 Atque ad praedandum cuneus dispergitur omnis.¹¹⁶

Dergelijke passages maken dus het *Waltharius* van vers 11 tot en met vers 95 uit, maar dan wel op een ironische manier. De gevolgen van het optreden van Atilla zijn namelijk allesbehalve episch. In plaats van de glorieuze strijd, waarin Atilla hoort terecht te komen met de grote heersers van de drie rijken die hij aanvalt, volgt meteen een onvoorwaardelijke overgave van deze heersers. Door geen enkele bereidheid te tonen (zelfs niet over de mogelijkheid te denken!) om te sterven ten dienste van het *patriam dulcem*¹¹⁷, vertonen ze gedrag dat allerminst exemplarisch is voor een Germaans leider. Deze anticlimax tegenover het episch gehalte van dit deel is een mooi voorbeeld van de ironie, die over het hele *Waltharius* is terug te vinden.¹¹⁸

Hoewel Atilla dus beter wordt voorgesteld dan zijn drie tegenstanders¹¹⁹, straalt deze anticlimax ook af op zijn eigen episch gehalte. Zoals we in vers 12 al konden lezen, was zijn motief voor deze veldtochten namelijk het vernieuwen van zijn *antiquos triumphos*. In het *Waltharius* 93 – 95 merken we dat hij wel zijn rijkdom heeft kunnen vergroten en drie kostbare gijzelaars heeft buitgemaakt, maar wat zijn oorspronkelijke opzet betreft, daar is hij door het zwakke optreden van zijn tegenstanders niet in geslaagd. Het komt namelijk nooit tot een werkelijk treffen. We kunnen ons dus afvragen, als zijn manschappen *pectore laeto* vertrekken, of dit wel terecht is.

Leggen we dit nu naast de voorstelling van Lucanus' meest epische held (cf. supra, 3.2.1) in de passages met hetzelfde verseinde, komen we tot enkele interessante vaststellingen. We bevinden ons hier namelijk bij de laatste scène van het negende boek van de *Pharsalia*, waar de lange strijd tussen Caesar en Pompeius definitief wordt afgesloten. Toen Pompeius na zijn nederlaag gevlucht was naar Egypte, werd hij door de jonge farao gevat en onthoofd in een poging Caesar gunstig te stemmen. Op een cynische manier schetst Lu-

¹¹⁶Maar Attila boog dadelijk zijn snelle teugels daarheen en zijn overige officiers verloren geen tijd om zijn sporen te volgen. Zij kwamen gelijk in aantal, maar ook in lange linies. De geschokte aarde kreunde door de gang van hun gegaloppeer, de angstige lucht donderde bij het geluid van hun schilden. Een ijzeren woud blonk over alle velden met roodachtig licht: zoals wanneer anders 's ochtends vroeg de mooie zon blinkt, wanneer ze slaat op de vlakke zee in de uiterste einden van de wereld. En hij had al de diepe stromen, de Saone en de Rhone, overgestoken en het hele leger werd verspreid om te plunderen.' – *Waltharius* 42 – 51

¹¹⁷Cf. *Waltharius* 60

¹¹⁸Parkes (1974, p. 460)

¹¹⁹Parkes (1974, *ibid.*)

canus de reactie van Caesar, wanneer hem dit hoofd wordt aangeboden: in een lange speech drukt hij zijn woede en verontwaardiging uit over deze behandeling van zijn aartsvijand, hoewel hij daarbij nauwelijks kan verbergen dat hij dit *pectore laeto* doet. Deze hypocrisie wordt schrijnend na zijn speech. Dan schetst Lucanus namelijk de reactie van Caesars manschappen, die net de omgekeerde beweging moeten maken. Zij vinden de dood van Pompeius echt verschrikkelijk, maar willen dat niet laten merken tegenover hun veldheer. Waar Caesar dus *lacrimas* nodig heeft om zijn *pectore laeto* te verbergen, moeten zijn soldaten net hun echte *pectora* verbijten met een *laeta fronte*. Deze echo in de bewoording zet het contrast met Caesars reactie natuurlijk nog wat extra in de verf.

Volgens de beschrijving van Lucanus weet Caesar zelf goed genoeg dat, ook al breekt deze emotie bij hem door, het geen gepast moment is voor zijn *pectore laeto*. Zijn overwinning in de burgeroorlog, die hier bezegeld wordt, lijkt in deze scène allesbehalve eervol. I.p.v. zijn vijand te verslaan in het gevecht of zelfs via list, krijgt hij zijn victorie botweg op een schoteltje aangereikt door een klein kind.

Waar Caesar dus *pectore laeto* reageert, nadat zijn veldtochten eigenlijk eindigen op een anticlimax, doen Atilla's Avaren precies hetzelfde. Het lot van Atilla is hier zelfs nauwelijks eervoller dan dat van de overwonnen Pompeius zelf, die er ook niet in slaagde zijn *veteres triumphos*¹²⁰ te vernieuwen. Zowel bij Caesar als bij Atilla is hun blijdschap dus onterecht. Ter ondersteuning van deze mogelijkheid, kunnen we nog verwijzen naar het vers 84 (cf. supra, 4.3.4) dat geen 10 verzen voor dit fragment staat en dus eigenlijk tot dezelfde passage behoort, waarin de eerste reactie van Alphere op Atilla's komst wordt omschreven. Zoals we hierboven hebben gezien, is dit vers samengesteld uit materiaal van Vergilius en Lucanus, waarbij o.a. op inhoudelijk vlak Lucanus de dominerende invloedssfeer is. Het gaat namelijk in beide gevallen om de aankomst van een veroveraar (Caesar en Atilla komen er dus in dezelfde rol aan bod!) en de reactie die dit oproept. De ironie die opgeroepen wordt door het feit dat Alphere niet reageert zoals voor zijn stand gepast is, wordt welliswaar niet gedragen door de overeenstemmende inhoud met de *Pharsalia*, maar sluit er wel bij aan. Dit maakt het een stuk aannemelijker dat hetzelfde ook hier gebeurd kan zijn.

---

¹²⁰Let trouwens op de kleine *locus similis* tussen *Pharsalia* I 121 en *Waltharius* 12, hoewel die op zichzelf weinig betekent:

‘tu, *nova ne veteres* obscurent acta *triumphos*

et victis cedat piratica laurea Gallis,

Magne, times [...]’ – *Pharsalia* I 121 – 123

en ‘Attila rex quodam tulit illud tempore regnum,

Impiger *antiquos* sibimet *renovare triumphos.*’ – *Waltharius* 11 – 12

Over dit vers kunnen we dus besluiten dat de argumenten om het als een aanhaling te beschouwen relatief zwak zijn. Als we besluiten het toch als een verwijzing te beschouwen, kunnen we stellen dat het een allusie op Lucanus is. De argumentatie hiervoor is dat het verseinde *pectore laeto* bij Lucanus cruciaal is in verhouding met het *pectora laeta* van enkele verzen later (het is dus relatief opvallend aanwezig bij Lucanus) en dat er een mogelijk inhoudelijk verband kan worden gevonden tussen beide passages. Het idee dat het hier om een alludering zou gaan, blijft natuurlijk onder voorbehoud, hoewel de andere citaten, die in deze verhandeling besproken worden en waaruit een vertrouwdheid van de *Waltharius*-dichter met Lucanus blijkt, dit aannemelijker maken. Dit laatste gaat vooral op voor *Waltharius* 84, dat in dezelfde context staat en een zelfde soort inhoudelijk verband tussen het *Waltharius* en de *Pharsalia* bevat, als we ons kunnen voorstellen bij dit vers. Ook daar is de interpretatie van een allusie namelijk niet noodzakelijk voor de ironie, maar sluit er wel erg goed bij aan.

4.3.6 Kloppende harten

Ons volgende *Walthariuscitaat*:

[...] sed cum
 Prima rubens terris ostendit lumina Phoebus,
 In silvis latitare student et opaca requirunt,
 Sollicitatque metus vel per loca tuta fatigans.
In tantumque timor muliebria pectora pulsant,
 Horreat ut cunctos aurae ventique susurros,
 Formidans volucres collisos sive racemos.¹²¹

Hiernaast bekijken we de volgende *Pharsaliaverzen*:

[...] Trepido confusa tumultu
Castra fremunt, animique truces sua pectora pulsant
 Ictibus incertis. [...] ¹²²

¹²¹‘Maar wanneer een rode Phoebus zijn eerste licht aan het land toonde, deden ze hun best om zich in de bossen te verbergen en zochten ze schaduwplaatsen. De vermoeiende angst viel hen ook op veilige plaatsen lastig. Zoveel angst klopte er in het vrouwenhart, dat ze huiverde bij elke fluistering van de tochtige wind. Ze werd angstig van de vogels of takken die botsten.’ – *Waltharius* 347 – 353

¹²²‘Op hol gebracht door verward rumoer, zinderde het kamp. Hun wilde harten klopten tegen hun borstkas met onzekere slagen.’ – *Pharsalia* VII 127 – 129
 Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 38)

Althofs voorgestelde Vergiliusverzen¹²³ brengen D'Angelo ertoe te besluiten dat beide invloeden konden gehandeld hebben bij het opstellen van het vers.¹²⁴ Toch lijkt de invloed van Lucanus prominenter te zijn. De woordcombinatie *pectore pulsare* komt in beide gevallen aan het einde van een vers voor, terwijl Vergilius de clausule eerder aan het begin zet. Hierdoor wordt de alliteratie duidelijker, waar het kloppende hart mee wordt uitgebeeld.¹²⁵ Daarnaast duikt dezelfde woordgroep ook als verseinde op in een ander *Pharsaliavers* van boek zeven (bij de dood van Domitius) en ook op twee andere plaatsen:

Dixerat: ast illi suffecit pectora pulsans
Spiritus in vocem, morientiaque ora resolvit¹²⁶

Uit boek III:

[...] Tum caerulea verrunt
*atque in transtra cadunt et remis pectora pulsant.*¹²⁷

En boek IV:

arma rigant lacrimis, singultibus oscula rumpunt,
et quamvis nullo maculatus sanguine miles
*quae potuit fecisse timet. quid pectora pulsas?*¹²⁸

¹²³Cf. Althof (1902, p. 102):

‘Nonne vides, cum praecipiti certamine campum
corripuere ruuntque effusi carcere currus,
cum spes arrectae iuvenum, exsultantiaque haurit
corda pavor pulsans? [...]’ Vergilius’ *Georgica* III 103 – 106 en

‘Considunt transtris, intentaque brachia remis;
intenti exspectant signum, exsultantiaque haurit
corda pavor pulsans, laudumque arrecta cupido.

Inde, ubi clara dedit sonitum tuba, finibus omnes,
haud mora, prosiluere suis; ferit aethera clamor

nauticus, adductis spumant freta versa lacertis.’ – Vergilius’ *Aeneis* V 136 – 141

¹²⁴D’Angelo (1991, p. 173)

¹²⁵D’Angelo (1991, *ibid.*)

¹²⁶‘Zo sprak hij, maar de ziel, die voor hem nog klopte in zijn borst, volstond voor stemgeluid en hij opende zijn stervende mond.’ – *Pharsalia* VII 608 – 609

Het verband werd opgemerkt door D’Angelo (1991, p. 173)

¹²⁷‘Dan glijden ze langs het zeeblauw, vallen in hun roeibanken en slaan hun borstkas met de roeiriemen.’ – *Pharsalia* III 542 – 543

¹²⁸‘Hun wapens werden nat door tranen, hun kussen braken uit in snikken en hoewel nog geen enkele soldaat door bloed besmeurd was, vreesde hij al wat hij had kunnen gedaan hebben. Waarom klop je je op de borst?’ – *Pharsalia* IV 180 – 182

Vooral de passage over Domitius is in deze context belangrijk, omdat we in het vorige deel al hebben gewezen op een plaats waar de *Waltharius*-dichter deze specifieke scène uit het *Bellum Civile* gebruikte (cf. supra, 4.3.2). Dat maakt het aannemelijker dat de auteur ook het bovenstaande citaat als een allusie op Lucanus bedoelde.

Bij de twee passages uit boek III en IV moet opgemerkt worden dat het *pulsare* tegenover de *pectora* eerder van buiten af lijkt te komen (nl. het *pulare* van roeiriemen of handen op de borst i.p.v. het *pulsare* van de borst zelf), zodat die uit boek VII inhoudelijk beter overeenkomen met het vers uit het *Waltharius*. Het gaat namelijk om een (al dan niet omschreven) hartslag in een situatie van doodsangst of doodstrijd: Hildegonde vreest achtervolgers, de pompeianen voor hun leven en dat van hun ideaal en Domitius staat op het punt zijn laatste woorden uit te spreken. Het inhoudelijke belang van dergelijke verwijzing is hoogstwaarschijnlijk niet meer dan dat de sfeer van onderhuidse spanning en angst wordt versterkt door de link te leggen naar eerdere voorbeelden van een dergelijke situatie.

Een laatste mogelijke opvatting als allusie op Lucanus, vinden we aan het begin van *Pharsalia* VIII (cf. supra, 3.2.1). Hier wordt namelijk Pompeius' vlucht¹²⁹ van het slagveld

---

¹²⁹Iam super Herculeas fauces nemorosaque Tempe,
 Haemoniae deserta petens dispendia silvae,
 Cornipedem exhaustum cursu stimulisque negantem
 Magnus agens, incerta fugae vestigia turbat,
 Implicitasque errore vias. Pavet ille fragorem
 Motorum ventis nemorum; comitumque suorum,
 Qui post terga ferit, trepidum laterique timentem
 Exanimat. Quamvis summo de culmine lapsus,
 Nondum vile sui pretium scit sanguinis esse,
 Seque memor fati tantae mercedis habere
 Credit adhuc iugulum, quantum pro Caesaris ipse
 Avulsa cervice daret. Deserta sequentem
 Non patitur tutis fatum celare latebris
 Clara viri facies. Multi, Pharsalica castra
 Cum peterent, nondum fama prodente ruinas,
 Occursu stupuere ducis, vertigine rerum
 Adtoniti: cladisque suae vix ipse fidelis
 Auctor erat. Gravis est Magno, quicumque malorum
 Testis adest. Cunctis ignotus gentibus esse
 Mallet, et obscuro tutus transire per orbem
 Nomine; sed longi poenas Fortuna favoris
 Exigit a misero, quae tanto pondere famae

beschreven. Ook daar komen de motieven aan bod van het moeizame zoeken naar veilige schuilplaatsen en het bang zijn voor gewone bosgeluiden. Er zijn echter geen verbaal-metrische verbanden te vinden tussen deze beide scènes, dus valt dit buiten het onderzoeksdomein van deze verhandeling.

Dergelijk gegeven zou goed passen binnen de studie van Zwierlein¹³⁰, die verschillende terugkerende voorstellingswijzes uit de klassieke literatuur beschrijft, die ook in het *Waltharius* te vinden zijn zonder daarom naar een specifieke klassieke bron te verwijzen. De rol die Lucanus speelt als ‘bron’ of ‘vertegenwoordiger’ van deze voorstellingswijze, is moeilijk te bepalen.

We merken dus bij *Waltharius* 351 dat er verschillende argumenten wijzen in de richting van een allusie op Lucanus. Het gaat om de verbale echo van de woorden *pectora pulsare* aan een verseinde, wat bij Lucanus vier verschillende keren voorkomt, waarvan twee in een betekenis die gelijkaardig is aan het *Waltharius*vers en in een scène die voor de *Waltharius*-dichter gekend was. De argumenten om deze passage op te vatten als een specifieke allusie op het begin van *Pharsalia* VIII, hebben echter minder slagkracht.

4.4 Voornamelijk inhoudelijke verwijzingen

Bij ons laatste type verwijzingen gaat het om passages waarin de *Waltharius*-dichter vermoedelijk zijn compositie inhoudelijk gestructureerd heeft volgens scènes uit de *Pharsalia*. Deze bewering zou voor elk van deze passages *an sich* misschien te ver gaan, maar we hopen dat we het in de vorige delen voldoende aannemelijk maakten, dat de *Waltharius*-dichter genoeg met de *Pharsalia* vertrouwd was om dergelijke allusies te kunnen maken. Het gaat hier dus om verwijzingen die voornamelijk op het inhoudelijk vlak te situeren zijn, wat niet inhoudt dat er daarom geen vormelijk verband is.

4.4.1 Een tocht door het donker

Het eerste *Waltharius*fragment uit deze reeks:

Interea occiduas vergebat Phoebus in oras,
Ultima per notam signans vestigia Thilen,
Et cum Scottigenis post terga *reliquit* Hiberos.

Res premit adversas, fatisque prioribus urget.’ – *Pharsalia* VIII 1 – 23

Zie ook bijlage B voor de middeleeuwse commentaren op deze scène.

¹³⁰Cf. Zwierlein (1990)

Hic postquam oceanas sensim calefecerat *undas*,
 Hesperos Ausonidis obvertit cornua terris,
 Tum secum sapiens coepit tractare satelles,
Utrum sub tuto per densa silentia castris
 Sisteret, an *vastis* heremi committeret arvis.
 Aestuat immensis curarum fluctibus et, quid
 Iam faceret, sollers arguta indagine quaerit.
Solus enim Hagano fuerat suspectus et illud
 Oscillum regis subter complexibus actum.
 Ambierat prorsus, quae sit sententia menti
 Hostis et an urbem vellent remeare *relictam*,
 Pluribus ut sociis per noctem forte coactis
 Primo mane *parent* bellum recreare nefandum
 An *soli* insidias facerent propiusque laterent.¹³¹

Hiernaast leggen wij een langere *Pharsaliapassage* uit de buurt van de Amyclasscène:

Solverat armorum fessas nox languida curas:
 Parta quies miseris, in quorum pectora somno
 Dat vires fortuna minor. Iam *castra* silebant;
 Tertia iam vigiles commoverat hora secundos:
Caesar sollicito per vasta silentia gressu
 Vix famulis audenda *parat*: cunctisque *relictis*,
Sola placet Fortuna comes. Tentoria postquam
 Egressus, vigilum somno cedentis membra
 Transsiluit, questus tacite quod fallere posset.¹³²

¹³¹‘Ondertussen helde Phoebus naar de westelijke kusten. Hij tekende zijn laatste sporen over het beroemde Thule en liet de Spanjaarden met de Ieren achter zijn rug. Nadat hij de oceaangolven langzaam aan had verwarmd, keerde Hesperos zijn hoorns naar het Ausonische land. Dan begon de verstandige vazal bij zichzelf te denken, of hij in diepe stilte onder zijn veilige beschutting zou blijven of zich overgeven aan de uitgestrekte velden van de wildernis. Hij brandde vanbinnen door grote golven van zorgen en verstandig bedacht hij in een snelle zoektocht wat hij nog zou doen. Alleen Hagen was namelijk angstwekkend en die kus van de koning, die gegeven was in een omhelzing. Hij was helemaal onzeker, wat het plan zou zijn van het vijandelijk intellect, en ook of ze zouden willen terugkeren naar de stad die ze achtergelaten hadden (om ’s nachts meer gezellen af te dwingen en zich bij het eerste licht klaar te maken om deze goddeloze strijd opnieuw op te nemen) of dat ze in hun eentje een hindernis zouden maken en dichtbij liggen.’
 – *Waltharius* 1130 – 1146

¹³²‘De slaperige nacht had de vermoeiende zorgen over wapenfeiten opgeheven: er was rust gekomen over

Metrisch-verbaal gezien is de gelijkenis tussen *Waltharius* 1136 en *Pharsalia* V 508 opmerkelijk. De laatste vier voeten zijn namelijk metrisch identiek: eerst de beklemtoonde lettergreep *-to*, waarna de cesuur valt, dan de woordgroep *per densa/vasta silentia* en ten slotte de metrisch identieke ablatieven *castro* en *gressu*. Op verbaal niveau kunnen we nog opmerken dat de adjectieven *densa* en *vasta* in deze context eigenlijk dezelfde betekenis hebben. Ze doen dienst als een symbolische maateenheid van stilte, om er de indrukwekkendheid of intensiteit van uit te drukken. (Het syntagma *densa silentia* komt trouwens ook voor in Valerius Flaccus' *Argonautica*¹³³, maar verder lijkt het vers veel meer op dat van de *Pharsalia*. Zo zijn er in de klassieke literatuur nog verzen te vinden met een gelijkaardig, maar minder groot metrisch-verbaal verband.¹³⁴)

Al maakt dit vers op zich al voldoende duidelijk dat het hier gaat om een aanhaling van Lucanus, hebben beide fragmenten ook nog verdere woordelijke echo's, die we even op een rijtje willen zetten:

<i>Pharsalia</i> V 504 – 512	<i>Waltharius</i> 1130 – 1146
507 castra	1136 castro
508 vasta	1137 vastis
509 parat	1145 parent
509 relictis	1143 relictam
	1132 reliquit
510 sola	1140 solus
	1146 soli

---

die armzaligen, in wiens hart het lot minder kracht heeft gegeven tegen de slaap. De kampplaats was al stil. Het derde uur had al de tweede wachtdienst gewekt: Caesar bereidde zich in diepe stilte met bezorgde tred voor op dingen, die een slaaf nauwelijks zou riskeren. Hij liet allen achter, alleen de Fortuin beviel hem als gezelschap. Als hij voorbij de legionairstenten was gekomen, merkte hij de leden van de wachters, bezweken aan de slaap. Hij kloeg zwiingend dat hij er voorbij kon glippen.' – *Pharsalia* V 504 – 512

Het verband werd opgemerkt door Strecker (1951, p. 70).

¹³³'*ipse vel excelsi cum densa silentia montis*

strata vel oblati ductor videt aequora ventis

stat lacrimans magnoque viri cunctatur amore.' – Gaius Valerius Flaccus' *Argonautica* III 604 – 606

Cit. *The Latin Library*

¹³⁴Namelijk Statius' *Thebais* X 382 – 383 ('*eunt taciti per maesta silentia magnis | passibus exhaustas que dolent pallere tenebras*': Cit. *The Latin Library*) en Ovidius' *Metamorphoses* X 53 – 54 ('*Carpitur adclivis per muta silentia trames, | arduus, obscurus, caligine densus opaca*': Cit. *Perseus Digital Library*).

Bij dit lijstje is wel enig voorbehoud nodig. Wij vergelijken even met het andere dergelijke lijstje, dat we hierboven gaven i.v.m. de aanhef van het *Waltharius* (cf. supra, 4.2.1). De woorden waarover het daar ging, waren b.v. *litora, Europa, orbis...* Dat de *Waltharius*-dichter die woorden van Lucanus overnam in zijn geografische situering van het verhaal, is verklaarbaar door het feit dat het gaat om termen die met geografie te maken hebben. Het is een duidelijk afgebakend thema dat de aanhef van het *Waltharius* verbindt met *Pharsalia* IX 411 – 417 en waarin de keuze voor de herhaalde woorden gesitueerd kan worden.

Als we nu *Waltharius* 1130 – 1146 en *Pharsalia* V 504 – 514 met elkaar vergelijken, vinden we niet zo snel zulk overkoepelend thema. Toch kunnen we gemeenschappelijke verhaalelementen ontdekken, die beide passages algemeen en deze woorden specifiek met elkaar verbinden.

Beide passages beginnen op precies dezelfde manier: de nacht valt¹³⁵ en brengt rust. Toch blijven beide helden actief, want *Waltharius secum [...] coepit tractare* en *Caesar [...] vix famulis audenda parat*. Hetgeen waarover *Waltharius* in deze passage twijfelt, wordt door Caesar in de praktijk gebracht: door de duisternis wegglijpen uit het *castrum*, zonder opgemerkt te worden door de figuren die dit kamp (mogelijks) omringen.

In het licht van dit thema - een nachtelijke tocht - vallen de genoemde woorden op hun plaats. *Waltharius*' geïmproviseerde verschansing, vanwaar hij een eventuele uitval plant, wordt net als het kamp waar Caesar uit wegsliuip een *castrum* genoemd.¹³⁶ Zowel voor *Waltharius* en zijn tegenstanders als voor Caesar is het nodig zich in deze omstandigheden te *parare*. Men moet handelen *per vasta silentia*. Waar het *Waltharius* hiervoor misschien een syntagma van Flaccus gebruikt¹³⁷, wordt de Lucaniaanse verwijzing hier toch 'vervolledigd' door een vorm van *vastus* op de volgende regel. In de nachtelijke omgeving heerst natuurlijk een verlaten sfeer, die ondersteund kan worden door vormen van *relinquere*. Caesars eenzaamheid bij de onderneming wordt nog eens benadrukt, door de

¹³⁵Let trouwens op de 'geografische' manier waarop de *Waltharius*-dichter dit vallen van de nacht omschrijft. Zulke passage vlak voor het duidelijke Lucanuscitaat van vers 1136 is opvallend, hoewel het concrete aanknopingspunten mist om ook zomaar aan Lucanus te worden toegeschreven.

¹³⁶De uitvalsbasis van *Waltharius* kan natuurlijk bezwaarlijk vergeleken worden met een Romeins legerkamp:

'Sunt in secessu bini montesque propinqui,
Inter quos licet angustum specus extat amoenum,
Non tellure cava factum, sed vertice rupum:
Apta quidem statio latronibus illa cruentis.

Angulus hic virides ac vescal gesserat herbas.' – *Waltharius* 493 – 497

¹³⁷We weten niet geheel zeker in hoeverre de *Waltharius*-dichter al vertrouwd kon zijn met Flaccus. We weten dus niet echt of hij dit syntagma al dan niet bij Flaccus heeft gehaald.

vermelding dat hij *sola Fortuna* als zijn gezel verdraagt (uiteraard een eufemisme om te zeggen dat hij het alleen waagt). Bij Waltharius ligt dit anders: zijn vroegere gezel Hagen is *solus* degene die hij moet vrezen, omdat hij en Gunther *solii* een hinderlaag kunnen gelegd hebben. Het is een trieste herinnering aan het feit dat zijn vroegere vriend met zijn huidige vijand heult.¹³⁸

Op zich zijn dergelijke linken natuurlijk nietszeggend. Ze krijgen hun waarde door de duidelijke Lucanusverwijzing op vers 1136 in hun omgeving. Het is namelijk ook mogelijk dat deze woorden deels per toeval in beide passages voorkomen, doordat de omstandigheden in het verhaal zo sterk op elkaar lijken.¹³⁹ Ze kunnen wel deze gelijkenissen in de verhaallijn helpen blootleggen. De sfeer tussen beide passages is in wezen hetzelfde: ondanks de nachtelijke rust is de held geagiteerd. Hij kan onder dekking van de nacht proberen te ontsnappen uit zijn eigen kamp, maar er dreigt reëel gevaar dat hij aangehouden wordt (door bondgenoten *nota bene*, als we Hagen tenminste nog steeds als een ‘bondgenoot’ van Waltharius beschouwen), wat niet te voorziene gevolgen zou hebben. De held staat hierbij alleen¹⁴⁰, terwijl de gevaren veelvuldig zijn.

¹³⁸Met veel goede wil kan men in het feit dat alleen Hagen gevaarlijk wordt bevonden trouwens nog een verband zien met de inhoud van *Pharsalia* V 504 – 506. De *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes super Lucanum* gaan er namelijk uitgebreid op in hoe rust alleen voor mensen van lage rang, met minder verantwoordelijkheden, mogelijk is.

Cf. *Commenta Bernensia*:

‘505 PARVA QUIES M. INQUORUM PECTORA SOMNO D.V.F.M. quoniam sola nocte universi dormiebant. sed quoniam miseri erant belli civilis beneficio, exiguum dormiebant, ita tamen ut in hac somni mediocritate pro gradibus hominum esset modus. nam quanto quisque inferiore gradu degebat, tanto largius quiescebat. ‘fortunam minorem’ dixit noctem.’

en *Adnotationes super Lucanum*:

‘505 PARVA QUIES M. quia plurimum laborabant, somnus hic non sufficiebat fatigatis ad refectionem. 506 DAT VIRES F.M. sensus hic est: haec quies miseris et labore confectis erat parva. Hominibus enim egentibus et in fortuna humili positus securior est somnus atque continuus; hos autem, qui maiore statu sunt, id est reges, propter sollicitudinem animi necesse est vigilias sustinere.’

Voor Hagen, die in deze omstandigheden de belangrijkste (want de enige) raadgever van de koning is geworden, kunnen deze uitspraken uiteraard gelden. Hagen heeft een te belangrijke positie voor rust, dus blijft hij ook ’s nachts gevaarlijk. Het verband blijft echter vaag.

¹³⁹Het feit dat de woorden in verschillende grammaticale vormen staan (in tegenstelling tot de verbale verwijzingen aangeduid in 4.1.1), kan hiervoor een argument zijn. Hierop zijn natuurlijk uitzonderingen, zoals de aanwezigheid van *vastis*, die eerder te verklaren valt vanuit het eventuele uitspelen van Lucanus en Flaccus tegenover elkaar. Ook de aanwezigheid van *sola* en *solus*, allebei een versbegin, is hierbij ambigu.

¹⁴⁰Hildegonde is welliswaar bij Waltharius, maar dat is geen krijger. Ze blust daardoor zijn bezorgdheid niet, maar wakkert die juist aan. Cf.:

‘Terret ad haec triviis ignoti silva meatus,

Ne loca fortassis incurreret aspera spinis,

Ten slotte moeten we wel opmerken dat het thema van een nachtelijke strooptocht ook een *topos* is in het epische genre. Enkele voorname voorbeelden hiervan zijn boek tien van Homeros' *Ilias* (de tocht van Dolon) en de bekende passage uit boek negen van Vergilius' *Aeneïd* over Nisus en Euryalus. Toch denken we dat we voor de inhoud van deze passage Lucanus mogen centraal stellen. Vers 1136 van het *Waltharius* is namelijk één van de duidelijkste (en langste) Lucanus-citaten die we al hebben ontmoet. Er wordt hier dus erg expliciet naar de *Pharsalia* verwezen in het vers over de nachtelijke tocht, die Waltharius in zijn gedachten maakt. Verder is het ook opvallend dat de *Waltharius*-dichter in deze scène nergens verwijst naar de passage over Nisus en Euryalus, terwijl Vergilius veel materiaal leverde voor het *Waltharius* en er in deze passage in zijn geheel wel naar andere Vergilius-passages verwezen wordt.¹⁴¹ Het is dus aannemelijk dat de *Waltharius*-dichter niet zozeer de literaire *topos* voor ogen had (want dat zou hem waarschijnlijk naar Nisus en Euryalus gebracht hebben), als wel deze specifieke Lucanuspassage. Het feit dat deze passage de inleiding vormt op de gekende Amyclasscène, versterkt deze hypothese. We kunnen er namelijk vrij zeker van zijn dat de *Waltharius*-dichter deze passage kende en gebruikte (cf. supra, 4.1.1, 4.3.4 en infra, 4.4.2).

We kunnen onze conclusies over deze passage dus als volgt samenvatten: de invloed van Lucanus laat zich het duidelijkst merken in vers 1136, dat onbetwistbaar een citaat is. Over de hele passage kunnen wel nog enkele verbale echo's naar Lucanus worden opgemerkt, maar die zijn soms twijfelachtig van aard. In ieder geval zijn er ook op inhoudelijk vlak aanwijzingen dat de passage over de nachtelijke reis, die door Waltharius overwogen wordt, dezelfde sfeer heeft als de nachtelijke tocht, die Caesar onderneemt naar Amyclas, en dus ook door de *Waltharius*-dichter voor ogen werd gehouden. Qua concept is deze passage in zijn geheel dus hoogstwaarschijnlijk een allusie op Lucanus.

4.4.2 Wie betaalt de veerman?

Een volgende *Waltharius*-passage waar we onze aandacht op vestigen, is deze:

Hos dum pigmentis condisset et apposuisset
*Regi Gunthario, miratus fatur ab alto.*¹⁴²

Immo quippe feris, sponsamque amitteret illis.' – *Waltharius* 1147 – 1149

¹⁴¹Een gedetailleerd overzicht geven van alle bronnen bij deze passage, zou een exhaustieve (en weinig nuttige) lijst opleveren. Om hier toch een beeld van te krijgen, zie bijlage F.

¹⁴²Toen hij deze had klaargemaakt met kruiden en opgediend voor koning Gunther, sprak hij verwonderd uit de hoogte... – *Waltharius* 440 – 441

We zullen het hier vooral hebben over het verseinde *fatur ab alto*. Hoewel deze studie zich focust op de invloed van Lucanus, moet hier toch een korte uitwijding gemaakt worden over een verwijzing van dit verseinde naar een vers binnen het *Waltharius* zelf. Het doet namelijk denken aan het vers 14¹⁴³, waar de exploten van Atilla tegen de Franken, de Bourgondiërs en de Aquitaniërs net een aanvang nemen. Een mogelijk inhoudelijk verband tussen beide passages, is het volgende: beide gaan over het optreden van de koning van de Franken - eerst Gibicho, daarna zijn zoon Gunther. Bij elk gaat het trouwens om hun eerste daden, die in het *Waltharius* verhaald worden. Vader Gibicho handelt al vanaf het begin op een manier, die de titel van koning onwaardig is.¹⁴⁴ Gezien Gunther zich het hele epos zo zal gedragen, kan dit een eerste typering zijn van *Waltharius*' tegenstander.¹⁴⁵ Hoewel een aanduiding hiervan interessant is voor een volledige interpretatie van de betekenis van het verseinde, overschrijdt een verdere uitwerking ervan de bedoelingen van deze studie.

Toch is er met dit verseinde meer aan de hand. Het is een feit dat het een 'handig' verseinde is, in die zin dat het metrisch mooi is en dus bruikbaar als vaste formule. We kunnen dan ook een pak *loci* aanduiden, waarin het verseinde voorkomt, zonder ons tot Lucanus te wenden. Een overzicht hiervan is te vinden onder de bijlagen.¹⁴⁶ Het heeft weinig zin af te wegen welke auteur het meest zijn invloed op deze passage heeft laten gelden. In het kritisch apparaat van Strecker¹⁴⁷ wordt in de buurt van het vers voornamelijk naar Vergilius verwezen, maar die blijkt volgens hetzelfde kritisch apparaat sowieso alomtegenwoordig in bijna heel het *Waltharius*. De meest valabele hypothese is waarschijnlijk dat de *Waltharius*-dichter ook dit vers heeft ingepast met oog op de *langue poétique*, waarbij hij van de gelegenheid gebruik maakte om de verschillende auteurs tegen elkaar uit te spelen met de al vaak eerder vermelde *homerische* schrijftechniek.

Bij het onderzoek of het hier gaat om een citaat of allusie naar Lucanus, is het dus onvoldoende om enkel een zeker woordverwantschap aan te duiden. Men moet zich de vraag stellen of er een wezenlijk verband is tussen de beide passages, voor we al dan niet kunnen spreken over beïnvloeding. Het Lucanusvers waar het hier om gaat, is het volgende:

[...] *Sic fatus, ab alto*

---

¹⁴³‘Qui sua castra movens mandavit visere Francos,
Quorum rex Gibicho solio pollebat in alto,
Prole recens orta gaudens, quam postea narro;
Namque marem genuit, quem Guntharium vocitavit.’ – *Waltharius* 13 – 16

¹⁴⁴Parkes (1974, p. 460)

¹⁴⁵Cf. Scherello (1986) voor een gedetailleerde uitleg rond het personage Gunther.

¹⁴⁶Zie bijlage G

¹⁴⁷Strecker (1951, p. 42)

Aggere iam tepidae sublato fune favillae,
Scintillam tenuem commotos pavit in ignes.¹⁴⁸

De vraag of er een verband is tussen beide passages, kunnen we positief beantwoorden. De beide verzen staan namelijk aan het begin van een scène, waarbij het verhaal wordt verteld van de ontmoeting van één van de hoofdpersonages met een veerman. De veermanscène in het *Waltharius* is natuurlijk merkkelijk korter dan deze uit de *Pharsalia*¹⁴⁹, maar toch vertonen beide verhalen enkele opvallende parallellen. We zetten deze even op een rij:

Waltharius 430 – 464 tegenover *Pharsalia* V 504 – 680

431	Waltharius komt 's avonds bij de Rijn	513	Caesar komt 's avonds bij de kust
441	Gunther <i>fatur ab alto</i>	523	Amyclas <i>fatus ab alto (aggere)</i>
446-447	Ontmoeting koning en veerman	531-532	Ontmoeting bevelhebber en veerman
451	Waltharius in volle wapenrusting	538	Caesar eenvoudig vermomd
458-462	Waltharius heeft blijkbaar grote rijkdom	538	Caesar komt arm over
463&434	Waltharius' beloning: vissen	534-537	Caesars beloning: rijkdom
464 e.v.	Blijdschap over Waltharius' komst	680 e.v.	Verwijten bij Caesars terugkeer

Wanneer Waltharius in vers 431 aankomt bij de Rijn en zich laat overzetten, is er misschien nog geen reden om meteen te denken aan de Amyclaspassage bij Lucanus. De veermanscène wordt in het *Waltharius* namelijk niet meteen in detail verhaald. Er is een kort uitstel, waarbij eerst wordt verteld wat de veerman na de overtocht doet. Pas op vraag van koning Gunther legt hij uit wat er precies gebeurde. Het kon dus voor de lezer inderdaad wenselijk zijn even een aanhaling uit de *Pharsalia* in te lassen als hint dat de scène als een allusie naar Amyclas kan worden opgevat. Dit citaat, als we het inderdaad zo mogen lezen, komt trouwens precies even veel verzen na het aankomen van Waltharius bij de Rijn, als bij Lucanus na het aankomen van Caesar aan de kust.

Eerst lezen we dus hoe één van de hoofdpersonages bij water arriveert en 10 verzen later volgt het verseinde *fatus/fatur ab alto*. Kort daarna volgt in beide scènes de ontmoeting van de bescheiden veerman met een hoofdpersonage van hoge rang. In het geval van Lucanus is dit Caesar, in het *Waltharius* is dit Gunther. Vanaf dan neemt de parallellie echter een

¹⁴⁸‘Zo sprak hij, toen hij al van de hoge hoop lauwe as een lont had genomen, en hij voedde een tengere vonk aan de woelende vlammen.’ – *Pharsalia* V 523 – 525

De *locus similis* werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 173 – 174).

¹⁴⁹Uiteraard is het *Bellum Civile* in zijn geheel al veel langer dan het *Waltharius*. Verder wordt in het hele verhaal van Caesars (poging tot) overtocht ook een stormscène ingelast. Deze kon moeilijk overgenomen worden in het *Waltharius*, aangezien zich daar geen zee-reizen voordoen en storm op een rivier de nodige epische kracht mist.

andere vorm aan. Dezelfde elementen die bij Lucanus ter sprake komen, vinden we wel terug bij het *Waltharius*, maar in omgekeerde vorm. Waar Caesar vermomd is als eenvoudig man - maar Amyclas toch een grote rijkdom belooft als veergeld -, verschijnt Waltharius voor de veerman in volle wapenrusting en met zijn fortuin bijna openbaar tentoongesteld - terwijl zijn beloning voor de veerman karig blijft.

De 'epilogen' van beide overtochten lopen ook parallel. Bij het nieuws van de oversteek (hoewel deze in Caesars geval mislukt is) is de reactie van de omstaanders gelijkaardig. In het *Waltharius* heerst er grote blijdschap, nl. die van Hagen over de terugkeer van zijn vriend (altruïstisch) en die van Gunther over de terugkomst van de schat (egoïstisch). Waar de soldaten van Caesar in de *Pharsalia* verwijtend reageren, vinden we ook impliciet deze tweespalt terug tussen altruïstische en egoïstische motieven. Uiteraard zijn de soldaten bezorgd om het leven van hun bevelhebber, maar dit vooral met oog op hun eigen veiligheid onder zijn bestuur.¹⁵⁰ In beide gevallen merken we ook hoe de overtocht uiteindelijk niets uithaalt. Caesar wordt gewoon teruggeslagen door een storm en Waltharius, die de Rijn oversteekt in zijn vlucht voor Atilla, haalt zich juist door die oversteek achtervolgers op de hals.

We kunnen m.a.w. vaststellen dat verschillende aspecten van het veermanverhaal in het *Waltharius* zijn terug te brengen op het Amyclasverhaal bij Lucanus. Het is ook te verwachten dat de *Waltharius*-dichter, als hij een veerman introduceert en vertrouwd is met Lucanus' epos, terugdenkt aan de vaak christelijk geïnterpreteerde Amyclas.

Toch stellen we vast dat de passage zowel in opbouw als in inhoud enkele opvallende verschillen kent met het Amyclasverhaal. Zo bewaart de *Waltharius*-dichter telkens wel de volgorde, die ook Lucanus gebruikte, om zijn verhaal te vertellen, maar wijkt daar plots van af wat de aanduiding van het veergeld betreft. De bepaling van het veergeld wordt in het *Waltharius* opvallend aan het einde van het relaas van de veerman geplaatst¹⁵¹ - nà de omschrijving van Waltharius' voorkomen en baggage -, terwijl Lucanus dit gerust kon doen vòòr hij het had over de vermomming van Caesar. Op inhoudelijk niveau bestaat het verschil bijna alleen uit een omkering van de gegevens die Lucanus aanbrengt, maar dit op een consequente, parallelle manier.

Dergelijke gelijkenissen kunnen niet zomaar worden toegeschreven aan het toeval. We kunnen ervan uitgaan dat de *Waltharius*-dichter vast en zeker de Amyclaspassage kende,

¹⁵⁰Zie bijlage H voor de reacties omtrent de komst van Waltharius en de terugkeer van Caesar.

¹⁵¹Nl. vers 463; het kwam al ter sprake in 434, maar slechts kort en eerder uit noodzaak, want als de dichter niet duidelijk maakt dat het om vissen gaat, kan hij ook niet uitleggen hoe de veerman deze aan de kok geeft en wat daaruit voortvloeit.

aangezien we al verschillende citaten en allusies hebben kunnen attesteren uit dezelfde omgeving (cf. supra, 4.1.1, 4.3.4, 4.4.1). De parallellie met de Amyclaspassage is een manier voor de dichter om de ironie van het verhaal extra te onderstrepen:

As irony would have it, it is Walter's avarice which causes his undoing. Instead of paying the ferryman at the Rhine in gold, he skimps by paying him with fish. With tongue in cheek the poet sketches how Walter's presence in the land of the Franks is brought to light: Walther tenders the fish, the ferryman does not sell them, he *gives* them to the royal cook, who serves them to the king. The king recognizes the fish as being foreign and wishes to find out their origin. He calls the chef and is told about the ferryman, who is summoned and gives his account. Thus, Walter's presence becomes known because of some fish.¹⁵²

Het feit dus dat Waltharius enkel wat vis als veergeld geeft, hoort echt niet voor een krijger van zijn stand en brengt hem uiteindelijk in de problemen. Wordt de ironie hiervan dan niet nog veel groter, wanneer hij dit doet ten opzichte van een Amyclas, de personificatie van de armoede, terwijl hij zijn grote rijkdom overal tentoonspreidt? Zelfs de soms wrede Caesar is vrijgeviger dan de held van het *Waltharius*. Voor een epos dat zo bekend staat om zijn ironie en hebzucht als belangrijk thema heeft (cf. supra, hoofdstuk 2), is dit een duidelijk voorbeeld van deze kenmerken. In dit geval wordt het echter nog verder uitgediept door de aanwezigheid van een Amyclasfiguur, waartegenover de 'held' Waltharius zich zo gedraagt. Dit verklaart meteen ook waarom de *Waltharius*-dichter de bepaling van Waltharius' loon zo expliciet (nog eens) achterop plaatst: het is een *clou*, die voor deze ironische passage als climax kan dienen.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat *Waltharius* 441 op zich niet voornamelijk naar Lucanus hoeft te verwijzen. Men kan integendeel verschillende *loci similes* onderscheiden waarop het vers even goed zou kunnen gebaseerd zijn en die dus even goed op de achtergrond van dit vers spelen. De waarde van het Lucaniaanse element laat zich eerder inhoudelijk dan vormelijk merken in deze passage, waarbij de ontmoetingen van Caesar en Waltharius met een veerman aan elkaar gelinkt worden. Hiertoe herneemt de *Waltharius*-dichter verschillende elementen van Lucanus' verhaal, ongeveer in dezelfde volgorde. Gezien de bekendheid van de Amyclaspassage in de middeleeuwen en de vertrouwdheid van de *Waltharius*-dichter met Lucanus algemeen en de Amyclaspassage specifiek (cf. supra, 4.1.1, 4.3.4, 4.4.1), is het aannemelijk dat de veermanscène in het *Waltharius* wel degelijk als allusie naar Amyclas mag worden opgevat. De opvallende gelijkenissen (en omkeringen)

---

¹⁵²Parkes (1974, p. 460)

met Lucanus' Amyclaspassage diepen het sowieso al ironische aspect van Waltharius' handelingen nog verder uit.

4.4.3 Een Pannonische *ursus/-a*

Wanneer Gunther op het punt staat een aanval te leiden op Waltharius, probeert Hagen hem dit af te raden met de woorden:

[...] porrectam suscipe gazam,
 Hac potis es decorare, pater, tecum comitantes,
 Et modo de pugna palmam revocare memento!
 Ignotus tibi Waltharius et maxima virtus.
 Ut mihi praeterita portendit visio nocte,
 Non, si conserimus, nos prospera cuncta sequentur.
 Visum quippe mihi te colluctarier urso,
 Qui post conflictus longos tibi mordicus unum
 Crus cum poplite ad usque femur decerpserat omne
 Et mox auxilio subeuntem ac tela ferentem
*Me petit atque oculum cum dentibus eruit unum.*¹⁵³

Hiernaast leggen wij een fragment van Scaeva's aristie uit het zesde boek van het *Bellum Civile*:

Dictaea procul ecce manu Gortynis arundo
 Tenditur in Scaevam, quae voto certior omni
In caput atque oculi laevum descendit in orbem.
 Ille moras ferri, nervorum et vincula rumpit,
 Adfixam vellens oculo pendente sagittam
 Intrepidus, telumque suo cum lumine calcat.
 Pannonis haud aliter post ictum saevior ursa,
 Cum iaculum parva Libys amentavit habena,
 Se rotat in vulnus: telumque irata receptum

¹⁵³‘Aanvaard de aangeboden schat, vader, waarmee je je gezellen met je kan decoreren, en hou je hand af van het uitlokken van strijd! Walther en zijn grote moed zijn jou onbekend. Zoals een visioen mij vorige nacht toonde, zal niet alles gunstig voor ons verlopen, als we de strijd aanbinden. Het leek me dat jij worstelde met een beer, die na lang strijden je één been tot de knieholte afzette met zijn beet - alles onder de dij - en dadelijk toen ik te hulp kwam met een speer, zocht hij mij en stak één oog uit met zijn tanden.’
 – *Waltharius* 617 – 627

Impetit, et secum fugientem circuit hastam.
 Perdiderat vultum rabies: stetit imbre cruento
 Informis facies [...] ¹⁵⁴

De metrisch-verbale verbanden tussen vers 627 van het *Waltharius* en 216 van *Pharsalia* boek zes zijn relatief opvallend. Beide verzen beginnen met dezelfde metrische structuur. Het eerste versvoet is een dactylus, waarbij de heffing bestaat uit een monosyllabe (respectievelijk *me* en *in*), gevolgd door weer één woord met twee dalingen (respectievelijk *petit* en *caput*). Onmiddellijk na deze dactylus vinden we een verwijzing naar *atque oculum/-i*. Deze vershelften zijn dus *identico sia per collocazione metrica che per costituzione verbale*.¹⁵⁵ Toch is een dergelijke metrische figuur helemaal niet zo opvallend. Lucanus zelf maakt op nog twee plaatsen een dergelijke constructie en ook bij nog andere auteurs kan dit worden aangetroffen.¹⁵⁶

Ook staat er nog een sterke Vergiliusverwijzing in het droombeeld van Hagen. Strecker¹⁵⁷ verwijst voor het voorgaande vers, *Waltharius* 626, naar Vergilius' *Aeneis* II 216.¹⁵⁸ Men kan inderdaad niet over de zinsnede *auxilio subeuntem ac tela ferentem* heen kijken. We hebben hier dus weer met een voorbeeld van de zogenaamde *homerische* schrijfwijze van de auteur te maken. We kunnen ons nu de vraag stellen of bij de confrontatie tussen de verschillende auteurs in deze passage één van hen het overwicht krijgt. Het citaat van Vergilius is wel langer en op verbaal niveau sterker dan dat van Lucanus - zeker als we er rekening mee houden dat dit vers naar nog meer bronnen kan verwijzen -, maar toch blijkt uit de context dat het overwicht in deze passage wel degelijk naar de passage uit Scaeva's aristie gaat.

---

¹⁵⁴Ziedaar, de pijl uit de hand van een Kretenzische boogschutter richtte zich van ver op Scaeva, die zekerder was dan elke belofte en belandde in zijn linker oogbol. Hij, om deze hinder op te heffen, brak de pezen van de zenuwen en trok - doodkalm! - de vastgehechte pijl eruit met zijn oog er nog aan en trapte op de punt en zijn eigen oog. Niet anders wroet een Pannonische berin - wilder na haar treffen - zich in de wonde, wanneer een Libiër een projectiel slingert met een korte pees. Boos valt ze de rake pijlpunt aan en draait met zichzelf rond de vluchtende schacht. Dolheid had zijn gelaat verwoest: zijn vervormd gezicht stond in een bloedige regen.' - *Pharsalia* VI 214 - 225

Het verband werd opgemerkt door D'Angelo (1991, p. 175)

¹⁵⁵D'Angelo (1991, p. 175).

¹⁵⁶De volledige lijst zou, zowel in voetnoot als in de tekst, te veel onnodige plaats innemen. We geven het overzicht dus in bijlage I.

¹⁵⁷Strecker (1951, p. 49)

¹⁵⁸'*Post ipsam auxilio subeuntem ac tela ferentem corripiunt [...]*' - *Aeneis* II 216 - 217

Cit. *Perseus Digital Library*

Bij Vergilius is het subject van het vers Laocoon. Wanneer zijn zonen worden aangevallen door de slangen, schiet hij te hulp, wat met dit vers wordt omschreven. Net zoals in het *Waltharius* gaat het dus om hulp die wordt gebracht bij een aanval van een wild dier en zo is er inderdaad een wezenlijk verband tussen de Vergiliuspassage en die van het *Waltharius*. Wanneer we kijken naar de Lucanuspassage, merken we veel meer dergelijke verbanden op¹⁵⁹ dan dit ene raakpunt met Vergilius. Ten eerste is er het feit dat beide passages een oogwonde behandelen (waarbij het *atque oculum/-i* een duidelijk raakpunt is).¹⁶⁰

Contextueel gezien is de aanwezigheid van een *ursus*, een beer, echter opvallender. In het *Waltharius* ziet Hagen Waltharius als een beer, die hem met zijn tanden een wonde aan het oog toebrengt. Waar de held van het *Waltharius* met een beer vergeleken wordt, gebeurde in de *Pharsalia* hetzelfde met Scaeva, wanneer hij als held naar voor komt in een aristie. Wanneer hem een oogwond is toegebracht, reageert hij daarop zoals een berin (*ursa*) dat zou doen. Het plaatje wordt helemaal volledig, als nog het detail vermeld wordt dat Scaeva bij Lucanus een *Pannonis ursa* wordt, terwijl Pannonië net het land van de Hunnen is, waaruit Waltharius vertrokken is. Het feit dat beer Scaeva de oogwond ontvangt, terwijl beer Waltharius deze juist toebrengt, doet weinig tot niets af aan de gelijkensissen tussen

¹⁵⁹Zie D'Angelo (1991, p. 174 – 175) voor een overzicht.

¹⁶⁰Nota bene: Zwierlein (1970, p. 154 – 155) ziet ook verband tussen de omschrijving van het oog in *Waltharius* 1402 – 1403 ('Illic Guntharii regis pes, palma iacebat | Waltharii nec non tremulus Haganonis ocellus.') en die van *Pharsalia* III 712 ('Sedibus expulsi, postquam cruor omnia rupit | vincula, procumbunt oculi [...]') en II 184 ('[...] ille cavis evolvit sedibus orbes'), Ovidius' *Metamorphoses* XII 252 ('exsiluere oculi'), Prudentius' *Psychomachia* 100 – 101 ('pede calcat | elisos in morte oculos'), Ennius' *Annales* Fr. 472 ('oscitat in campis caput a cervice revulsum | semianimesque micant oculi lucemque requirunt'), Lucretius' *De Rerum Natura* III 655 ('servat humi voltum vitalem oculosque patentis'), Statius' *Thebaïs* VII 654f. ('dividuum trans corpus hiantes | truncum oculi quaerunt, animus caput') en *Silvae* VI 11 ('frustra seminecum quaerentia lumina caelum'). Zijn criterium hiervoor is echter alleen *das charakteristische Merkmal, daß in dem vom übrigen Körper getrennten Auge noch Lebenskraft erhalten*. Over de afgehakte hand maakt hij ook dergelijke exhaustieve lijst, waarin Lucanus ook voorkomt, nl. *Pharsalia* III 609 – 613 ('Quorum alter, mixtis obliquo pectine remis, | Ausus Romanae Graia de puppe carinae | Iniectare manum: sed eam gravis insuper ictus | Amputat: ilia tamen nisu, quo prenderat, haesit, | Deriguitque tenens strictis immortalis nervis'), en idem voor de voet, nl. *Pharsalia* II 181 – 182 ('exsectaque lingua | palpitat, et muto vacuum ferit aera motu'). Deze notie van een terugkerende voorstellingswijze in de Latijnse (en ook Griekse!) literatuur kan een interessant gegeven zijn, maar is een te breed gegeven om in deze verhandeling concreet mee te werken. De vermelding van de *Pharsalia* als onderdeel van een lange rij auteurs, die ook als 'bron' (of moeten we zeggen 'vertegenwoordiger') kunnen aangeduid worden voor dergelijk motief dat ook in het *Waltharius* voorkomt, past namelijk beter in het kader van de algemene invloed van de Latijnse literatuur op het *Waltharius*, dan dat van de specifieke invloed van Lucanus. Om dezelfde reden zijn ook andere 'verbanden' tussen de *Pharsalia* en het *Waltharius*, die Zwierlein aanduidt in zijn artikel, niet in deze studie opgenomen.

beide. De verbaal-metrische en contextuele verbanden tussen beide werken zijn samen te sterk om enkel op toeval te berusten. Op basis daarvan kunnen we ervan uitgaan dat de *Waltharius*-dichter deze passage heeft gecomponeerd als een allusie naar Lucanus.

De vraag rijst nu waarom bij deze passage verwezen werd naar Lucanus. Een mogelijk antwoord biedt zich aan, wanneer we kijken naar de beide gevechten, die door de allusie met elkaar verbonden worden. We kijken eerst naar de aristie van Scaeva, waaruit de passage met de oogwonde komt en die loopt van vers 215 t.e.m. 262. Omwille van het feit dat Scaeva voor Caesar vecht, is het eindoordeel van deze aristie door Lucanus vrij treurig.¹⁶¹ Scaeva's moed is uiteindelijk roemloos, want de strijd waarin hij is verwickeld geraakt, is begonnen vanuit de machtshonger van een tiran en is niet gericht tegen (buitenlandse) vijanden, maar tegen andere Romeinen. Hoewel de bewondering die voor zijn moed wordt uitgedrukt duidelijk oprecht is, is hierdoor het doel waarvoor die moed wordt ingezet onepisch. Het gaat niet in de eerste plaats om heroïsche roem, maar om macht.

In het *Waltharius* dient de passage als vooruitverwijzing naar de eindstrijd tussen Waltharius, Hagen en Gunther (*Waltharius* 1285 – 1408), waarbij de omschreven wonden inderdaad worden toegebracht (en Waltharius ook zijn rechterhand verliest). Hoewel de *Waltharius*-dichter zich nooit wendt tot een tragiek, die aan die van Lucanus kan tippen, is zijn eindoordeel over dit gevecht ook niet positief. Net zoals in de *Pharsalia* wordt het gevecht gevoerd op instigatie van een tiran, Gunther. Het motief achter het gevecht is hier geen machtshonger, maar hebzucht, want Gunther aast op Waltharius' schat, die door hem al met even veel hebberigheid verdedigd wordt.¹⁶² Ook hier dient de strijd dus geen nobel doel. Verder zorgt de tiran er nog voor dat de strijd gevoerd wordt, niet tussen twee vijanden, maar tussen twee 'broeders', die samen zijn opgevoed aan het hof van Atilla. De motieven achter deze strijd worden dus al even onepisch gedacht als die bij Lucanus: het gaat niet in de eerste plaats om roem, maar om geld.

Als we ook deze gelijkenis tussen beide passages voor waar aannemen, dan kan Lucanus' aanwezigheid in deze passage dienen als een eerste hint, waarmee de lezer tot deze conclusies over de eindstrijd in het *Waltharius* zou moeten komen. Zoals de passage een *flashforward*

¹⁶¹Non tu bellorum spoliis ornare Tonantis

Templa potes, non tu laetis ululare triumphis.

Infelix, quanta dominum virtute parasti! – *Pharsalia* VI 260 – 262

¹⁶²Hierbij moet worden opgemerkt dat de rijkdom waarop die hebzucht zich richt niet moet worden opgevat als een symbool voor de eer die men in het gevecht wint, gezien dat aspect van de heroïsche code juist wordt bespot in het *Waltharius*. Cf. Kratz (1984, p. xxiii) en supra, 4.3.3, waar blijkt dat Waltharius b.v. onmiddellijk bereid is om een deel van deze rijkdom weg te schenken juist om de strijd te kunnen vermijden. Dit wijst bezwaarlijk op een 'roemvolle' strijd.

is naar de gebeurtenissen aan het einde van het *Waltharius*, kan via een Lucanusverwijzing misschien op dezelfde manier een *flashforward* gegeven worden, hoe die gebeurtenissen moeten worden geïnterpreteerd. De beoordeling over deze eindstrijd wordt namelijk ook niet expliciet gegeven, maar via ironie in de handelingen en een bijbelverwijzing¹⁶³; cf. supra 2.2.2.

Om tot een correcte interpretatie te komen van de eindstrijd, moet bij de omschrijving ervan dus rekening gehouden worden met de tekst waarop wordt gealludeerd. Dit maakt het aannemelijk dat dezelfde methode voor interpretatie ook voor de *flashforward* ernaar kan verondersteld worden. Het levert dan ook resultaten op, die gelijkaardig zijn aan de beoordeling van de eindstrijd in het licht van de bewuste bijbelpassage.

Schematisch gezien kunnen we de gelijkenissen tussen beide passages dus als volgt samenvatten:

Hagens droom t.o.v. Scaeva's aristie

	<i>Waltharius</i>	<i>Pharsalia</i>
Context:	- Oogwonde	- Oogwonde
Metrisch-verbaal:	- Monosyllabe: <i>me</i> - Dubbele daling in daarop volgend woord: <i>petit</i> - <i>atque oculum</i>	- Monosyllabe: <i>in</i> - Dubbele daling in daarop volgend woord: <i>caput</i> - <i>atque oculi</i>
Vergelijking:	- <i>Waltharius</i> als <i>ursus</i> - Veroorzaakt wonde - (Komt uit Pannonië)	- Scaeva als <i>ursa</i> - Ontvangt wonde - Is van Pannonië
Beoordeling strijd:	- Instigatie Gunther - Motief is hebzucht - Tegen broeder i.p.v. vijanden - Moed bewonderenswaardig maar misplaatst	- Instigatie Caesar - Motief is machtshonger - Tegen Romeinen i.p.v. vijanden - Moed bewonderenswaardig maar misplaatst

Terwijl blijkt dat zowel vormelijk als inhoudelijk Lucanus aanwezig is in de betreffende passage, is een zekere scepsis wel op zijn plaats wat betreft de functie van deze aanwezigheid. Hoewel er overeenkomsten zijn tussen de beide gevechten, kan deze theorie ondergraven worden door het feit dat deze beoordelingen in beide eposen pas later aan bod komen. Vooral bij het *Waltharius* is er een groot aantal verzen tussen deze voorafspiegeling van de strijd en de strijd zelf, waaruit we deze conclusies hebben getrokken. Dit

¹⁶³Cf. Kratz (1977, p. 134 – 137; 1980, p. 41 – 60; en 1984, p. XXI – XXIII)

maakt de waarschijnlijkheid minder groot, dat de *Waltharius*-auteur inderdaad dergelijke interpretatie wou mogelijk maken met zijn allusie en er dus gebruik van heeft gemaakt als voorafspiegeling i.v.m. de interpretatie van de eindstrijd.

Het verband is in onze ogen echter te frappant om zonder meer naast ons neer te leggen. De gelijkenissen qua vorm en inhoud tussen beide passages maken al duidelijk dat de *Waltharius*-dichter wel degelijk met deze Lucanuspassage vertrouwd was. Het is dan ook aannemelijk dat hij ook Lucanus' oordeel over Scaeva's aristie kende (die komt namelijk maar een kleine 40 verzen na afloop van de *ursavergelijking*) en hiermee dus rekening kon houden, wanneer hij in zijn eigen dichtwerk op Scaeva alludeerde. Ten slotte is er nog het feit dat we dezelfde methode van interpretatie volgen bij deze passage, als verondersteld wordt bij het verhaal van de eindstrijd zelf en daarbij tot gelijkaardige resultaten komen. Dit alles ondersteunt de visie op deze verzen als een allusie naar Lucanus, die nodig is om Hagens profetische droom in zijn geheel te interpreteren.

Hoofdstuk 5

Conclusies

In dit laatste hoofdstuk van onze analyse zetten we nog eens op een rijtje, wat we na ons detailonderzoek van Lucanuscitaten en -allusies in het *Waltharius* algemeen kunnen concluderen. In het eerste deel bekijken we hiervoor opnieuw ons verwachtingskader van hoofdstuk 3, maar stellen ons de vraag in hoeverre dit model nu al dan niet opgaat voor het *Waltharius*. In het tweede deel stippen we nog enkele opvallende gegevens aan uit onze detailanalyse, die buiten het verwachtingskader van hoofdstuk 3 vallen.

5.1 Een tweede blik op Lucanus

Zoals gezegd (cf. *supra*, 3.1) is het om diverse redenen nodig om kritisch om te gaan met ons verwachtingskader voor Lucanusreceptie in de 10e eeuw. Daarbovenop is het erg onwaarschijnlijk dat alle elementen van dergelijk kader zich binnen één werk, i.c. het *Waltharius*, zouden voordoen. Wij overlopen het kader dan ook nog eens volledig en bekijken in hoeverre het *Waltharius* eraan beantwoordt.

5.1.1 Personages

Algemeen kunnen we stellen dat het merendeel van de in hoofdstuk 3 genoemde personages weinig weerslag heeft gehad op het *Waltharius*. We kunnen eventueel melding maken van nawerking rond Caesars ambigue voorstelling. Naar zijn wrede of toch zeker zijn hypocrietere kant vonden we namelijk een mogelijke allusie in de Hunnenepisode (cf. *supra*, 4.3.5). De interpretatie van vers 95 als een allusie naar Lucanus' Caesar was echter voornamelijk gebaseerd op het verseinde *pectore laeto*, wat geen waterdicht argument is. Beschouwen we de passage met de beer (cf. *supra*, 4.4.3) als een allusie, dan kunnen

we daar een zekere parallellie vinden tussen Gunther en Caesar, maar beweren dat dit personage erop gebaseerd is, gaat waarschijnlijk te ver.

De significantste aanwijzing voor een eventuele invloed van Lucanus' Caesar is waarschijnlijk het citaat van Curio, *Pharsalia* I 281. Dit belangrijke citaat uit een 'Caesarcontext' is wel drie maal gebruikt (cf. supra, 4.3.1). Hoewel Lucanus het in de mond van Curio legt, sluit het aan bij Caesars vastberadenheid. Als zodanig komt het dan ook terug op drie plaatsen in het *Waltharius*, waarvan 2 keer op een vrij cruciaal moment. Deze vastberadenheid wordt bij alle drie als een soort deugd gezien. Op zich zijn al de argumenten rond Caesar te zwak om echte beïnvloeding te veronderstellen, maar samen maken ze dit idee toch wat aannemelijker. Hoe dan ook heeft Lucanus' Caesar, zelfs als al deze elementen zonder meer aan hem kunnen toegeschreven worden, in vergelijking met enkele andere Lucanuselementen in het *Waltharius* sowieso geen al te sterke nawerking gekend.

De invloed van Pompeius blijkt nog kleiner. We hebben in onze detailanalyse maar één mogelijke allusie naar hem ontdekt. Het gaat om de angst van Hildegonde bij de vlucht uit Pannonië (cf. supra, 4.3.6), maar die opvatting kan niet ondersteund worden door verbaal of metrisch materiaal. Dit roept dan ook de vraag op of we het als een echte allusie op Lucanus mogen beschouwen, maar valt sowieso buiten het onderzoeksdomein van deze verhandeling.

Cato's verhaal is nog anders. Als we kijken naar de verschillende Lucanusallusies in het *Waltharius*, komt Cato eerder onrechtstreeks aan bod. Er zijn namelijk veel aanhalingen te vinden (maar liefst 6!) van verzen uit boek IX over Libië, de plaats waar Cato in dat boek met zijn leger te vinden is (cf. supra, 4.1.2, 4.2.1, 4.2.3, 4.2.4, 4.3.3, 4.3.5). Deze aanhalingen of allusies gaan echter weinig of niet terug op een optreden van Cato zelf - zeker niet in de hoedanigheid waarin hij in ons derde hoofdstuk aan bod kwam (cf. supra, 3.2.1, en infra, 5.2.3).

De opvallendste aanwezige in het *Waltharius* van ons lijstje personages is ongetwijfeld Amyclas. Uit zijn relatief korte optreden, kunnen we maar liefst vier aanhalingen vinden (cf. supra, 4.1.1, 4.3.4, 4.4.1, 4.4.2). Hoewel dat er minder zijn dan we vonden uit boek IX, liggen de verzen die uit de Amyclaspassage worden aangehaald heel erg dicht bij elkaar. Dat is niet het geval bij de aanhalingen uit boek IX.

Aanhalingen uit de Amyclaspassage vinden we verder op veel verschillende niveaus terug (cf. infra, 5.2.1 en 5.2.2). Soms plukt de *Waltharius*-dichter er alleen een syntagma uit (cf. supra, o.a. 4.1.1), maar vaak gaat het ook om een subtiele allusie, die goed aansluit op de ironie van de passage (cf. supra, o.a. 4.3.4). De passage is zelfs opvallend aanwezig als conceptuele bron - als een middel om een scène in zijn geheel te helpen vorm geven (cf.

supra, 4.4.1 en 4.4.2). Allusies op Amyclas sluiten vaak aan bij de humor van het vers/de passage waarbinnen ze aangehaald worden of zijn er zelfs een belangrijke uitdieping van (cf. supra, 4.4.2). Ze sluiten ook goed aan bij het beeld van Amyclas, dat we in ons hoofdstuk 3 hebben geschetst (cf. supra, 3.2.1).

5.1.2 Gebeurtenissen

Van geen van de ‘invloedrijke’ gebeurtenissen in Lucanus’ werk, die we eerder noemden (cf. supra, 3.2.2), vonden we sporen terug in het *Waltharius*. Dit is niet helemaal verwonderlijk. Het eerste waarover we het namelijk hadden, was de omschrijving van wapenfeiten bij Lucanus, meer bepaald grote belegeringen. In het *Waltharius* worden echter bijna geen grote belegeringen beschreven. We kunnen wel de opvallende verwijzing naar Scaeva’s aristie aanstippen (cf. supra, 4.4.3), die uit de strijd rond Dyrrachium komt waar ook het 10e-eeuwse *Den Haag-fragment* naar verwees. Dit is een mogelijk argument voor de bekendheid van deze passage in de 10e eeuw, maar neemt niet weg dat Lucanus in het *Waltharius* geen inspiratiebron blijkt voor het omschrijven van wapenfeiten.

Verder noemden we nog de Marciascène en hemelvaart van Pompeius. Daarbij gaven we onmiddellijk wel de waarschuwing dat die voornamelijk pas later in de nawerking aan bod kwamen. We zijn dan ook niet echt verbaasd, ook hiervan geen rechtstreekse sporen te hebben teruggevonden.

5.1.3 Eigenschappen

De eigenschappen, die we volgens ons verwachtingskader aan Lucanus konden toeschrijven, lijken meer zoden aan de dijk te hebben gelegd. Het idee van Lucanus als bron van exacte kennis komt duidelijk aan bod in de aanhef van het *Waltharius* (cf. supra, 4.2.1). Er wordt daar immers gealludeerd op een geografische uitwijding van hem over Europa, terwijl de *Waltharius*-dichter een geografische inleiding op zijn verhaal maakt. De thema’s geschiedenis en filosofie vonden we niet echt terug, maar er is binnen het *Waltharius* dan ook minder gelegenheid om deze thematiek aan te raken. Historische verwijzingen zouden eventueel wel mogelijk zijn, maar door op korte tijd - het *Waltharius* kent minder dan 1500 verzen - de hele sage te vertellen, blijft daar weinig plaats voor over. Diep filosofische uitwijdingen passen dan weer minder in de teneur van dit ironische epos.

Lucanus als dichter van de gruwel hebben we in het *Waltharius* niet ontmoet. Toch vonden we een verwijzing terug naar zijn slangenpassages, met name naar de Jaculus (cf. supra, 4.2.4). Hierbij lijkt echter niet het gruwelijke, maar wel het dierkundige centraal te staan.

De dichter maakt namelijk alleen melding van de techniek van deze slang zonder hints te geven dat deze techniek wreed zou zijn. Dit sluit dus eerder aan bij Lucanus als bron van wetenschappelijke kennis, dan als gruweldichter. Al in hoofdstuk 3 stipten we deze mogelijkheid aan (cf. supra, 3.2.3).

Ook het tragische van de *Pharsalia* is bij de allusies van het *Waltharius* terug te vinden. Het speelt namelijk een rol in onze interpretatie van de verwijzing in Hagens profetische droom (cf. supra, 4.4.3). Volgens ons kon het negatieve eindoordeel, dat Lucanus geeft over Scaeva's gevecht, immers een voorafspiegeling zijn over hoe de eindstrijd tussen Waltharius, Gunther en Hagen moet geïnterpreteerd worden. Het tragische komt echter het duidelijkst aan bod bij de allusie van vers 108 - de opvoeding van Hagen en Waltharius (cf. supra, 4.2.2). Een herinnering daar aan de *bella plus quam civilia* van Lucanus, werpt een grimmig licht op de manier waarop hun vriendschapsband in het vervolg zal evolueren, zeker voor de contemporaine lezer, die maar al te goed weet hoe dat vervolg eruit ziet. Niet toevallig is het feit dat Hagen en Waltharius uiteindelijk tegen elkaar moeten strijden het meest tragische element uit het hele *Waltharius*.

5.2 Het *Bellum Civile* van de *Waltharius*-dichter

Het verwachtingskader uit hoofdstuk 3 blijkt zich dus niet volledig te manifesteren bij Lucanusreceptie binnen het *Waltharius*. Hoe deze receptie er dan wel uit ziet, vatten we hier nog eens kort samen. Eerst gaan we er even kort op in welke functie Lucanus in het *Waltharius* kan innemen op talig niveau - m.a.w. hoe hij geciteerd wordt -, daarna doen we hetzelfde op het niveau van de verwijzing - welke algemene functies allusies naar Lucanus kunnen vervullen. Ten slotte noemen we nog even de *Pharsalia* passages die blijkbaar het opvallendst aan bod komen bij Lucanusreceptie in het *Waltharius*.

5.2.1 Talige bouwstenen

Een manier waarop Lucanus vaak wordt aangehaald, is uiteraard binnen het kader van de zogenaamde *homerische* schrijfstijl. Onze detailanalyse staat vol voorbeelden van dergelijke aanhalingen, waarbij verschillende auteurs in één vers of één passage gecontamineerd worden. Lucanus was blijkbaar voor de *Waltharius*-dichter ook een bron voor talig materiaal, waarmee hij zijn eigen constructies kon maken. Zo maakt de *Pharsalia* bij verschillende passages deel uit van de volledige 'blauwdruk', waarmee de dichter zijn eigen werk vorm gaf. Het resultaat is een knappe, kunstige constructie, van een hoog poëtisch gehalte, waarvoor Lucanus - uiteraard samen met nog andere auteurs - vaak syntagma's, metrische

vormen, woordenschat e.a. verschaft. Via deze bouwstenen heeft de *Pharsalia* ook zijn invloed gehad op het ontstaan van bepaalde passages in het *Waltharius*.

Het indrukwekkendste voorbeeld van zo'n geval vinden we in vers 845 (cf. supra, 4.3.2). In dit ene vers van het *Waltharius* is materiaal van maar liefst drie verschillende auteurs verwerkt - nl. Lucanus, Ovidius en Vergilius. Het vers haalt deze bronnen niet alleen aan, maar kan zelfs als een allusie erop beschouwd worden. De *Waltharius*-dichter lijkt daar namelijk niet alleen het talig, maar op dezelfde manier ook het inhoudelijk materiaal van de verschillende auteurs gecontamineerd te hebben.

Bij veel voorbeelden van die *homerische* schrijfmethode wordt Lucanus tegenover Vergilius uitgespeeld. Het zou uiteraard een verkeerde conclusie zijn om daarom te gaan denken dat de Lucaniaanse invloed de Vergiliaanse in het *Waltharius* naar de kroon steekt. Ons onderzoek richtte zich enkel op de passages waar Lucanus aan bod kwam, terwijl naar Vergilius nog wordt verwezen en gealludeerd op vele andere plaatsen.

5.2.2 Soorten allusies

Het merendeel van de aanhalingen, die we in onze detailanalyse hebben besproken, hebben we niet alleen als een citaat, maar ook als allusie opgevat. Hier zetten we even op een rij welke functie deze allusies binnen het *Waltharius* vervullen. Het onderscheid dat we hier maken, is uiteraard niet strikt op te vatten: de verschillende soorten allusies lopen steeds door elkaar.

Een eerste soort, die we aantreffen, zijn de allusies, die gewoon helpen de sfeer van het vers of de passage te dragen. Op die manier ondersteunen ze wat de *Waltharius*-dichter in zijn werk wil opbouwen. Er is een inhoudelijk verband, maar dat bevestigt de sfeer of teneur die sowieso al heerst in het vers of de passage. Voorbeelden hiervan zijn de technische teneur uit de geografische aanhef (cf. supra, 4.2.1) of de gespannen sfeer bij de verloving van Waltharius en Hildegonde (cf. supra, 4.2.3), maar ook b.v. het gehaaste *no-turning-back*-gevoel van de passages waarin Curio's echo weerklinkt (cf. supra, 4.3.1). Het meest uitgewerkte voorbeeld hiervan, vinden we echter bij Waltharius' twijfel om al dan niet 's nachts aan zijn achtervolgers te ontsnappen (cf. supra, 4.4.1). Heel de voorstelling die Waltharius zich van zo'n ontsnapping maakt, herinnert aan Caesars sluiptocht uit zijn kamp en wekt daardoor ongeveer hetzelfde gevoel op bij de lezer.

Deze ondersteuning kan echter ook op een dieper niveau liggen. We kunnen veronderstellen dat de contemporaine lezer voldoende voorkennis had om te weten dat Hagen en Waltharius het uiteindelijk tegen elkaar zouden moeten opnemen. Lees je met die voorkennis hoe ze

samen worden opgevoed, draagt dat impliciet een tragische angel met zich mee. De allusie op de omschrijving van de *bella plus quam civilia* uit Lucanus' aanhef - zeker gezien de manier waarop deze in de *Commenta* en *Adnotationes* worden geïnterpreteerd (cf. supra, 4.2.2) - maakt deze angel zoals gezegd ook expliciet en is zo bevorderlijk voor de sfeer, die de *Waltharius*-dichter probeert op te bouwen.

De tweede soort, die we onderscheiden, ligt in het verlengde daarvan. Het zijn de allusies waarbij de humor, die sowieso al in het *Waltharius* zit, wordt benadrukt door de link met Lucanus. Hiervan vonden we mogelijke voorbeelden o.a. waar de Hunnen *pectore laeto* van hun veroveringstochten terugkeren (cf. supra, 4.3.5) en bij het angstige gedrag van de Germaanse koningen (cf. supra, 4.3.4). Ook hier worden verzen, die sowieso al ironisch zijn, nog wat grappiger gemaakt door een allusie.

Toch brengen allusies soms ook een extra element aan bij de humor. We denken b.v. aan het 'omkoopgedrag' van *Waltharius*, om zonder vechten te kunnen ontsnappen. Dit gedrag is sowieso ongepast, maar heeft wel een episch aanvaardbare variant, nl. wanneer helden 'eergeschenken' met elkaar uitwisselen. Wanneer de dichter er in dergelijke passage dan via een allusie aan herinnert, dat het goud van *Waltharius* gestolen (en dus oneervol verkregen) is, legt dat een extra vinger op de zere wond van *Waltharius'* ongepast gedrag (cf. supra, 4.3.3).

Een vaak gebruikte techniek bij de humoristische allusies is het contrast. Onder de voorbeelden, die we al noemden, zijn dergelijke gevallen te vinden, maar het duidelijkste voorbeeld hiervan is de veermanscène (cf. supra, 4.4.2). *Waltharius'* ontmoeting met de veerman is volledig gestructureerd volgens die van Caesar met Amyclas, maar *Waltharius'* voorkomen en reactie is compleet het tegenovergestelde.

Geen van de genoemde allusies op Lucanus is dus ooit echt nodig voor het tekstbegrip. Dit geldt in principe voor alle allusies in het *Waltharius*, behalve misschien bij de eindstrijd, als we de theorie van Kratz (cf. supra, 2.2.2) hierover aannemen.

Hierop zijn toch 2 mogelijke uitzonderingen wat betreft Lucanusverwijzingen. De eerste ervan is de allusie op de *Jaculus* (cf. supra, 4.2.4). Als we dit niet lezen als een verwijzing naar de slang i.p.v. een speer of ander projectiel, blijft de passage onduidelijk. Natuurlijk gaat het hier maar om een korte passage, die we niet nodig hebben om het werk in zijn geheel te begrijpen.

Een dergelijke opmerking kunnen we ook maken voor het noodzakelijke van de allusie in de *ursus*-vergelijking (cf. supra, 4.4.3) voor het tekstbegrip. Het is natuurlijk wel interessant dat we bij deze passage tot ongeveer dezelfde interpretatie kunnen komen over de eindstrijd

van het *Waltharius*, door er dezelfde techniek op toe te passen als daar, maar als we hier nog niet tot deze interpretatie komen, doet dat uiteindelijk weinig tot niets af aan ons algemeen tekstbegrip. We begrijpen de ‘moraal’ van het *Waltharius* m.a.w. even goed als we de eindstrijd juist interpreteren, zonder dit idee daarom al in de *ursus*-vergelijking gezien te hebben. De allusies naar Lucanus lijken dus in het algemeen wel nuttig, maar niet onmisbaar.

5.2.3 Marcus Annaeus Lucanus: *The best of...*

Ten slotte kan het nog interessant zijn om ons de vraag te stellen van welke elementen of episodes uit de *Pharsalia* de *Waltharius*-dichter het meest gebruik heeft gemaakt - welke het bekendst voor hem waren. De bekendste is sowieso de Amyclaspassage. Het vele materiaal dat hij uit deze dicht opeenliggende verzen heeft gehaald, toont dat al aan. Zijn vertrouwde er mee blijkt verder nog uit het feit dat hij elementen uit deze passage ook als conceptueel materiaal gebruikt, om zijn eigen werk mee op te bouwen. Andere plaatsen uit *Pharsalia* V komen daarentegen niet aan bod.

Op de tweede plaats komen de Libiëpassages uit boek IX. De verzen die aangehaald worden liggen daar echter wel meer verspreid dan die uit de Amyclaspassage. Het feit dat deze passages blijkbaar bekend waren voor de *Waltharius*-dichter, is niet geheel verwonderlijk. Hier zijn namelijk enkele van de belangrijkste verschijningen te vinden van Cato, alsook de gekende slangenscènes. Het vreemde is dat hij, zoals gezegd, juist op Cato of de slangen nagenoeg nooit alludeert. Scènes met Cato komen maar twee keer aan bod (cf. supra, 4.1.2 en 4.2.3), maar er wordt daar eerder verwezen naar Cato’s soldaten dan naar Cato zelf. Van de slangen vinden we alleen de *Jaculus* (cf. supra, 4.2.4) in een vergelijking.

Van de drie ‘hoofdpersonages’ uit het *Bellum Civile* was Caesar waarschijnlijk het meest bekend voor de *Waltharius*-dichter (cf. supra, 5.1.1). Er zijn namelijk verschillende mogelijke verwijzingen naar zijn karakter te vinden. Deze blijven echter vaag. De meest concrete aanwijzingen zijn de aanhaling uit het einde van boek IX over Pompeius’ dood (als we die *pectore laeto* ten minste als een aanhaling mogen beschouwen, cf. 4.3.5) en het regelmatig terugkerende citaat van Curio (cf. 4.3.1). Zelfs met deze argumentatie blijkt dat Caesar sowieso geen al te grote stempel op het *Waltharius* kan gedrukt hebben, maar als één van de drie grote figuren uit de *Pharsalia* de dichter heeft beïnvloed, dan zal dat Caesar geweest zijn.

De verwijzing naar Scaeva’s aristie in de *ursus*-vergelijking (cf. supra, 4.4.3) is opvallend, omdat hij zo uitgewerkt lijkt, maar we er verder geen verwijzingen meer naar vinden. Dit

kan eventueel verklaard worden vanuit het feit dat in het *Waltharius* niet echt aristieën voorkomen. Bij de beschreven vechtscènes gaat het namelijk grotendeels om tweegevechten, waardoor er daar minder plaats voor is. De belangrijkste uitzondering hierop is echter de eindstrijd en het is dan ook in een vooruitblik hiernaar dat we een allusie op een aristie zien. Ook Domitius is een vreemde aanwezige in het *Waltharius* (cf. supra, 4.3.2 en 4.3.6). De verwijzingen naar hem zijn wel relatief vaag, maar het is toch opvallend dat er twee aanhalingen uit deze korte episode komen. Ook voor Domitius geldt dat het om een soort aristie gaat in een grote veldslag, waarvoor in het *Waltharius* niet echt plaats is. We kunnen dus vermoeden dat de *Waltharius*-dichter de episodes van Scaeva (boek VI) en Domitius (boek VII) wel kende, maar over het algemeen minder bruikbaar vond voor zijn eigen werk, omdat er geen grote veldslagen in voorkomen zoals die waarin Scaeva en Domitius optreden.

Hoofdstuk 6

Besluit

Als besluit bekijken we nog even in hoeverre we in de loop van onze verhandeling de vraagstelling hebben kunnen beantwoorden.

Het eerste element uit onze vraagstelling was of receptie van Lucanus in het *Waltharius* eigenlijk wel mogelijk is. In ons historisch overzicht van Lucanus' *Nachleben* (cf. supra, hoofdstuk 1) hebben we getoond, hoe er in zekere zin een hiaat is aan te duiden binnen deze receptiegeschiedenis, die begint na de 4e en eindigt vòòr de 11e eeuw. De precieze grenzen en striktheid van deze hiaat blijken echter moeilijk te bepalen, aangezien de datering ervan noodgedwongen vaag blijft en er ook binnen deze periode van weinige creatieve Lucanusreceptie toch een relatief uitgebreide manuscripten- en scholiatraditie te attesteren is, die ook actief met de tekst bezig is. Die scholiatraditie loopt in de 11e eeuw nog door, waaruit blijkt dat creatieve receptie en scholia elkaar zeker niet uitsluiten. Ook vòòr de elfde eeuw was Lucanus dus bekend en was er receptie mogelijk.

Over de *Waltharius*-dichter weten we weinig, maar de informatie die we wel hebben (cf. supra, hoofdstuk 2), wijst erop dat het erg aannemelijk is dat hij Lucanus inderdaad kende. Voor een auteur, die zo vaak gebruik maakt van allusies en citaten naar klassieke voorbeelden, zou het in dat geval vreemd zijn, als Lucanus niet ook tot zijn bronnenapparaat zou behoren. Lucanusreceptie in het *Waltharius* blijkt dus niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk.

We vroegen ons ten tweede af welke aspecten van Lucanus' werk dan onderhevig zijn aan dergelijke receptie. Het ging hierbij zowel om de vraag welke algemene kenmerken, als welke specifieke passages van zijn oeuvre gebruikt worden in het *Waltharius*.

Hierover konden wij een zeker verwachtingskader schetsen in ons derde hoofdstuk (cf. supra), maar uiteindelijk bleek de werkelijkheid hiermee niet volledig in overeenstemming

te zijn. Het merendeel van de personages en de gebeurtenissen, die we daar naar voor hadden geschoven, kwam in onze detailanalyse (cf. supra, hoofdstukken 4 en 5) nagenoeg niet meer aan bod. Onze verwachtingen bij de kenmerken, die men in de middeleeuwen aan Lucanus zou toegeschreven hebben, bleken beter te kloppen.

Het opvallendste personage bleek voor de *Waltharius*-dichter Amyclas te zijn, die wel in ons verwachtingskader was opgenomen. Relatief veel citaten of allusies bleken dan ook uit deze passage te komen. Verder leek er veel gebruik te zijn gemaakt van *Pharsalia* IX en ook op Scaeva en Domitius wordt er opvallend gealludeerd. Het beeld dat we in latere receptie aantreffen van Lucanus als bron van exacte kennis en als ‘tragicus’, bleek volgens onze analyse ook voor het *Waltharius* op te gaan.

De voorlaatste vraag, die we ons stelden, was op welke plaatsen we in het *Waltharius* citaten of allusies naar Lucanus konden vinden. Een korte samenvatting van onze bevindingen in dat verband is natuurlijk moeilijk te geven. Laat het voor ons besluit hier volstaan dat we verschillende verzen in het *Waltharius* hebben aangetroffen, die we als citaten en/of allusies op Lucanus kunnen beschouwen. Onze argumentatie voor elk van hen is te vinden in hoofdstuk 4.

We hebben verzen gevonden voor elk van de vier categorieën, waarin we onze aanhalingen behandelden (cf. supra, 0.2 en hoofdstuk 4). Er zijn dus argumenten voor verzen, die duidelijk Lucanus citeren, voor verzen die duidelijk op Lucanus alluderen, voor enkele vagere citaten of verwijzingen en voor conceptuele allusies op Lucanus in het *Waltharius*.

Ten slotte ontdekten we ook welke functie deze citaten of allusies binnen het *Waltharius* vervullen (cf. supra, hoofdstukken 4 en 5). Voornamelijk op talig niveau bleek Lucanus één van de vele bouwstenen te zijn voor de dichters zogenaamde *homerische* schrijfmethode, waarmee hij een complexe poëtische situatie creëert. Veel van de citaten uit de *Pharsalia* worden dan ook op die manier gebruikt.

Allusies op Lucanus dienen vaak om de (al dan niet humoristische) sfeer van een vers of een passage te ondersteunen of zelfs verder uit te diepen. Lucanus’ aanwezigheid in het *Waltharius* is dus nuttig, zij het niet noodzakelijk om het werk in zijn geheel te kunnen interpreteren. We kunnen ons natuurlijk wel de vraag stellen, welke betekenis noodzakelijkheid heeft binnen het domein van de poëzie.

Rest ons nog een korte uitwijding te maken over mogelijk vervolgonderzoek. In de loop van onze studie zijn we op enkele plaatsen gestoten op elementen, waarbij verder onderzoek nuttig zou kunnen blijken. Het onderzoek over het *Waltharius* gaat natuurlijk ongeremd door. Binnen de daterings- en auteurskwestie van dit werk zijn er voorlopig weinig tot

geen concluderende antwoorden. Het is zeer de vraag of hier ooit een uitkomst voor zal gevonden worden.

Onderzoek naar een mogelijke datering op basis van Lucaniaanse elementen in het werk is misschien wel mogelijk, maar de resultaten daarvan zullen waarschijnlijk betwifelbaar zijn. Zeker tot er meer geweten is over de grenzen en aard van het hiaat in de Lucanusreceptie, lijkt dergelijk onderzoek onmogelijk - maar zelfs als die beter bepaald zijn, kan het toch waarschijnlijk niet tot sluitende argumenten leiden. Het kan misschien wel nuttig zijn om Lucanus te betrekken in onderzoek naar de manier waarop de *Waltharius*-dichter algemeen met citaten en allusies omgaat.

Waarschijnlijk zou voornamelijk verder onderzoek naar Lucanusreceptie vòòr de 11e eeuw baat kunnen halen bij onze studie. Het hele object van deze studie is erop gebaseerd dat er daarvoor ook vòòr deze in de praktijk vaak gehanteerde grens materiaal te vinden is. Dergelijk onderzoek - zeker als ook de *Commenta Bernensia* en de *Adnotationes super Lucanum* erbij betrokken worden - kan helpen ons beeld van het middeleeuwse Lucanusbeeld bij te stellen en kan in die zin waarschijnlijk nog interessante resultaten opleveren.

Na 130 pagina's zit ons werk er voorlopig echter op.

HOC EST WALTHARII LUCANIQUE OPUS. VOS SALVET IESUS!

BIJLAGES

Bijlage A

De plannen van Waltharius na zijn verloving

Waltharius 261 – 286:

Publica custodem rebus te nempe potestas
Fecerat, idcirco memor haec mea verba notato:
Inprimis galeam regis tunicamque trilicem
(Assero lorica fabrorum insigne ferentem)
Diripe, bina dehinc mediocria scrinia tolle.
His armillarum tantum da Pannonicarum,
Donec vix unum releves ad pectoris imum.
Inde quater binum mihi fac de more coturnum,
Tantundemque tibi patrans imponito vasis:
Sic fors ad summum complentur scrinia labrum.
Insuper a fabris hamos clam posce retortos:
Nostra viatica sint pisces simul atque volucres,
Ipse ego piscator, sed et auceps esse coartor.
Haec intra ebdomadam caute per singula comple.
Audisti, quid habere vianti forte necesse est.
Nunc, quo more fugam valeamus inire, recludo:
Postquam septenos Phoebus remeaverit orbes,
Regi ac reginae satrapis ducibus famulisque
Sumptu permagno convivium laeta parabo
Atque omni ingenio potu sepelire studebo,
Donec nullus erit, qui sentiat hoc, quod agendum est.

Tu tamen interea mediocriter utere vino
Atque sitim vix ad mensam restinguere cura.
Cum reliqui surgant, ad opuscula nota recurre.
Ast ubi iam cunctos superat violentia potus,
Tum simul occiduas properemus quaerere partes.

Bijlage B

Commentaren bij Pompeius' vlucht: *Pharsalia* VIII 1 – 23 in middeleeuwse scholia.

Commenta Bernensia:

Liber octavus

1 IAM SUPER HERCULEAS FAUCES Heraclium oppidum in Thessalia circa Larissam, at quam primum fugiens venerat. ab Hercule nominatum est hoc oppidum.

NEMOROSAQ. TEMPE in Thessalia mons est Pindus: sub hoc locus amoenissimus nemore et fonte que Libethros appellatur. inde omnis regio amoena plerumque Tempe appellatur.

2 DISPENDIA longitudinem. quam conpendia. an 'dispendia' circuitus. circuitus facit viae dispendium.

4 INCERTA VESTIGIA qua nemo suspicaretur.

INCERTA FUGE VESTIGIA TURBAT festinatione, nequis se insequeretur.

5 INPLICITASQ. ERRORE VIAS zeugma: turbat. 'vias' autem vestigia.

PAVET ILLE FRAGOREM MOTORUM VENTIS N. existimans hostem.

6 COMITUMQ. SUORUM zeugma: pavet.

7 TREPIDUM LATERIQ. TIMENTEM a parte totum.

8 EXANIMAT zeugma: fragor. deest: eum.

QUAMVIS SUMMO DECULMINE LAPSUS N.B.S.P.S.S.E. quamvis se humiliatum sciat et nullius meriti se esse noverit, tamen mortem suam praemio esse cuicumque non nescit.

12 DESERTA SEQUENTEM N.P.T.F.C.T. occultare miseram fortunam non sinit factorum notitia. ordo: tutis fatum celare latebris non patitur clara viri facies.

14 MULTI FARSALICA CASTRA Pompeiana.

16 VERTIGINE RERUM ADTONITI eversione mundi aut mutatione, a vertendo. 'adtoniti' potuisse vinci Pompeium.

17 CLADISQ. SUE VIX IPSE FIDELIS A.E. tam incredibile hoc videbatur, ut nec ipsi hoc crederetur si referret.

19 CUNCTIS IGNOTUS GENTIB. ESSE M. aut quoniam pudebat illum aut quoniam sollicitum faciebat.

22 QUE TANTO PONDERE FAME RES PERMIT ADVERSAS ut quantum fuit ante sublimis, tantum se doleat humiliatum.

23 FACTISQUE PRIORIB. URGUENT comparatio priorum bonorum mala praesentia vulnerabat.

Adnotationes super Lucanum:

Argumentum libri octavi

Etiam Pompeio fugiente ad Corneliam confluisse magnam partem copiarum cum navigatione; dimissum Deiotarum ad petenda Parthorum auxilia; habitum consilium de deligenda fide rerum; sententia Lentuli suadentis, ut Aegyptum confugeret, victum Magni propositum Parthos volentis petere; auctoribus Pothino et Achilla occisum Pompeium iussu Ptolomei et caput eius abscisum; sepulturae furtim datum truncum.

1 IAM SUPER HERCULEAS FAUCES fauces inter montes dicit Ossam et Pindum, quos Hercules [aperuit vel] separavit.

3 STIMULISQUE N. id est cursum etiam stimulis urgentibus negantem.

5 PAVET ILLE id est Magnus.

6 MOTORUM V.N. ut ait Virgilius 'nunc omnes terrent aurae, sonus excitat omnis suspensum'. COMITUMQUE SUORUM pavet fragorem.

7 QUI POST TERGA id est fragor.

REDIT et venit.

LATERIQUE TIMENTEM id est fragor Pompeium exanimat.

9 NONDUM VILE SUI P. scit adhuc pro gloria ab hostibus accipi, si iam miser factus Pompeius tamen esset occisus.

10 SEQUE MEMOR F. cuius fuit ante bella civilia.

13 NON PATITUR T. id est quia erat omnibus notus, latere non poterat.

14 CLARA vel nota

15 CUM PETERENT nescientes adhuc Pompeium esse superatum.

17 VIX IPSE FIDELIS cum ipse fugiens videretur, vix ei credebatur fugisse Pompeium; adeo miraculo excluserat veritatem.

18 MAGNO QUICUMQUE M. pudorem incutit Magno, quicumque novit Pompeium esse, qui ista patiatur.

21 LONGI FORTUNA F. tantum ei fortuna nocuit adversa, quantum secunda praestiterit.

22 QUAE T.P.F. quod nobilem hominem gravius consuevit affligere.

23 URGET ut sibi aequet miseriam felicitas antecedens.

Bijlage C

Vergelijkingspunten voor *Waltharius* 1052

Uit de *Pharsalia*:

- 'armatasque manus excusso iungere ferro' – I 117
- 'ferre manum et numquam temerando parcere ferro' – I 147
- 'effatur merso violata in robora ferro' – III 435
- 'sed maior Graio Romana in corpora ferro' – III 463
- 'moliri nunc iam parant et vertere ferro' – III 489
- 'nec longinqua cadunt iaculato volnera ferro' – III 568
- 'quos eadem variis genuerunt viscera fatis' – III 604
- 'at tumidus qua pulmo iacet, qua viscera fervent' – III 644
- 'non decepta bibet. torrentur viscera flamma' – IV 324
- '(dux erat ille ratis); frustra qui vincula ferro' – IV 466
- 'atque omnis Latio quae servit purpura ferro' – VII 228
- 'sive quis infesto cognata in pectora ferro' – VII 323
- 'ut primum sonipes transfixus pectora ferro' – VII 528
- 'ordine nobilitas venerandaque corpora ferro' – VII 582
- 'at, Magni cum terga sonent et pectora ferro' – VIII 663

Uit andere auteurs:

- Petronius' *Satyricon* CXIX 19 – 22:
'Persarum ritu male pubescentibus annis
surripuere viros exsectaque viscera ferro
in venerem fregere, atque ut fuga nobilis aevi

circumscripta mora properantes differat annos
quaerit se natura nec invenit. [...]

Cit. *Brepolis*

Silius Italicus' *Punica* XI 356 – 358:

'[...] namque haec tibi ferrum,
si Poenum invasisse paras, per *viscera ferrum*
nostra est ducendum. [...]

Cit. *The Latin Library*

Claudius Claudianus' *In Rufinum* 400 – 403:

'unus per medios audendi pronior ense
prosilit exerto dictisque et vulnere toruus
impetit; 'hac Stilicho, quem iactas pellere, dextra
te ferit; hoc absens invadit *viscera ferro*'.

Cit. *Brepolis*

Eugenius Toletanus reuisors *Dracontii librorum recognitio* I 384 – 386:

'Non fugit artificem calidos quae massa caminos
sustineat, rubigo labens quae *viscera ferri*
conrodatur, quae missa semel fornace liquescat'

Cit. *Brepolis*

Beda Venerabilis' *Homeliarum euangelii libri ii* I III 177 e.v.:

'Sed idem sol, id est diuinitas redemptoris nostri, tegmine se humanae naturae
quasi obumbraculo quodam obtexit qua mediante uirginis eum *viscera ferre*
sufficerent sic que uirtus altissimi obumbravit ei dum diuina christi potentia
et eam praesentialiter impleuit et ut capi ab illa posset substantia se nostrae
fragilitate obnubit.'

Cit. *Brepolis*

Iohannes Baptista Spagnoli Mantuanus' *Parthenice secunda sive Catharinaria*

III 591 – 593:

'Infelix, sequere et scelus omne revolve!

Ingluviem nutri, duro rape *viscera ferro*,

Sanguine tinge manus, innoxia membra trucida!'

Cit. *Brepolis*

Bijlage D

Vergiliusverwijzingen in de aanhef van het *Waltharius*

Vergilius' *Aeneïd* VIII 720 – 723:

‘ipse sedens niveo candentis limine Phoebi
dona recognoscit populorum aptatque superbis
postibus; incedunt victae longo ordine *gentes*,
quam variae linguis, habitu tam vestis et armis.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneïd* III 396 – 398:

‘has autem terras Italique hanc *litoris oram*,
proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu,
effuge; cuncta malis habitantur moenia Grais.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Georgica* II 44 – 46:

‘[...] ades et primi lege *litoris oram*;
in manibus terrae. non hic te carmine ficto
atque per ambages et longa exorsa tenebo.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneïd* VI 851 – 853:

‘tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,

parcere subiectis et debellare superbos.'

Cit. *Perseus Digital Library*

Bijlage E

Bella movere bij Vergilius

Vergilius' *Aeneïd* VI 819 – 821:

‘Consulis imperium hic primus saevasque secures
accipiet, natosque pater nova *bella moventes*
ad poenam pulchra pro libertate vocabit.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneïd* XII 331 – 333:

‘Qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
sanguineus Mavors clipeo increpat atque furentis
bella movens immittit equos; [...]’

Cit. *Perseus Digital Library*

Bijlage F

Strecker's bronverwijzingen bij *Waltharius* 1130 – 1146

Bij Strecker (1951, p. 70 – 71) lezen we het volgende:

1130 *Sedul., C. p. 1,254* occiduas...in oras. *Arator 1,164*. **1134** *Verg. Ecl. 10,77* venit Hesperus, ite capellae *uaa. Aen. 4,349* Ausonia...terra. *Aen. 3,549* Cornua...obvertimus antennarum; *vgl. 3,645*. **1136** *Lucan. 5,508* vasta silentia gressu. *Valer. Flaccus, Argonautica 3,604* densa silentia montis. **1138** *Aen. 8,19* Cuncta videns magno curarum fluctuat aestu. *4,532.564*. **1142** *Aen. 11,314* quae sit dubiae sententia menti *uaa*. **1143** *Aen. 11,793* patrias remeabo...urbes. **1145** *Aen. 12,572* haec belli summa nefandi.

Bijlage G

Loci similes bij *Waltharius* 441 (niet uit Lucanus)

Vergilius' *Aeneïd* VIII 115 – 116:

‘Tum pater Aeneas puppi sic fatur *ab alta*
paciferaeque manu ramum praetendit olivae.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneïd* VIII 541 – 545:

‘Haec ubi dicta dedit, solio se tollit *ab alto*
et primum Herculeis sopitas ignibus aras
excitat hesternumque larem parvosque penatis
laetus adit: mactant lectas de more bidentis
Euandrus pariter, pariter Troiana iuventus.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneïd* XI 300 – 301:

‘Ut primum placati animi et trepida ora quierunt,
praefatus divos solio rex infit *ab alto*.’

Cit. *Perseus Digital Library*

Stattius' *Thebais* III 496 – 498:

‘[...] sic *fatus et alto*
membra locat scopulo; tunc plura ignotaque iungit
numina et inmensi fruitur caligine mundi.’

Cit. *The Latin Library*

Statius' *Thebais* XII 639 – 641:

'hos ubi uelle acies et dulci gliscere ferro
dux uidet, utque piis raptim dent oscula natis
amplexusque breues, curru sic *fatur ab alto*.'

Cit. *The Latin Library*

I.v.m. *Waltharius* 14 kan ook nog verwezen worden naar Prudentius' *Psychomachia* 875 – 877:

'hoc residet *solio pollens* Sapientia et omne
consilium regni celsa disponit ab aula,
tutandique hominis leges sub corde retractat.'

Cit. *The Latin Library*

Bijlage H

Reacties bij de (terug-)komst van Waltharius en Caesar

Waltharius 464 – 472:

‘His Hagano auditis (ad mensam quippe resedit)
Laetior in medium prompsit de pectore verbum:
“Congaudete mihi, quaeso, quia talia novi!
Waltharius collega meus remeavit ab Hunis.”
Guntharius princeps ex hac ratione superbus
Vociferatur, et omnis ei mox aula reclamat:
“Congaudete mihi, iubeo, quia talia vixi!
Gazam, quam Gibicho regi transmisit eoo,
Nunc mihi cunctipotens huc in mea regna remisit.” ’

Pharsalia V 680 – 699:

‘Circumfusa duci flevit, gemituque suorum
Et non ingratis incessit turba querelis:
“Quo te, dure, tulit virtus temeraria, Caesar?
Aut quae nos viles animas in fata relinquens,
Invitis spargenda dabas tua membra procellis?
Cum tot in hac anima populorum vita salusque
Pendeat, et tantus caput hoc sibi fecerit orbis,

Saevitia est voluisse mori. Nullusne tuorum
Emeruit comitum, fatis non posse superstes
Esse tuis? Cum te raperet mare, corpora segnis
Nostra sopor tenuit. Pudet, heu! Tibi caussa petendae
Haec fuit Hesperiae: visum est, committere quemquam
Tam saevo, crudele, mari. Sors ultima rerum
In dubios casus et prona pericula mortis
Praecipitare solet. Mundi iam summa tenentem
Permississe mari! Tantum quid numina lassas?
Sufficit ad belli summam favor iste laborque
Fortunae, quod te nostris impegit arenis?
Hinc usus placuere deum, non rector ut orbis,
Nec dominus rerum, sed felix naufragus esses?" ’

Bijlage I

‘Bronnen’ voor *Waltharius* 627

Pharsalia III 735 – 736:

‘*nox subit atque oculos vastae obduxere tenebrae,
et miserum cernens agnoscere desinit Argum.*’

Pharsalia IX 743 - 746:

‘*ebibit umorem circum vitalia fusum
pestis et in sicco linguam torrere palato
coepit; defessos iret qui sudor in artus
non fuit, atque oculos lacrimarum vena refugit.*’

Cicero’s *Phaenomena* (vertaling van Aratus) 216 – 222:

‘*Haec, caput atque oculos torquens ad terga Nepai, Conuexo que sinu subiens
inferna Leonis, Centaurum leui contingit lubrica cauda, In medio que sinu ful-
gens Cratera relucet; Extremam nitens plumato corpore Coruus Rostro tundit;
et hic Geminis est ille sub ipsis Antecanem, Graio Procyon qui nomine fertur.*’
Cit. *Brepolis*

Lucretius’ *De rerum natura* IV 752 – 756:

‘*Nunc igitur docui quoniam me forte leonum
cernere per simulacra, oculos quae cumque lacesunt,
scire licet mentem simili ratione moveri
per simulacra leonum <et> cetera quae videt aequae
nec minus atque oculi, nisi quod mage tenuia cernit.*’
Cit. *Perseus Digital Library*

Martialis' *Epigrammata* VIII LIX 5 – 6:

'hunc tu convivam cautus servare memento:
tunc furit atque oculo luscus utroque videt.'
Cit. *Brepolis*

Ovidius' *Amores* III II 5 – 8:

'Tu cursus spectas, ego te: spectemus uterque,
Quod iuvat, atque oculos pascat uterque suos!
O, cuicumque faves, felix agitator equorum!
Ergo illi curae contigit esse tuae?'
Cit. *Perseus Digital Library*

Vergilius' *Aeneis* X 473:

'*sic ait atque oculos* Rutulorum reicit arvis.'
Cit. *Perseus Digital Library*

Bibliografie

- [1] Brepolis. Brepols Publishers Online. URL = <http://www.brepolis.net/>, April 2008.
- [2] Perseus Digital Library. Ed. Crane, G.; Tufts University. URL = <http://www.perseus.tufts.edu/>, April 2008.
- [3] The Latin Library. URL = <http://www.thelatinlibrary.com/>, April 2008.
- [4] F. M. Ahl. Form empowered: Lucan's Pharsalia. in: *Roman epic*, ed. by A.J. Boyle: p. 125–142, 1993.
- [5] F.M. Ahl. Lucan: An Introduction. Cornell University, 1976.
- [6] H. Althof. Das Waltharilied : eine Heldensang aus dem zehnten Jahrhundert / im Versmasse der Urschrift übers. und erl. von Hermann Althof. Leipzig, 1902.
- [7] A. K. Bate. Waltharius of Gaeraldus, 1978.
- [8] G. Becht. Sprachliches in der Vitae S. Wiboradae (II). Dabei ein Walthariuszitat in der jüngeren Vita. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 24/25: p. 1 – 9, 1989 – 90.
- [9] W. Berschin. Erkanbald von Straßburg (965 – 991. in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, Vol. 134: p. 1 – 20, 1986.
- [10] C. Brady. Walter of Aquitaine: Materials for the Study of His Legend by F. P. Magoun, Jr.; H. M. Smyser. in: *Speculum*, Vol. 26 (2): p. 397–401, 1951.
- [11] R. Brouwer. Lucanus' Bellum Civile uitgelezen. Leiden, 2006.
- [12] J. Crosland. Lucan in the Middle Ages, with special reference to old French epic. in: *Modern Language Review*, Vol. 25 (1): p. 32–51, 1930.
- [13] E. D'Angelo. Lucano nel Waltharius? in: *Studi Medievali*, Vol. 32: p. 159–190, 1991.

- [14] E. D'Angelo. La Pharsalia nellepica Latina medievale. in: *Interpretare Lucano. Miscellanea di Studi, a cura di P. Esposito/L. Nicastrì*, Università degli studi di Salerno: p. 389–453, 1999.
- [15] E. Dümmler. Hibernici Exulis et Bernowini carmina. Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini Aevi Carolini. Vol. 1. Berlin, 1881.
- [16] E. Dümmler. Alcuini Epistulae. Monumenta Germaniae Historica, Epistulae Karolini Aevi, II. Berlin, 1895.
- [17] P. Dronke. Waltharius – Gaiferos. In: *U. und P. Dronke: Barbara et antiquissima carmina*. Barcelona, p. 27 – 79, 1977.
- [18] P. Dronke. *Waltharius* and the Vita Waltharii. in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, Vol. 106: p. 390 – 402, 1984.
- [19] A. G. Elliott. Review of Mocking Epic, by Dennis M. Kratz. in: *Speculum*,, Vol. 57: p. 387–389, 1982.
- [20] I. Endt. Adnotationes super Lucanum : primum ad vetustissimorum codicum fidem. Lipsiae : Teubner, 1909.
- [21] W. Fischli. Studien zum Fortleben der Pharsalia des M. Annaeus Lucanus, Beilage zum Jahresbericht der kantonalen höheren Lehranstalten, Luzern pro 1943/44. Schüpfheim, 1944.
- [22] P. Godman. Mocking Epic. 'Waltharius', 'Alexandreis' and the Problem of Christian Heroism by Dennis M. Kratz. in: *The Classical Review New Ser.*, Vol. 33 (2): p. 374, 1983.
- [23] H. C. Gotoff. The textual tradition of Lucan in the ninth century. in: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 71: p. 319 – 321, 1966.
- [24] H. C. Gotoff. The transmission of the text of Lucan in the ninth century. Loeb Classical Monographs; Cambridge, Mass., 1971.
- [25] J. Grimm en A. Schmeller. Lateinische Gedichte des X. und XI. Jahrhundert. Göttingen, 1883.
- [26] M. Hadas. Later Latin epic and Lucan. in: *Classical Weekly*, Vol. 29: p. 157–161, 1936.

- [27] K. Hauck. Das Walthariusepos des Bruders Gerald von Eichstätt. in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, Vol. 35: p. 1 – 27, 1954.
- [28] A. Haug. Zur Entstehung und Entwicklung der Walthersage. Diss. Freiburg i. Br., 1965.
- [29] J.W. Joyce. *Lucan Pharsalia*, 1993.
- [30] H. Krammer. Die Verfasserfrage des Waltharius. Wien, 1973.
- [31] D. M. Kratz. Mocking Epic. Waltharius, Alexandreis and the Problem of Christian Heroism. Madrid, 1980.
- [32] D.M. Kratz. Quid Waltharius Ruodliebque cum Christo? in: *The Epic in Medieval Society*, ed. H. Scholler: p. 126–149, 1977.
- [33] D.M. Kratz. *Waltharius and Ruodlieb*. New York, 1984.
- [34] K. Langosch. *Waltharius, Ruodlieb, Märchenepen. Lateinische Epik des Mettelalters mit deutschen Versen*. Basel/Stuttgart, 1967.
- [35] K. Langosch. *Waltharius, Die Dichtung und die Forschung*. Darmstadt, 1973.
- [36] K. Langosch. Zum *Waltharius* Ekkehards I. von St. Gallen. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 18: p. 84 – 99, 1983.
- [37] M.D. Learned. Origin and Development of the Walther Saga. in: *PMLA*, Vol. 7 (Nr. 1 - The Saga of Walther of Aquitaine): p. 131–195, 1892.
- [38] M.D. Learned, K. Francke, en H. Wood. The Saga of Walter of Aquitaine: Discussion. in: *PMLA*, Vol. 4, Proceedings: p.xxxii–xxxiv, 1889.
- [39] C.S. Lewis. *The discarded image. An introduction to medieval and Renaissance literature*, 1963.
- [40] E. Löfstedt. Klassische Dichterremiszenzen im Mittelalter. in: *Classica et Mediaevalia*, Vol. 9: p. 136–139, 1947.
- [41] B. M. Marti. *Arnulfi Aurelianensis Glosule super Lucanum*. American Academy in Rome, 1958.

- [42] B.M. Marti. Literary Criticism in the Mediaeval Commentaries on Lucan. in: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. LXXII: p. 245 – 254, 1941.
- [43] W. Meyer. Philologische Bemerkungen zum Waltharius. in: *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung*, Vol. 3: p. 358 – 398, 1873.
- [44] W. Meyer. Der Dichter des Waltharius. in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, Vol. XLIII: p. 113 – 146, 1899.
- [45] A. Önnerfors. Die Verfasserschaft des Waltharius-Epos aus sprachlicher Sicht. Opladen, 1979.
- [46] A. Önnerfors. Das Waltharius-Epos. Probleme und Hypothesen. Stockholm, 1988.
- [47] A. Önnerfors. Bemerkungen zum *Waltharius*-Epos. in: *Latomus*, Vol. 51: p. 633 – 651, 1992.
- [48] F.B. Parkes. Irony in Waltharius. in: *Modern Language Notes*, Vol. 89 (3): p. 459–465, 1974.
- [49] F. L. Pennisi. Funzioni narrative, strutture e *codici* del *Waltharius*. in: *Orpheus N. S.*, Vol. 4: p. 286 – 341, 1983.
- [50] A. Ring. Waltharius. in: Northvegr - Waltharius, Northvegr Foundation: URL = <http://www.northvegr.org/lore/waltharius/index.php>, 2005.
- [51] E.M. Sanford. Quotations from Lucan in mediaeval Latin authors. in: *Transactions of the American Philological Association (Proceedings)*, Vol. 63: p. XXXVIII–XXXIX, 1932.
- [52] E.M. Sanford. Quotations from Lucan in mediaeval Latin authors. in: *American Journal of Philology*, Vol. 55: p. 1–19, 1934.
- [53] D. Schaller. Geraldus und St. Gallen. Zum Widmungsgedicht den *Waltharius*. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 2: p. 74 – 84, 1965.
- [54] D. Schaller. Fröhliche Wissenschaft vom Waltharius. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 16: p. 54–57, 1981.

- [55] D. Schaller. Ist der *Waltharius* frühkarolingisch? in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, 18: p. 63 – 83, 1983.
- [56] D. Schaller. Von St. Gallen nach Mainz? Zum Verfasserproblem des *Waltharius*. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 24/25: p. 423 – 437, 1989 – 90.
- [57] D. Schaller. Beobachtungen und Funde am Rande des Waltharius-Problem. in: *Litterae Medii Aevi*, (FS J. Autenrieth): p. 135–144, 1989.
- [58] B Scherello. Die Darstellung Gunthers im Waltharius. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 21: p. 88–90, 1986.
- [59] R. Schieffer. Silius Italicus in St. Gallen. Ein Hinweis zur Lokalisierung des *Waltharius*. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 10: p. 7 – 19, 1975.
- [60] R. Schieffer. Zu neuen Thesen über den Waltharius. in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Vol. 36: p. 193–201, 1980.
- [61] O. Schumann. Statius und Waltharius. in: *Studien zur deutschen Philologie des Mittelalters. Festschrift Friedrich Panzer.*, Hrsg. von R. Kienast. Heidelberg: p. 12 – 19, 1950.
- [62] O. Schumann. Waltharius-Probleme. in: *Studi medievali N.S.*, Vol. 17: p. 109 – 134, 1951.
- [63] W. Stach. Geraldus Waltharius. Das erste Heldenepos der Deutschen. in: *Historische Zeitschrift*, Vol. 168: p. 57 – 81, 1943.
- [64] J. Stam. Prudentius Hamartigenia. With introduction, translation and commentary. Amsterdam, 1941.
- [65] K. Strecker. Der Walthariusdichter. in: *Deutsches Archiv*, Vol. 4: p. 355 – 381, 1941.
- [66] K. Strecker. Waltharius. Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini Aevi Carolini. Vol. 6, Pt.1. Weimar: Böhlau, 1951.
- [67] H. Usener. M. Annaei Lucani Commenta Bernensia. Georg Olms Verlagsbuchhandlung; Hildesheim, 1967.
- [68] G. Vogt-Spira. Waltharius. Übersetzt und herausgegeben. Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1994.

- [69] B. K. Vollmann. Einführung. in: *Waltharius. Text, Übersetzung und Kommentar*. In: *Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800 – 1150*, Hrsg. von W. Haug und B. K. Vollmann: p. 1169 – 1187, 1991.
- [70] B.K. Vollmann. Freundschaft und Herrschaft. Zur amicitia-Idee im Waltharius, in der Ecbasis cuiusdam captivi und im Ruodlieb. in: *Mentis amore ligati*, Stuttgart: p. 509–520, 1999.
- [71] P. Von Moos. Lucans tragédia im Hochmittelalter, Pessimismus, *contemptus mundi* und Gegenwartserfahrung (Otto von Freising, Vita Heinrici IV, Johann von Salisbury). in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 14: p. 126–186, 1979.
- [72] L. Wallach. Nachträge zu den Poetae Aevi Carolini by Otto Schumann; Karl Strecker. in: *Speculum*, Vol. 28 (1): p. 212–217, 1953.
- [73] C.H. Weise. Pharsaliae Libri X. M. Annaeus Lucanus. Leipzig, 1835.
- [74] K. F. Werner. Hludovicus Augustus. Gouverner l’empire chrétien – Idées et réalités. In: *P. Godman/R. Collins (Hrsg.): Charlemagne’s Heir. New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814 – 840)*. Oxford, p. 3 – 123, 1990.
- [75] S. Werner. The Transmission and Scholia to Lucan’s *Bellum civile*. Münsteraner Beiträge zur Klassischen Philologie Bd. 5, 1998.
- [76] H.J. Westra. A Reinterpretation of Waltharius 215-259. in: *Mittellateinisches Jahrbuch*, Vol. 15: p. 51–56, 1980.
- [77] A. Wolf. Irisch-Lateinisches um Karl den Großen – Unveröffentlichter Vortrag, referiert von Karl Luick. in: *Die Neueren Sprachen*, Vol. 12: p. 509 f., 1934.
- [78] A. Wolf. Der mittellateinische Waltharius und Ekkehard I. von St.Gallen. in: *Studia Neophilologica*, Vol. 13: p. 80 – 102, 1940 – 1941.
- [79] O. Zwierlein. Waltharius-Epos und seine lateinischen Vorbilder. in: *Antike und Abendland*, Vol. 16: p. 153–184, 1970.